

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीपराशरभट्टार्यमणीतम्

भगवद्गुरुदर्पणामिधानम्

विष्णुसहस्रनामभाष्यम् ।

श्रीकाशी प्रतिवादिभयङ्कर

अण्णङ्गराचार्येण

संमुद्रय प्रकाशितम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

ग्रन्थमाला आफिस काशीपुरम् ।

P. B. ANNANGARACHARYA

Granthamala Office

Kanchheepuram

1949

Price Rs. 2/-

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीपराशरमठार्यप्रणीतम्

भगवद्गुणदर्पणामिषानम्

विष्णुसहस्रनामभाष्यम् ।

श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभ्यद्वर

अण्णङ्गराचार्येण

संमुद्रय प्रकाशितम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

ग्रन्थमाला आफिस काञ्चीपुरम् ।

P. B. ANNANGARACHARYA

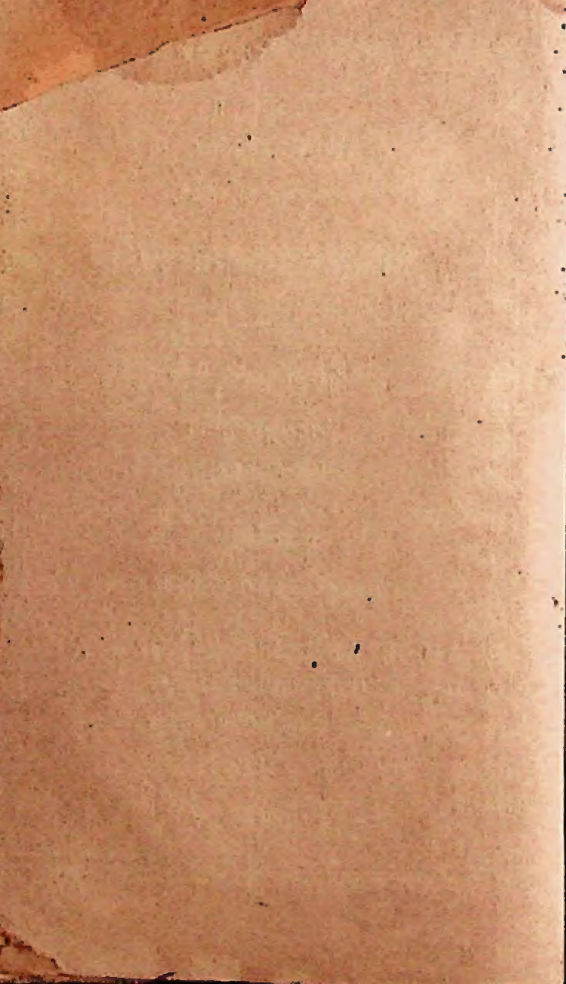
Granthamala Office

Kancheepuram

1949

Price Rs. 2/-

श्रीः ॥

श्रीविष्णुसहस्रनामावल्या अकाराद्यनुक्रमणिका ॥

नामाङ्कः	नामाङ्कः
अक्षरः ९१५	अदृश्यः ३०५
अक्षरः १७	अद्भुतः ८९६
अक्षरम् ४८०	अधिष्ठानम् ३२६
अक्षोभ्यः ८०७,९९९	अघृतः ८४६
अग्रजः ८९२	अघोक्षजः ४१६
अग्रणीः २२०	अनघः १४८,८३५
अग्राह्यः ५६	अनन्तः ६६५
अचलः ७५१	अनन्तजित् ३०८
अचिन्त्यः ८३६	अनन्तरूपः ९३२
अच्युतः १०१,३२०,५५७	अनन्तश्रीः ९३३
अजः ९६,२०६,५२४	अनन्तहुतभुग्भोक्ता ८८९
अजितः ५५३	अनन्तात्मा ५२१
अणुः ८३९	अनयः ४०१
अतीन्द्रः १५९	अनर्थः ४३२
अतीन्द्रियः १७१	अनलः २९४,७१६
अतुलः ३५७	अनादिः ९४१
अहसः ७१९	अनादिनिषनः ४२

अनामयः	६९४	अभिप्रायः	८७५
अनिमिषः	२१६	अमरप्रभुः	४९
अनिरुद्धः	१८७, ६४४	अमानी	७५३
अनिर्देश्यवपुः	१७९, ६६२	अमितविक्रमः	५१९, ६४७
अनिर्विण्णः	४३६, ८९३	अमिताशनः	३७४
अनिलः	२३६, ८१८	अमूर्तिः	८३४
अनिवर्ती	६०३	अमूर्तिमान्	७२५
अनीशः	६३२	अमृतः	१२०
अनुकूलः	३४४	अमृतपः	५०६
अनुत्तमः	८१	अमृतवपुः	८२०
अनेकमूर्तिः	७२६	अमृतांशुद्भवः	२७४
अन्तकः	५२३	अमृताशः	८१९
अजम्	९८३	अमृत्युः	२००
अज्ञादः	९८४	अमेयात्मा	१०३, १८१
अपराजितः	७२१, ८६६	अमोघः	१११, १५६
अपात्रिधिः	३२५	अम्मोनिधिः	५२०
अप्रतिरथः	६४५	अयोनिजः	५८०
अप्रमत्तः	३२७	अरविन्दाक्षः	३४९
अप्रमेयः	४६	अरौद्रः	९०६
अप्रमेयात्मा	२४९	अर्कः	८०१

अर्चितः	६४०	आनन्दः	५२९
अर्चिष्मान्	६३९	आनन्दी[वा]	५६५
अर्थः	४३१	आवर्तनः	२३०
अर्हः	८७७	आश्रमः	८५६
अविज्ञाता	४८३	इज्यः	४४७
अव्यक्तः	७२७	इन्द्रकर्मा	७९२
अव्यङ्गः	१३१	इष्टोऽविशिष्टः	३०९
अव्ययः	१३	ईशानः	६५
अशोकः	३३८, ६३७	ईश्वरः	३६, ७५
अध्वत्यः	८२८	उग्रः	४२२
असंख्येयः	२४८	उत्तरः	४९६
असत्	४८१	उत्तारणः	९२३
असत्कारम्	४८२	उदारधीः	२१९
अहः	९१	उदीर्णः	६३०
अहस्संवर्तकः	२३४	उद्भवः	३७५, ७९६
आत्मयोनिः	९८५	उपेन्द्रः	१५३
आत्मवान्	८५	ऊर्जितः	१५८
आदित्यः	३९, ५६८	ऊर्जितशासनः	९१०
आदिदेवः	३३६, ४९१	ऊर्ध्वगः	९५४
आधारनिलयः	९५०	ऋतुः	४१७

अक्षः	२७९, ३५३
एकः	७३०
एकपात्	७७८
एकात्मा	९६५
ओजस्तेजोद्युतिधरः	२७६
औषधम्	२८८
कः	७३४
कथितः	८५२
कनकाक्षदी	५४५
कपिरन्वयः	९००
कपिलः	८९९
कपिलचार्यः	५३५
कपीन्द्रः	५०३
करणम्	३८०
कर्ता	३१७, ३८२
कविः	१३४
कान्तः	२९७, ६६०
कामः	२९८
कामकृत्	२९६
कामदेवः	६५७

कामपालः	६५८
कामप्रदः	२९९
कामहा	२९५
कामी	६५९
कारणम्	३८१
कालः	४१९
कालनेमिनिहा	६४८
किम्	७३५
कुण्डली	९०७
कुन्दः	८१५
कुन्दरः	८१४
कुमुदः	८१३, ५९६
कुम्भः	६४१
कुवलेश्वरः	५९७
कृतकर्मा	७९४
कृतज्ञः	८३, ५३६
कृतलक्षणः	४८६
कृताकृतः	१३८
कृतागमः	६६१, ७९५
कृतान्तकृत्	५४१

कृतिः	८४	गदाधरः	९९७
कृष्णः	८४१	गभस्तिनेमिः	४८७
कृष्णः	५८,५५४	गभीरः	५४७
केशवः	२३,६५४	गभीरात्मा	९३७
केशिदा	६५५	गरुडध्वजः	३५६
क्रतुः	४४९	गहनः	३८४,५४८
क्रमः	८०	गुणभृत्	८४३
क्रोधकृत्	३१५	गुप्तः	५४९
क्रोधहा	३१४	गुरुः	४९५
क्षमः	४४३	गुरुर्गुस्तमः	२११
क्षमिणां वरः	९१९	गुहः	३८५
क्षरम्	४८२	गुह्यः	५४६
क्षामः	४४४,८५८	गोपतिः	४९७,५९९
क्षितीशः	९९१	गोप्ता	४९८,६००
क्षेत्रज्ञः	१६	गोविदांपतिः	१९०
क्षेमकृत्	६०६	गोविन्दः	१८९,५४३
क्षोमणः	३७६	गोदितः	५९८
खण्डपरशुः	५७३	ग्रामणीः	२२१
गतिसत्तमः	५७१	घृताशीः	७५०
गदाग्रजः	७७०	चक्रगदाधरः	५५०

चक्री	९०८, ९९५	जनार्दनः	१२८
चतुरग्रः	९३६	जनेश्वरः	३४३
चतुरात्मा	१३९, ७७५	जन्ममृत्युजरातिगः	९६६
चतुर्गतिः	७७४	जयः	५११
चतुर्दंष्ट्रः	१४१	जयन्तः	८०४
चतुर्बाहः	७७२	जहुः	२४५
चतुर्भाषः	७७६	जितक्रोधः	४६३
चतुर्भुजः	१४२	जितमन्युः	९३४
चतुर्मूर्तिः	७७१	जितामित्रः	५२७
चतुर्वेदवित	७७७	जीवः	५१५
चतुर्व्यूहः	१४०, ७७३	जीवनः	९३०
चन्दनाम्रदी	७४६	जेता	१५०
चन्द्रांशुः	२८२	ज्ञानगम्यः	४९९
चक्रः	७५२	ज्ञानमुत्तमम्	४५५
चणूरान्ध्रनिपूदनः	८२९	ज्येष्ठः	६८
चक्रसंशयः	६२९	ज्योतिः	८८१
चक्रः-सेतुः	२८९	ज्योतिरादित्यः	५६९
चक्रादिजः	१४७	ज्योतिर्गणेश्वरः	६२५
चक्रन्मादिः	९४७	तत्	७३७
चक्रनः	९४६	तत्त्वम्	९६३

तत्त्ववित्	९६४
तन्तुवर्धनः	७९१
तारः	३३९, ९६८
तारणः	३३८
तीर्थकरः	६९६
तुष्टः	३९३
तेजोवृषः	७६३
त्रिककुन्द	६२
त्रिककुन्दामा	६२
त्रिदशाध्यक्षः	५३९
त्रिपदः	५३८
त्रिलोकधृक् (त)	७५७
त्रिलोकात्मा	६५२
त्रिलोकेशः	६५३
त्रिविक्रमः	५३३
त्रिसामा	५८१
त्वष्टा	५२
दक्षः	९१७, ४२४
दक्षिणः	९१८
दण्डः	८६३

दमः	८६५
दमनः	१९२
दमयिता	८६४
दर्पदः	७१८
दर्पः	७१७
दामोदरः	३६९
दारुणः	५७४
दासार्हः	५१३
दिविस्पृक्	५७६
दिसः	९४०
दीप्तमूर्तिः	७२४
दुरतिक्रमः	७८२
दुराधर्षः	८२
दुरारिहा	७८७
दुरावासः	७८६
दुर्गः	७८५
दुर्गमः	७८४
दुर्धयः	७८१
दुर्धरः	२६७, ७२०
दुर्मर्षणः	२०७

दुर्लभः	७८३
दुष्कृतिहा	९२४
दुःस्वप्ननाशनः	९२६
दृढः	५५५
देवः	३७७
देवकीनन्दनः	९८९
देवभृत्	४९४
देवेशः	४९३
शुक्तिधरः	७६४
व्रविणप्रदः	५७५
घनञ्जयः	६६६
घनूर्धरः	८६१
घनुर्बेदः	८६२
घनेश्वरः	४७५
घन्यः	७६०
घन्वी	७७
घरणीधरः	२३७
घराधरः	७६२
घर्मः	४०४
घर्मकृत्	४७७

घर्मगुप्	४७६
घर्मयूपः	४३९
घर्मविदुत्तमः	४०५
घर्माध्यक्षः	१३७
घर्मी	४७८
घाता	४३,९५१
घातुरुत्तमः	४५
घाम	६३,२१२
घुर्यः	३३१
घृतात्मा	१६२
घ्रुवः	५५,३९०
नक्षत्रनेमिः	४४१
नक्षत्री	४४२
नन्दः	५३१
नन्दकी	९९४
नन्दनः	५३०
नन्दिः	६२४
नन्दी	५६५
नयः	४००
नरः	२४७

नहुषः	३१३
नारसिंहवपुः	२१
नारायणः	२४६
निग्रहः	७६७
निधिरन्ययः	३०
निमिषः	१२१५
नियन्ता	८६८
नियमः	१६३, ८६९
निर्गुणः	८४४
निर्वाणम्	५८४
निवृत्तात्मा	२३१, ४५३, ६०४, ७८०
निष्ठा	५९०
नेता	२२४
नेयः	३९९
नैकः	७३१
नैककर्मकृत्	४७०
नैकदः	८९१
नैकमायः	३०३
नैकरूपः	२७२

नैकशृङ्गः	७६९
नैकात्मा	४६९
न्यग्रोधोदुम्बरः	८२७
न्यायः	२२३
पणः	९५८
पदमनुत्तमम्	७३८
पद्मगर्भः	३५०
पद्मनाभः	४८, १९८, ३४८
पद्मनिमेक्षणः	३४७
पद्मी	३४६
परमस्पष्टः	३९२
परमात्मा	११
परमेश्वरः	३७९
परमेष्ठी	४२०
परदिः	३९१
परायणः	५९१
परिग्रहः	४२१
पर्जन्यः	८१६
पर्यवस्थितः	९३१

पवनः	२९२	पूर्णः	६९०
पवित्रम्	६३	पृथुः	४११
पापनाशनः	९९२	पेशलः	९१६
पावनः	२९३, ८१७	प्रकाशनः	२७५
पुण्डरीकाक्षः	११२	प्रकाशात्मा	२७७
पुण्यः	६९२, ९२५	प्रमहः	७६६
पुण्यकीर्तिः	६९३	प्रजागरः	९५३
पुण्यप्रवणकीर्तनः	९२२	प्रजापतिः	७०, १९९
पुनर्वसुः	१५२	प्रजामवः	९०
पुरन्दरः	३३७	प्रणमः	४१०
पुरातनः	५००	प्रणवः	०, ५७
पुरुजित्	५०८	प्रतर्दनः	६०
पुरुषः	१८, ४०७	प्रतापनः	२७८
पुरुषोत्तमः	२४	प्रतिष्ठितः	३२८
पुरुषोत्तमः	५०९	प्रत्ययः	९४
पुष्कराक्षः	४०, ५६१	प्रथितः	३२१
पुष्टः	३९४	प्रद्युम्नः	६४६
पुष्पहासः	९५२	प्रधानपुरुषेधरः	२०
पूतात्मा	१०	प्रप्तिमहः	९७०
पूरयिता	६९१	प्रमवः	३४

प्रभुः	३५,३००
प्रभूतः	६१
प्रमाणम्	४२९,९५९
प्रमोदनः	५२८
प्रसन्नात्मा	२३९
प्रांशुः	१५५
प्राग्भक्षः	८४९
प्राणः	६७,३२२,४०८
प्राणजीवनः	९६२
प्राणदः	६६,३२३,४०९, ९५६
प्राणधृक्	९६१
प्राणनिलयः	९६०
प्रियकृत्	८७८
प्रियार्हः	८७६
प्रीतिवर्धनः	८७९
वभुः	११७
बहुशिराः	११६
बीजमन्यम्	४३०
बृहत्	८४०

बृहद्भानुः	३३५
बृहद्भूपः	२७३
ब्रह्म	६६९
ब्रह्मकृद्ब्रह्मा	६६८
ब्रह्मज्ञः	६७४
ब्रह्मण्यः	६६७
ब्रह्मवित्	६७१
ब्रह्मविवर्धनः	६७०
ब्रह्मी	६७३
ब्रह्मणः	६७२
ब्राह्मणप्रियः	६७५
भक्तवत्सलः	७४२
भगवान्	५६३
भगदा	५६४
भयकृत्	७३४
भयनाशनः	८३८
भयापहः	९३५
मर्ता	३३
मानुः	१२६,२८५
भारभृत्	८५१

भावः	७	भूर्भुवः	९४२
भावनः	३२	भूर्भुवःखस्तारुः	९६७
भास्करद्युतिः	२८३	भूक्षयः	६३४
भियक्	५८६	भूषणः	६३५
भीमः	३५८, ९४८	भेषजम्	५८५
भीमपराक्रमः	९४९	भोक्ता	१४५, ५०२
भुवगोत्तमः	१९५	भोजनम्	१४४
भूः	४३८	भ्राजिष्णुः	१४३
भूगर्भः	७२	भग्नलंघनम्	६४
भूतकृत्	५	भघुः	१७०
भूतभग्नमवत्प्रभुः	४	भघुसूदनः	७४
भूतभग्नमवत्नाथः	२९१	भनुः	५१
भूतभावनः	९	भनोजवः	६९५
भूतभृत्	६	भनोहरः	४६२
भूतमहेश्वरः	४९०	भन्त्रः	२८१
भूतात्मा	८	भरीचिः	१९१
भूतादिः	२९	महर्द्धिः	३५२
भूतावासः	७१३	महर्षिः	५३४
भूतिः	६३६	महाकर्म	६७७, ७९३
भूरिवक्षिणः	५०४	महाकोशः	४३३

महाक्रतुः	६८०
महाक्रमः	६७६
महाक्षः	३५५
महागर्तः	८१०
महातपाः	१२३
महातेजाः	६७८
महादेवः	४९२
महाद्युतिः	१७८
महाद्रिधृत(क)	१८२
महाघनः	४३५
महान्	८४५
महानिधिः	८१२
महावलः	१७४
महाबुद्धिः	१७५
महामृतः	८११
महाभोगः	६७२, ४३४
महामलः	४४०
महामनाः	५६२
महामायः	१७२
महामूर्तिः	७२३

महायज्ञः	६८२
महायज्ञा	६८१
महार्हः	५२५
महावराहः	५४२
महावीर्यः	१७६
महाशक्तिः	१७७
महाशनः	३०४
महाशृङ्गः	५४०
महाखनः	४१
महाहविः	६८३
महाहवः	८०९
महीधरः	३१९, ३७१
महीमर्ता	१८४
महेज्यः	४४८
महेन्द्रः	२६९
महेष्वासः	१८३
महोत्साहः	१७३
महोदधिक्षयः	५२२
महोरगः	६७९
माधवः	७३, १६९, ७४१

मानवः	७५४	यत्	७३६
मानवः	७५५	यदुभेष्टः	७१०
मार्गः	३६७, ३९९	यमः	१६४, ८७०
मुकुन्दः	५१८	युगादिभूत	३०१
मुक्तानां परमागतिः	१२	युगावर्तः	३०२
मेदिनीपतिः	५३७	योगः	१८
मेघजः	७५९	योगविदा नेता	१९
मेषाक्षी	७८	योगी	८५३
यक्षः	४४६, ९७१	योगीशः	८५४
यक्षकृत	९७७	रक्षणः	९२८
यक्षगुह्यम्	९८२	रणप्रियः	६८९
यक्षपतिः	९७२	रत्नगर्भः	४७४
यक्षमुक्	९७९	रत्ननामः	७९९
यक्षभृत्	९७६	रथाङ्गगणिः	९९८
यक्षबाहनः	९७५	रविः	८८४
यक्षसाधनः	९८०	रविद्योचनः	८८८
यक्षात्रः	९७४	रामः	३९६
यक्षान्तकृत	९८१	रुचिराङ्गदः	९४५
यक्षी	९७८	रुद्रः	११५
यक्षा	९७३	रोहितः	३६६

लक्ष्मीः	९४३	वर्धनः	२६२
लक्ष्मीवान्	३६३	वर्धमानः	२६३
लोकत्रयाश्रयः	६२०	वपट्कारः	३
लोकनाथः	७४०	वसुः	१०५, २७१, ७०१
लोकवन्द्युः	७३९	वसुदः	२७०
लोकसारङ्गः	७८९	वसुपदः	६९८, ६९९
लोकस्वामी	७५६	वसुमनाः	१०६, ७०२
लोकाधिष्ठानम्	८९५	वसुरेताः	६९७
लोकाध्यक्षः	१३५	वह्निः	२३५
लोहिताक्षः	५९	वामी	२६८
वः	७३३	वाचस्पतिः	२१८, ५७९
वंशवर्धनः	८५०	वाजसनिः	८०२
वत्सरः	४७१	वामनः	१५४
वत्सलः	४७२	वायुः	४१५
वत्सी	४७३	वायुवाहनः	३३२, ८६०
वनमाली	५६६	वारुणः	५५९
वरदः	३३२	वासवानुजः	३२४
वराङ्गः	७४५	वासुदेवः	३३३, ७००, ७१४
वरारोहः	१२२	विकर्ता	३८३
वरुणः	५५८	विक्रमः	७९
		विक्रमी	७६, ९०९

विक्ररः	३६५	विश्वकर्मा	५०
विजयः	१४९	विश्वदक्षिणः	४२६
विजितात्मा	६२६	विश्वबाहुः	४१८
विदारणः	४६५	विश्वभुम्बिभुः	२४१
विदिष्ठः	९३८	विश्वम्	१
विद्वत्तमः	९२०	विश्वमूर्तिः	७२२
विघाता	४४, ४८५	विश्वयोनिः	११८, १५१
विघ्नेयात्मा	६२७	विश्वरेताः	८९
विनयः	५१०	विश्वसृक् (इ)	२४०
विनयिता	५१६	विश्वाला	२२७
विरजोमार्गः	३९८	विषमः	७४८
विरतः	३९८	विष्णुः	२, २५९, ६६३
विरामः	३९७	विष्वक्सेनः	१२७
विरोचनः	८८५	विस्तारः	४२७
विविक्तः	२६४	विहायसगतिः	८८०
विशिष्टः	२५०	वीरमयः	६२१
विशुद्धात्मा	६४२	वीरः	४०२, ६६४
विशोधनः	६४३	वीरबाहुः	४६४
विश्रामः	४२५	वीरहा	१६८, ७४७, ९२७
विश्रुतात्मा	२०९	वृक्षः	५६०

वृद्धाला	३५४
वृषः	३१४
वृषकर्मा	११३
वृषपर्वा	२६०
वृषपिमः	६०२
वृषभः	२५८
वृषभाक्षः	६०१
वृषाकपिः	१०२
वृषाकृतिः	११४
वृषाही	२५७
वृषोदरः	२६१
वेगवान्	३७३
वेदः	१२९
वेदवित्	१३०, १३३
वेदाङ्गः	१३२
वेद्यः	१६५
वेद्याः	५५१
वैकुण्ठः	४०६
वैखानः	९८७
वैद्यः	१६६

व्यक्तरूपः	३०६
व्यमः	७६८
व्यवसायः	३८६
व्यवस्थानः	३८७
व्यादिशः	९३९
व्यापी	४६८
व्यासः	४१४
व्यालः	९३
व्यासः	५७८
शक्तिमतां श्रेष्ठः	४०३
शङ्खभृत्	९९३
शतमूर्तिः	७२८
शतान्नः	७२९
शतानन्दः	६२३
शतार्धतः	३४५
शत्रुघ्नः	४१३
शत्रुजिच्छत्रुतापनः	८२६
शब्दसहः	९१२
शब्दातिगः	९११
शमः	५८८

शम्भुः	३८
शरणम्	८७
शरभः	३५८
शरीरसूत	३५१
शरीरभूतसूत	५०१
शर्म	८८
शर्वः	२६
शर्वरीकरः	९१४
शशबिन्दुः	२८६
शार्ङ्गधन्वा	९९६
शान्तः	५८९
शान्तिः	५९१
शान्तिदः	५९४
शश्वतः	५७
शश्वतस्त्राणुः	१२१
शश्वतस्थिरः	६३३
शास्त्रा	२०८
शिशुण्डी	३१२
शिविषिष्टः	२७४
शिवः	२७, ६०७

शिशिरः	९१३
शिष्टकृत्	२५१
शिष्टेष्टः	३११
शुचिः	१५७, २५२
शुचिम्बवाः	११९
शुभाग्रः	५९३, ७८८
शुभेक्षणः	३९५
शून्यः	७४९
शूरः	३४०, ६५०
शूरजनेधरः	६५१
शूरसेवः	७०९
शृङ्गी	८०३
शोकनाशनः	६३८
शौरिः	३४२, ६४९
श्रमणः	८५७
श्रीकरः	६१८
श्रीगर्भः	३७८
श्रीदः	६१२
श्रीधरः	६१७
श्रीनिधिः	६१५

श्रीनिवासः	१८५,६१४
श्रीपतिः	६१०
श्रीमत्तावरः	६११
श्रीमान्, २२,१८०,२२२	
श्रीवत्सवक्षाः	६०८
श्रीवासः	६०९
श्रीविभावनः	६१६
श्रीश्वः	६१३
श्रुतिसागरः	२६५
श्रेयः श्रीमान्	६१९
श्रेष्ठः	६९
सङ्कर्षणः	५५६
संक्षेप्ता	६०५
संग्रहः	१६०
संघाता	२०३
संधिमान्	२०४
संन्यासकृत्	५८७
संप्रमर्दनः	२३३
संभवः	३१
संमितः	१०९

संक्तरः	९२,४२३
संवृतः	२३२
संस्थानः	३८८
सः	७३२
सत्	४७९
सतांगतिः	१८६,४५१
सत्कर्ता	२४२
सत्कीर्तिः	६२८
सत्कृतः	२४३
सत्कृतिः	७०५
सत्ता	४०६
सत्त्वम्	४५०
सत्त्ववान्	८७१
सत्त्वस्थः	४८८
सत्यथाचारः	९५५
सत्परायणम्	७०८
सत्यः १०७,२१३,८७३	
सत्यधर्मपराक्रमः	२९०
सत्यधर्मपरायणः	८७४
सत्यधर्मा	५३२

सत्यपराक्रमः	२१४	समीरणः	२२५
सत्यमेधाः	७६१	समीहनः	४४५
सत्यसन्धः	५१२	सर्गः	१६१
सदक्षरम्	४७९	सर्वः	१५
सदामर्षी	८९४	सर्वकामदः	८५५
सदायोगी	१६७	सर्वगः	१२४
सद्गतिः	७०४	सर्वज्ञः	४५४, ८२१
सद्भूतिः	७०७	सर्वतश्चक्षुः	६३१
सनात्	८९७	सर्वतोमुखः	८२२
सनातनन्तमः	८९८	सर्वदर्शनः	९५
सन्तः	९२९	सर्वदर्शी	४५२
सन्निवासः	७११	सर्वदृक्	२०१, ५७७
सप्तजिह्वः	८३१	सर्वप्रहरणायुधः	१०००
सप्तबाहनः	८३३	सर्वयोगविनिःसृतः	१०४
सप्तैधाः	८३२	सर्वलक्षण लक्षण्यः	३६२
समः	११०	सर्वबागीश्वरेश्वरः	८०८
समयज्ञः	३६०	सर्वविज्जयी	८०५
समात्मा	१०८	सर्ववित्	१२५
समावर्तः	७७९	सर्वशक्तमृतावरः	७६५
समितिजयः	३६४	सर्वसहः	८६७

सर्वादिः	१००	सिंहः	४८९
सर्वासुनिलयः	७१५	सिद्धः	९८,८२५
सर्वेश्वरः	९७	सिद्धसंकल्पः	२५४
सर्वः	७३३	सिद्धार्थः	२५३
सविता	८८७,९६९	सिद्धिः	९९
सहः	३७०	सिद्धिदः	२५५
सहस्रजित्	३०७	सिद्धिसाधनः	२५६
सहस्रपात्	२२९	सुखदः	४६०,८९०
सहस्रमूर्द्धा	२२६	सुघोषः	४५९
सहस्रांशुः	४८४	सुतन्त्रः	७९०
सहस्राक्षः	२२८	सुतपाः	१९७
सहस्रार्चिः	८३०	सुदर्शनः	४१८
सहिष्णुः	५७०,२४६	सुधन्वा	५७२
साक्षी	१५,५१७	सुन्दः	७९८
सात्विकः	८७२	सुन्दरः	७९७
सात्वतांपतिः	५१४	सुपर्णः	१९४,८५९
साधुः	२४४	सुप्रसादः	२३८
साम	५८३	सुभुजः	२६६
सामगः	५८२	सुमुखः	४५७
सामगायनः	९८८	सुमेधाः	७५८

मुयामुनः	७१२	स्कन्दधरः	३३०
मुराध्यक्षः	१३६	सुवप्रियः	६८५
मुरानन्दः	१८८	सुव्यः	६८४
मुरारिहा	२१०	स्तुतः	६८७
मुरुचिः	८८२	स्रोता	६८८
मुरेशः	८६	स्रोत्रस	६८६
मुरेश्वरः	२८७	स्थविरः	५४
मुलमः	८२३	स्थविष्ठः	५३, ४३७
मुलोचनः	८००	स्थाणुः	२८
मुवर्णचिन्दुः	८०६	स्थानदः	३८९
मुवर्णवर्णः	७४३	स्थावरस्थाणुः	४२८
मुवीरः	९४४	स्थिरः	२०५
मुक्तः	४५६, ८२४	स्थूलः	८४२
मुपेणः	५४४	स्पष्टाक्षरः	२८०
मुहत्	४६१	सन्धी	२०७
सूक्ष्मः	४५८	सष्टा	५९५, ९९०
सूर्यः	८८६	सक्षः	६२१
सोमः	५०७	सङ्गः	६२२
सोमपः	५०५	सभृतः	८४७
स्कन्दः	३२९	सबंजातः	९८६

स्वयम्भूः	३७	हंसः	१९३
स्ववशः	४६७	हरिः	३६१, ६५६
स्वस्ति	९०३	हलानुषः	५६७
स्वस्तिकृत्	९०२	हविः	७०३, ३६१
स्वस्तिदः	९०१	हविर्हरिः	३६१
स्वस्तिदक्षिणः	९०५	हिरण्यगर्भः	७१, ४१२
स्वस्तिमुक्	९०४	हिरण्यनामः	१९६
स्वाज्ञः	५५२	हुतमुन्विमुः	८८३
स्वापनः	४६६	हृषीकेशः	४७
स्वाभाव्यः	५२६	हेतुः	३६८
स्वात्यः	८४८	हेमाज्ञः	७४४

इति सहस्रनामावलीनामानुक्रमणिका समाप्ता ॥

क्रय्यपुस्तकसूची ।

१.	श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला समग्रा समीचीन रक्षाबन्धसमेता	४५—०
२.	श्रीवचनभूषणमीमांसाभाष्यम्	२—०
३.	सिद्धित्रयम्—श्रीमद्यामुनाचार्यकृतिः	१—०
४.	यतीन्द्रमतदीपिका	१—०
५.	पूर्वाचार्य वैभवप्रकाशिका (अळ्वारादीनाम्)	२—०
६.	पूर्वाचार्यप्रणीतसकलस्तोत्रमाला	२—०
७.	वैदिकमनोहरापत्रिकाः	६—०
८.	श्रीवैष्णवसुधापत्रिकाः	८—०
९.	यतिराजविंशतिहिन्दीटीका	०—१२
१०.	वेदान्तवादावली	२४—०

प्राप्तिस्थानम्—

ग्रन्थमाला आपीस
काशीपुरम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीपराशरभट्टार्यानुगृहीतभगवद्गणद्वर्पणप्रतिफलितं

॥ श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

ओं शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥
यस्य द्विरदवज्ञाद्याः पारिषद्याः परश्शतम् ।
विघ्नं निघ्नन्ति सततं विष्वक्सेनं तमाश्रये ॥
व्यासं वसिष्ठनसारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुक्लातं तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥
अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने ।
सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥
यस्य स्मरणमात्रेण जन्मसंसारबन्धनात् ।
विमुच्यते नमस्तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ॥
ओं नमो विष्णवे प्रभविष्णवे ॥

श्रीवैशम्पायन उवाच—

श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ।
युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥

युधिष्ठिर उवाच—

किमेकं दैवतं लोके किं वाऽप्येकं परायणम् ।
स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥
को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।
किं जपन् मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥

श्रीभीष्म उवाच—

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।
 स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥
 तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
 ध्यायन् स्तुवन् नमस्कंश्च यजमानस्तमेव च ॥
 अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥
 ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।
 लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥
 एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
 यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चयेन्नरः सदा ॥
 परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
 परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥
 पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 दैवतं देवतानां च भूतानां योऽध्ययः पिता ॥
 यतः सर्वाणि भूतानि भयन्त्यादियुगागमे ।
 यासिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥
 तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।
 विष्णोर्नागरसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥
 यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।
 ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥
 विष्णोर्नागरसहस्रस्य धेदव्यासो महानृषिः ।
 छन्दोऽनुष्टुप् तथा देवो भगवान् देवकीमुतः ॥
 अमृतांश्चक्षुषो धीजं शक्तिर्देवकिनन्दनः ।
 त्रिसागा हृदयं तस्य दान्त्यर्थं विनियुज्यते ॥

(विष्णुं जिष्णुं महाविष्णुं प्रमविष्णुं महेश्वरम् ।
अनेकरूपदैत्यान्तं नमामि पुरुषोत्तमम् ॥)

अस्य श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामस्तोत्रमहामन्त्रस्य । श्रीवेदव्यासो भगवान्
ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । श्रीमहाविष्णुः परमात्मा श्रीमन्नारायणो देवता ।
अमृतांशुद्भवो भानुरिति बीजम् । देवकीनन्दनः सप्रेति शक्तिः । उद्भवः
क्षोभणो देव इति परमो मन्त्रः । शङ्खभृन्नन्दकी चकीति कीलकम् ।
शार्ङ्गधन्वा गदाधर इत्यस्त्रम् । रथाङ्गपाणिरक्षोभ्य इति नेत्रम् । त्रिसामा
सामगः सामेति कवचम् । आनन्दं परब्रह्मेति योनिः । ऋतुस्सुदर्शनः
काल इति दिग्बन्धः । श्रीविश्वरूप इति ध्यानम् ॥ श्रीमहाविष्णुप्रसाद-
सिद्धयर्थे शीसहस्रनामजपे विनियोगः ॥ ध्यानम् :—

क्षीरोदन्वत्प्रदेशे शुचिमणिविलसत्सैकते मौक्तिकानां
मालावल्गुतासनस्थः स्फटिकमणिनिभैर्मौक्तिकैर्मण्डिताङ्गः ।
शुभ्रैरभ्रैरदभ्रैरुपरिवरितैर्मुक्तपीयूषवर्षैः
आनन्दो नः पुनीयादरिनलिनगदाशङ्खपाणिर्मुकुन्दः ॥
मूः पादौ यस्य नाभिर्ध्वजदसुरनिलश्चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे
कर्णावाशाः शिरो द्यौर्मुखमपि दहनो यस्य वास्तेयमब्धिः ।
अन्तस्स्थं यस्य विश्वं सुरनरस्रगगोभोगिगन्धर्वदैत्यैः
चित्रं रंरम्यते तं त्रिभुवनवपुषं विष्णुमीशं नमामि ॥
शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृशं गेघवर्णं शुभाङ्गम् ।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिहृद्ग्यानगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥

मेघश्यामं गीतधौशेयवासं श्रोत्रसाङ्गं कौस्तुभोद्भासिताङ्गम् ।
पुण्योपेतं पुण्डरीकायताक्षं विष्णुं वन्दे सर्वलोकैकनाथम् ॥

सशङ्खचक्रं सकिरीटकुण्डलं सपीतवस्त्रं सरसीरुद्धेक्षणम् ।
सद्धारवक्षस्स्थलशोभिकौस्तुभं नमामि विष्णुं शिरसा चतुर्भुजम् ॥

ओं विश्वं विष्णुर्विपट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।

भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ १ ॥

पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।

अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥ २ ॥

योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः ।

नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥

सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्मूर्तादिर्निधिरव्ययः ।

सम्भवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥ ४ ॥

स्वयम्भूः क्षम्भुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ।

अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥ ५ ॥

अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।

विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्वविष्टः स्वविरो ध्रुवः ॥ ६ ॥

अग्राह्यः शम्भतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ।

प्रभूतस्त्रिककुट्टाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ ७ ॥

ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ।

हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ ८ ॥

ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।

अनुत्तमो दुराथर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥ ९ ॥

सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजामवः ।

अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥ १० ॥

अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः ।

वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिस्सृतः ॥ ११ ॥

चसुर्वसुमनाः सत्यः समत्मा सम्मितः समः ।
 अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ १२ ॥
 रुद्रो बहुशिरा यश्रुर्विंशयोनिः शुचिश्चवाः ।
 अमृतः शाश्वतस्त्राणुर्वरारोहो महातपाः ॥ १३ ॥
 सर्वगः सर्वविद्वानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ।
 वेदो वेदविद्वज्ज्ञो वेदाज्ञो वेदवित् कविः ॥ १४ ॥
 लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ।
 चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्वैष्टश्चतुर्भुजः ॥ १५ ॥
 आजिष्णुर्मोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ।
 अनघो विजयो जेता विंशयोनिः पुनर्वसुः ॥ १६ ॥
 उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः ।
 अतीन्द्रः सङ्ग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥ १७ ॥
 वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माधवो मधुः ।
 अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥ १८ ॥
 महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ।
 अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृत् ॥ १९ ॥
 महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सत्तां गतिः ।
 अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदां पतिः ॥ २० ॥
 मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ।
 हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ २१ ॥
 अमृत्युः सर्वदृक् सिंहः संधाता सन्धिमान् स्थिरः ।
 अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥ २२ ॥
 गुरुर्गुस्तमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ।
 निमिषोऽनिमिषः स्रग्भी वाचस्पतिरुदारधीः ॥ २३ ॥
 अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ।

सहस्रनूर्द्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ २४ ॥
 आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः ।
 अहस्संवर्तको वह्निरनिलो धरणीधरः ॥ २५ ॥
 सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वसृग्मिश्वसुग्मिभुः ।
 सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः ॥ २६ ॥
 असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छ्रुचिः ।
 सिद्धार्थः सिद्धसङ्कल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ २७ ॥
 वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः ।
 वर्दनो वर्षमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ २८ ॥
 सुमुजो दुर्धरो वाम्नी महेन्द्रो वसुदो वसुः ।
 नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ २९ ॥
 भोजस्तेजोद्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ।
 ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ३० ॥
 अमृतांशुद्रवो भानुः शशबिन्दुः सुरेश्वरः ।
 औषधं जगतस्सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ३१ ॥
 भूतमव्यभवसाधः पवनः पावनोऽनलः ।
 कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ ३२ ॥
 युगादिकृद्युगावर्तो नैकमायो महाशनः ।
 अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ॥ ३३ ॥
 इष्टोऽविशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डो नहुषो वृषः ।
 क्रोधहा क्रोधकृत् कर्ता विश्वयाहुर्महीधरः ॥ ३४ ॥
 अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ।
 अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ३५ ॥
 स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ।
 वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरन्दरः ॥ ३६ ॥

अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।
 अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ३७ ॥
 पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ।
 महर्द्धिर्नन्दो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ॥ ३८ ॥
 अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ।
 सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान् समितिजयः ॥ ३९ ॥
 विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ।
 महोदरो महामागो वेगवानमिताशनः ॥ ४० ॥
 उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ।
 कारणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥ ४१ ॥
 व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ।
 परर्द्धिः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ४२ ॥
 रामो विरामो विरतो(जो) मार्गो नेयो नयोऽनयः ।
 धीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ ४३ ॥
 वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणमः पृथुः ।
 हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ॥ ४४ ॥
 ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ।
 उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ ४५ ॥
 विस्तारः स्वावरस्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ।
 अर्थोऽनर्थो महाकोशो महामोगो महाधनः ॥ ४६ ॥
 अर्निर्विण्णः स्वविष्टो भूर्धर्मयूपो महामखः ।
 नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ४७ ॥
 यज्ञ इज्यो महेज्यश्च ऋतुः सत्त्वं सतां गतिः ।
 सर्वदर्शी निवृत्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ४८ ॥
 सुप्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ।

मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥ ४९ ॥
 स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ।
 वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ५० ॥
 धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मो सदक्षरमसत् क्षरम् ।
 अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥ ५१ ॥
 गमस्तिनेमिः सत्त्वस्वः सिंहो भूतमहेश्वरः ।
 आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ५२ ॥
 उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ।
 शरीरभूतमृद्गोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥ ५३ ॥
 सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित् पुरुसत्तमः ।
 विनयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्त्वतां पतिः ॥ ५४ ॥
 जीवो विनयिता साक्षी भुक्कुन्दोऽमितविक्रमः ।
 अम्भोर्निधिरनन्तात्मा महोदधिशयोऽन्तकः ॥ ५५ ॥
 अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ।
 आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥ ५६ ॥
 महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ।
 त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृङ्गः कृतान्तकृत् ॥ ५७ ॥
 महावराहो गोविन्दः सुपेणः कनकाङ्गदी ।
 गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ५८ ॥
 वेधाः स्वाज्ञोऽजितः कृष्णो दृढः सङ्घर्षणोऽच्युतः ।
 चरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥ ५९ ॥
 भगवान् भगहा नन्दी वनमाली हलधुधः ।
 आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ ६० ॥
 सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ।
 दिविस्पृक् सर्वदृग्व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ॥ ६१ ॥

त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ।
 सन्यासकृच्छमः शान्तो निष्ठा शान्तिः परायणः ॥ ६२ ॥
 शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेश्वरः ।
 गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ६३ ॥
 अनिर्वर्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ।
 श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतां वरः ॥ ६४ ॥
 श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः ।
 श्रीधरः श्रीकरः श्रेयश्श्रीमाल्लोकत्रयाश्रयः ॥ ६५ ॥
 स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिज्योतिर्गणेश्वरः ।
 विजितात्मा विधेयात्मा सत्कोर्तिष्ठिन्नसंशयः ॥ ६६ ॥
 उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतस्थिरः ।
 भूशयो भूपणो भूतिरशोकः शोकनाशनः ॥ ६७ ॥
 अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः ।
 अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ६८ ॥
 कालनेमिनिहा शौरिः शूरः शूरजनेश्वरः ।
 त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥ ६९ ॥
 कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः ।
 अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः ॥ ७० ॥
 ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ।
 ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ७१ ॥
 महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः ।
 महाक्तुर्महायज्ञा महायज्ञो महाहविः ॥ ७२ ॥
 स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतः स्तोतारणप्रियः ।
 पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ७३ ॥
 मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ।

वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ७४ ॥
 सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः ।
 शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुतः ॥ ७५ ॥
 भूतावासो वासुदेवः सर्वसुनिलयोऽनलः ।
 दर्पहा दर्पदोऽदृष्टो दुर्धरोऽथापराजितः ॥ ७६ ॥
 विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ।
 अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥ ७७ ॥
 एको नैकः स वः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ।
 लोकबन्धुलोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥ ७८ ॥
 सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।
 वीरहा विषमः शून्यो घृताशोरचलश्चलः ॥ ७९ ॥
 अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृत् ।
 सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥ ८० ॥
 तेजोवृषो धृतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 प्रमहो निप्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥ ८१ ॥
 चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ।
 चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ८२ ॥
 समावर्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ।
 दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ ८३ ॥
 शुभाङ्गो लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्धनः ।
 इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ८४ ॥
 उद्भवः सुन्दरः सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः ।
 अर्को वाजसनिः शृङ्गी जयन्तः सर्वविज्ययी ॥ ८५ ॥
 सुवर्णबिन्दुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ।
 महाहृदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥ ८६ ॥

कुसुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः ।
 अमृताशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥ ८७ ॥
 सुलभः सुक्तः सिद्धः सत्रुजिच्छत्रुतापनः ।
 न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थश्चाणूरान्घ्रनिपूदनः ॥ ८८ ॥
 सहस्राचिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तबाहनः ।
 अमूर्तिरनघोऽचिन्त्यो भयकृद्भयनाशनः ॥ ८९ ॥
 अणुर्बृहत् कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ।
 अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥ ९० ॥
 भारभृत् कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ।
 आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुबाहनः ॥ ९१ ॥
 धनुर्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ।
 अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः ॥ ९२ ॥
 सत्त्ववान् सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ।
 अभिप्रायः प्रियाहोऽर्हः प्रियकृत् प्रीतिवर्धनः ॥ ९३ ॥
 बिहायसगतिर्ज्योतिः सुरुचिर्हुतभुग्विभुः ।
 रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥ ९४ ॥
 अनन्तहुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकज्ञोऽग्रजः ।
 अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥ ९५ ॥
 सनात् सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः ।
 स्वस्तिदः स्वस्तिकृत् स्वस्ति स्वस्तिभुक् स्वस्तिदक्षिणः ॥ ९६ ॥
 अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ।
 शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ॥ ९७ ॥
 अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ।
 विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकर्तनः ॥ ९८ ॥
 उत्तारणो दुष्कृतिहृद् पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ।

वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनं पर्यवस्थितः ॥ ९९ ॥
 अनन्तरूपोऽनन्तश्रीः जितमन्युर्भयापहः ।
 चतुरश्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥ १०० ॥
 अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराङ्गदः ।
 जननो जनजन्मादिर्भामो भीमपराक्रमः ॥ १०१ ॥
 आधारनिलयो घाता पुष्पहासः प्रजागरः ।
 ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥ १०२ ॥
 प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणघृत् प्राणजीवनः ।
 तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ १०३ ॥
 मूर्धुवःस्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः ।
 यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥ १०४ ॥
 यज्ञमृचयज्ञकृचञ्जी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ।
 यज्ञान्तकृचयज्ञगुह्यमन्त्रमलाद एत्र च ॥ १०५ ॥
 आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः ।
 देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥ १०६ ॥
 शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ।
 रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ॥ १०७ ॥

श्रीगर्वप्रहरणायुध ओं नम इति ॥

धनमाली गन्धो शार्ङ्गी शङ्खी चक्री च नन्दकी ।
 श्रीमाधारायणो विष्णुः वामुदेवोऽभिरक्षतु ॥ १०८ ॥

श्रीवामुदेवोऽभिरक्षतु ओं नम इति ॥

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।
 नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥
 य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ।
 नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् सोऽमुत्रेह च मानवः ॥
 वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
 वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥
 धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ।
 कामानवाप्नुयात् कामी प्रजार्थी प्राप्नुयात् प्रजाम् ॥
 भक्तिमान् यः सद्बोत्थाय शुचिस्तद्भूतमानसः ।
 सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत् प्रकीर्तयेत् ॥
 यज्ञः प्राप्नोति विपुलं याति प्राधान्यमेव च ।
 अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
 न भयं कचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दति ।
 भवत्यरोगो द्युतिमान् बलरूपगुणान्वितः ॥
 रोगार्तो मुच्यते रोगाद्वद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
 भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः ॥
 दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
 स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥
 वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ॥
 न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते कचित् ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नाप्युपजायते ॥
 इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

युज्येतात्मा सुखक्षान्तिश्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः ॥
 नक्रोधो न च मात्सर्यं नलोभो नाशुभा मतिः ।
 भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥
 द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रं खं दिशो भूर्महोदधिः ।
 वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥
 ससुरासुरगन्धर्व सयक्षोरगराक्षसम् ।
 जगद्वशेवर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
 वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥
 सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्पितः ।
 आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥
 ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ।
 जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥
 योगज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पादिकर्म च ।
 वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् ॥
 एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
 श्रील्लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वमुगव्ययः ॥
 इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।
 पठेद्य इच्छेत् पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥
 विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभुमव्ययम् ।
 भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥
 न ते यान्ति पराभवम् ओं नम इति ॥

अर्जुन उवाच—

पद्मपत्रविशालक्ष पद्मनाभ सुरोत्तम ।
भक्तानामनुरक्तानां भ्राता भव जनार्दन ॥

श्रीभगवानुवाच—

यो मां नामसहस्रेण स्तोतुमिच्छति पाण्डव ।
सोऽहमेकेन श्लोकेन स्तुत एव न संशयः ॥
स्तुत एव न संशय ओं नम इति ॥

व्यास उवाच—

वासनाद्वासुदेवस्य वासितं ते जगत्त्रयम् ।
सर्वभूतनिवासोऽसि वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥
॥ श्रीवासुदेव नमोऽस्तु त ओं नम इति ॥

पार्थत्युवाच—

केनोपायेन लघुना विष्णोर्नामसहस्रकम् ।
पठ्यते पण्डितैर्नित्यं श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥

ईश्वर उवाच—

श्रीराम राम रामेति रमे रामे मनोरमे ।
सहस्रनामतत्तुल्यं रामनाम वरानने ॥
॥ श्रीरामनाम चरन ओं नम इति ॥

प्रक्षोवाच—

नमोऽस्त्यनन्ताय सहस्रभूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुराय श्लाघ्यते सहस्रकोटोयुगधारिणे नमः ॥
॥ सहस्रकोटोयुगधारिण ओं नम इति ॥

सञ्जय उवाच—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीविजयो मूर्तिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

धर्मगणपतुवाच—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥
आर्ता विपण्णाः शिथिलाश्च भीताः घोरेषु च व्याधिषु वर्तमानाः ।
सङ्कीर्त्य नारायणशब्दमात्रं विमुक्तदुःखाः सुखिनो भवन्ति ॥
कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्याऽऽत्मना वा प्रकृतेः स्वभावात् ।
करोमि यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥

यदक्षरपदग्रष्टं मात्राहीनं च यद्ववेत् ।
तत्सर्वं क्षम्यतां देव नारायण नमोऽस्तु ते ॥

हरिः ओं सर्वे श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

इति श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामस्तोत्रं
संपूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीहस्तिदीक्षितसरोजबलपारिजाताय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीपराशरभट्टार्यविरचितं भगवद्गुणदर्पणाख्यम्
श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्यम् ॥

श्रीपराशरभट्टार्यः श्रीरङ्गेशपुरोहितः ।

श्रीवत्साङ्गसुतः श्रीमान् श्रेयसे मेऽस्तु भूयसे ॥

—३०:—

वन्दे गोविन्दतातौ मुनिप्रथ मनवै लक्ष्मणार्य महान्तं
ध्यायेयं यामुनार्य मम हृदि तनवै राममेवाभियायाम् ।
पद्माक्षं प्रेक्षिषीय प्रथममपि मुनिं नाथमीडे शठारिं
स्तौमि प्रेक्षेय लक्ष्मीं शरणमशरणः श्रीधरं संभयेयम् ॥
ओं नमो गजवक्त्राद्यैः पारिषद्यैः प्रशासते ।
श्रीरङ्गराजसेनान्ये स्रत्रवत्या समेयुषे ॥ १ ॥
नमो नारायणायेदं कृष्णद्वैपायनात्मने ।
यदामुष्यायणा वेदा महाभारतपञ्चमाः ॥ २ ॥

जातो लक्ष्मणमिश्रसंश्रयधनाञ्जीवत्सचिद्वाद्यपेः

भूयो भद्रपराशरेति फणितः श्रीरङ्गभर्त्रा स्वयम् ।

श्रीश्रीरङ्गपतिप्रसादतृपया श्रीरङ्गनाथाह्वयः

भारङ्गेश्वरकारितो त्रिवृणुते नाम्नां सहस्रं हरेः ॥३॥

संसारोऽयमपण्डितो भगवति प्रागेव भूयः कलौ

पूर्णमन्यतमे जने श्रुतिशिरोगुह्यं ब्रुवे साहसात् ।

तत्र स्तोत्रमिदं प्रकाशयति यस्तुत्यश्च यस्तायुभौ

व्यासः कारुणिको हरिश्च तदिदं मौख्यं सहेतां मम ॥

अर्थे हरो तदभिधायिनि नामवर्गे

तद्वचञ्जके मयि च बन्धविशेषमेत्य ।

सेवञ्चमेतदमृतं प्रणिपत्य याचे

मध्यस्थमत्सरिजना इह मा च भूवन् ॥ ५ ॥

इह खलु निखिलोऽपि चेतयमानः प्रमाणतः प्रमेयं परिच्छिन्दन्,
तच्चेत्यमेयमनुकूलं तदुपाददीत, यथा सक्चन्दनकनकादिकम्; तच्चे-
द्विपरीतम् अपोहेत, यथा क्षुरकण्टकादिकम्; तच्चेदनुभयरूपम्
उपेक्षेत, यथा फाटलोष्टादिकम् । तत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगोचरयोरर्थका-
मयोः अत्यल्पत्वानर्थकत्वं वीमत्सत्त्वमङ्गुरत्वदुःखमिथत्वदुःसाधत्वाद्यन-
न्तदोषानुपक्षेण त्याज्यत्वात्, शास्त्रप्रमेययोर्धर्मपरतत्त्वयोः तद्विपरीत्याद-
नन्तमङ्गलसंगतत्वाच्च, शास्त्रतदर्थयोरुपादेयत्वं प्रकृष्यते । यथाहुरैतिहा-

सिकाः पौराणिकाश्चैककण्ठाः— * सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुञ्ज-
मुच्यते । वेदशास्त्रात्परं नास्ति न दैवं केशवात्परम् ॥ इति । तत्र
चतुर्दशविद्यास्थानप्रधानकृतस्य वेदस्य * इतिहासपुराणाम्यां वेदं समु-
पबृंहयेत् । विमेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ [भा. आ.
१-२७३] इति प्रकरेणेतिहासपुराणाम्यामर्थे निर्णेतव्ये पुराणेभ्य
इतिहासोत्कर्षे च विवक्षिते श्रीमद्रामायणचन्महाभारतं शरणम् ॥

तत्र—महाभारतसारत्वात् ऋषिभिः परिगानतः ।

वेदाचार्यसमाहारात् भीष्मोक्तकृतमत्वतः ॥

परिमहातिशयतो गीताद्यैकार्थ्यतश्च नः ।

सहस्रनाम्नामध्याय उपादेयतमो मतः ॥

महाभारतं हि परिग्रहविशेषावसितानिपुणवचनसौष्ठवाद्यात्मकात्
इतिहासत्वकृतात्प्रावल्यात्, पुराणेषु तावत् चायुगोक्तशैवयोः * मति-
मन्यानमाविध्य येनासी श्रुतिसागरात् । जगद्धिताय जनितो महाभारत-
चन्द्रमाः॥, भविष्यत्पुराणे * विमेति गहनाच्छास्त्राक्षरस्तीव्रादिबोधघात् ।
भारतः शास्त्रसारोऽयमतः काव्यात्मना कृतः ॥, मात्स्ये * यस्य द्वैपा-
यनः पुत्रः स्वयं विष्णुरजायत । प्रकाशो जनितो येन महाभारत-
चन्द्रमाः ॥, वैष्णवे * कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नागयणं प्रभुम् ।
को हन्यो भुवि मंत्रेय महाभारतकृद्वेत् ॥ [३. ४. ९.], मार्कण्डेये
* व्यासवाक्यजलघेन कुधर्मतरुहारिणा । वेदशैलवतीर्णेन नीरजस्का
महीं कृता ॥ इत्यादिभिः, स्वस्मिंश्च * यो विद्याचतुरो वेदान् साङ्गोप-

निपदान्विजः । न चाख्यानमिदं विद्यालैव स स्याद्विचक्षणः ॥ [भा. आ. २. ३७६.] इत्यादिभिश्च परस्सहसैर्वचनैः प्रशस्यमानत्वात्, साङ्ग-
श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसंवादात्, * यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न
तत्कचित् ॥ [भा. आ. १२. ८३.] इति लौकिकवैदिकसकलार्थनिर्णयाधि-
कृतत्वेन कचिदप्यपक्षपातित्वाच्च पुराणेभ्यो बलवत्तरं बहयो बुद्धिशालिनो-
ऽध्यवसमुः । तत्रापि स्वहृदयमूले आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मेण समस्त-
शास्त्रार्थे निष्कृष्य निगम्यमाने, सारसंग्रहरूपेण स्वस्वयं सहस्रनाम्ना-
मध्यायोऽवतारितः । तस्मात्प्रामाण्यकारणप्रकर्षेण तत्त्वार्थतात्पर्यलिङ्गैश्चा-
प्रामाण्यप्रशंसाद्यन्यपरत्वशङ्कयोः सुदूरनिरस्तत्वेन परमप्रकृष्टार्थप्रति-
पादकत्वाच्चाभ्युदयनिःश्रेयसार्थिनामयमेवोपादेयतमः ॥

तथा ऋषिभिः परिगान्तः—* ऋषिभिः परिगीतानि इत्ये-
तद्विवरणावसर एवैष हेतुरुपपादयिष्यते ॥

किञ्च, वेदाचार्यसमाहारात्—भगवान् हि वेदाचार्यः कृष्ण-
द्वैपायनः परमासुतमः, भगवन्मारायणावतारत्वेन निरतिशयज्ञानैश्वर्यादि-
कल्याणगुणकृतया निरस्तसमस्तविप्रलम्भादिदोषसंभावनत्वात्, कलिबल-
मन्दाधिकारिमनुष्यानुग्रहाय न्यस्तसमस्तवेदत्वात्, वेदार्थयोस्तत्त्वानुष्ठान-
योरज्ञानसंशयविपर्ययपरिजिहीर्षया प्रणीतपञ्चमवेदत्वात्, खवचनेन क्षत्रियं
विधामित्रं ब्राह्मणीकृतवतो भगवतो वसिष्ठस्य नमृत्वात्, वसिष्ठपुलस्त्य-
वरप्रदानलब्धदेवतापारमार्थ्यज्ञानपुराणसंहिताकर्तृत्वादिविषयवरातिशय-
वत्तया लैङ्गादिष्वपि पुराणेषु प्रसिद्धस्य भगवतः पराशरस्य चापत्यत्वात्,

अनन्यसाधारणतपस्समाधिविशेषैश्चाशेषपरमर्षिपरिपत्पूजितत्वाच्च । एवं-
विधेन अनेन ऋषिभिः परिगीतानामेव भगवन्नाम्नामत्रैतत्स्तोत्ररूपेण समा-
हृतत्वाच्चायमुपादेयतमः ॥

अपि च भीष्मोत्कृष्टमतत्त्वतः—भीष्मोऽपि हि (प्रत्ययित) प्रतीत-
तमः । तथा हि, राजधर्मेषु धर्मराजाय भगवता व्यासेन * श्रोतुमिच्छसि
चैद्धर्मान्निल्लेन नराधिप । प्रेहि भीष्मं महाबाहो वृद्धं कुरुषिता-
महम् ॥ स ते सर्वरहस्येषु संशयान् मनसि स्थितान् । छेत्ता भागीरथी-
पुत्रः सर्वज्ञः सर्वतत्त्ववित् ॥ साक्षाद्दर्श यो देवान् सर्वान् शक्रपुरो-
गमान् ॥ इत्यादौ, * यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन् समासदः । यस्य
नाविदितं किञ्चित् ज्ञानं ज्ञेयेषु विद्यते ॥ स ते वक्ष्यति धर्मज्ञो धर्मान्
सूक्ष्मार्थतत्त्ववित् ॥ [भा. शा. ३७.] इत्यादौ च । स्वयं च भगवता
* शरत्तल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः । मां ध्याति पुरुषज्याघस्ततो
मे तद्गतं मनः ॥ दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् । साक्षांध
चतुरो वेदांस्तस्मिन् मनसा गतः ॥ स हि मृतं भविष्यच्च भवच्च
भरतर्षभ । वेत्ति धर्मभृतां श्रेष्ठस्ततो मे तद्गतं मनः ॥ तस्मिन्नस्तमिते
भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे । ज्ञानान्यल्पीभविष्यन्ति तस्मात्त्वां चोदयाम्य-
हम् ॥ [भा. शा. ४६.] इत्यादौ च । * यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म
पाण्डवायानुपृच्छते । वेदप्रवाद (लाप) इति ते स्थासन्ति वसुधातले ॥
[भा. शा. ५४.] इत्यादौ, * यद्धि मृतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ ।
सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव पाणाविवाहितम् ॥ अहं च त्वाऽभिजानामि

स्वयं पुरुषसत्तम ॥ तपसाऽसि हि भवान् शक्तः स्रष्टुं लोकांश्चराचरान् ॥
 [भा. शा. ५०] इत्यादौ * न ते ग्लानिर्न ते मूर्च्छा इत्युपक्रम्य
 * सत्त्वस्थं च मनो नित्यं तव भीष्म भविष्यति । रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं
 घर्नेर्भुक्त इन्द्रोदुराद् ॥ [भा. शा. ५२] इत्यादौ च । भगवता नारदेन
 च * कृत्स्नान् हि विविधान् धर्माश्चातुर्वर्ण्यस्य वेत्स्ययम् ॥ तच्छीघ्रमनु-
 युज्रीध्वं संशयान् मनसि स्थितान् ॥ [भा. शा. ५४] इत्यादौ च
 प्रपञ्चय, एनं बहुमहर्षिर्वृद्धसेवादीर्विग्रहार्थतपःसमाधिलब्धसर्वसाक्षात्का-
 रादिप्रभावविशेषवत्तया प्रशस्य, परतत्त्वधर्मप्रवर्तकतया वरान् वितीर्य
 नियुक्तत्वात्, मातापितृशुश्रूषणतत्प्रसादवरलभसांभाष्यात्, स्वयं च
 * दाहो मोहः अमश्चैव क्रमो ग्लानिस्तथा रुजः । तव प्रसादाद्दोषिन्द सद्यो
 व्यपगतानि मे ॥ यच्च मृतं भविष्यच्च भवच्च परमच्युत । तत्सर्वमनु-
 पश्यामि पाणी फलमिवाहितम् ॥ वेदोक्ताश्चैव ये धर्माः वेदान्तनियताश्च
 ये । तान् सर्वान् संप्रपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ॥ इत्यादौ, * युवेव
 चास्मि संवृत्तस्त्वदनुष्ठ्यानवृंहितः । वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसा-
 दाज्जनार्दन ॥ [भा. शा. ५४] इत्यादौ च प्रतिसंहितयथोक्तस्वपरमार्थ-
 कत्वाच्च । एवंविधस्य भीष्मस्य * एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो
 मतः इत्यादिना अधिकतमस्वमतत्वेन स्थापितत्वाच्च अयमध्यायः
 उपादेयतमः ॥

परिग्रहातिशयतः—परिग्रहो हि सार्वभौमो भगवन्नामसहस्रस्य ।
 शास्त्रेषु तावत् सभापर्वणि * देवो नामसहस्रवान् [३८-११] इति

श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्यम् ।

भगवानपि नामहसससंघन्धेन भूष्यते । श्रीविष्णुधर्मे च श्रीगजेन्द्र-
मोक्षणे * सहस्रशुभनामानमादिदेवमजं विभुम् । [१९] इति । अत्र
चोपोद्धातफलश्रुत्योर्गुणप्रपञ्चो द्रक्ष्यते । आयुर्वेदादिषु च दृष्टादृष्टशालेषु,
यथा चरकसंहितायाम् * विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ इति । अद्यतने च
नानाविप्रकीर्णमूले मेहस्य प्रायश्चित्ते * जप्यं पुरुषसूक्तकम् इत्यारभ्य
* तथैव भगवन्नामसहस्रं भारतोदितम् । यक्ष्मणः * तथैव भगवन्ना-
मसहस्रं परिकीर्तयेत् । ज्वरविशेषस्य * होमस्तु पूर्ववज्जप्यं वि-
ष्णोर्नामसहस्रकम् । ग्रहादेः * आसत्प्रतं मरुत्सूक्तं विष्णोर्नामसहस्र-
कम् । अन्यत्र चैवंविधमन्त्रेष्टव्यम् । प्राकृताः कवयोऽपीदं सर्वजीव-
रक्षात्वेन वर्णयन्ति । यथाह भट्टवाणः सूतिकागृहवर्णने—* अवि-
च्छिन्नपत्रमाननारायणनामसहस्रम् [पूर्वकादम्बर्या] इति । लोके च
ग्रहणधारणध्वजपसंकीर्तनलेखनव्याख्यानतनिष्ठपूजनप्रभृतिभिर्विपशिषा-
चव्याधिग्रहदुःस्वप्नदुर्निमित्ताद्यशिवोपशमनाय, महापातकादिप्रायश्चित्ताय,
ऐहिकामुष्मिकाभ्युदयमिद्वये, संसारग्रन्थिविसंसेनाय, वैष्णवपरमपदावा-
सये, तादात्विकभगवद्गुणसुधास्वादमुखाय च आबालमूकमूर्खधीनास्तिके-
कभेषजं निरतिशयश्रद्धाभक्तिविश्वासपूर्वकं परिगृह्यते । न चैवंविधः परि-
ग्रहो वेदानामपि; तेषां मूर्खादिभिरपरिग्रहात्, कुलचरणगोत्रादिव्यवस्थया
प्रतिशास्त्रं परिग्रहविभागाच्च । एवं परिग्रहातिशयादप्यस्योपादेयतमत्वम् ॥

गीताद्यैकार्थ्यतश्च—भारतसिद्धान्तभूतभगवद्गीतानारायणीययान-

सन्ध्यग्रपूजोत्तमानुशासनप्रभृतिप्रदेशान्तरतात्पर्यनिष्कर्परूपत्वेन तदेकार्थ-
त्वाच्च ।

एवमेभिः पङ्क्तिर्हेतुभिः प्रेक्षापूर्वकारिणां परमोपादेयतया निर्णीतं,
व्यासदेवश्रवोदेवस्थाननारदवात्स्याङ्गमुमन्तुप्रभृतिभिः सकलविद्यादेस्तिकै-
र्ब्रह्मदृशमिर्देवब्रह्मर्षिभिः स्वयं च भगवता सर्वेश्वरेण गीतोपनिषदाचा-
र्येण पूर्वेषामपि गुरुणा पुण्डरीकविलोचनेन श्रोतृकोटिनिविष्टेन
भीष्माच्छ्रुत्वाऽनुमोदितं श्रीमन्नामसहस्राध्यायं भगवद्गुणतत्त्वप्रतिपत्तये
न्याकुर्महे ॥

तत्र प्रागेव पौनःपुन्येन तत्र तत्र परतत्त्वपरेषु प्रदेशेष्वशेषार्थ-
निर्णयश्रवणात्तुष्टमन्यतया स्वयमपृच्छते जनमेजयाय परमसौहार्दादन्य-
दुत्तमं ब्राह्मणं स्वयमेव श्रीवैशम्पायन उवाच—

श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ।

युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥

श्रुत्येत्यादि । धर्मान्—श्रुतिस्मृत्यादिचोदनालक्षणाभ्युदयनिः-
श्रेयसफलान् राजमोक्षदानधर्मरूपेण बहून् । अशेषेण—कात्स्न्येन, ये
च यावन्तस्तावतश्चेत्यर्थः । पावनानि च—तपस्तीर्थसेवादीनि शुद्धि-
कराणि च । सर्वशः—सर्वप्रकारम् ; फलतोऽन्ततस्त्वरूपतोऽधिकारतश्च ।
श्रुत्वा, युधिष्ठिरः—साक्षाद्धर्मसूनुः । शान्तनवं—शन्तनोर्गङ्गायां जातत्वे-
नामिजाततमम् । पुनरेवाभ्यभाषत—पुनश्च पप्रच्छ । पुनः पृच्छा च

भीष्मेणात्मनीनतया स्वीकृतमतं ज्ञातुम् ; ' को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ' इत्यनन्तरोक्तेः । तच्च सदाचारप्रावण्यात् । सन्तो ह्याचार्य-
निष्ठामन्विष्य तद्रुचिपरिगृहीतमेव तत्त्वं हितं च रोचयन्ते ; न तु प्रा-
माणिकत्वं मात्रेण ॥ १ ॥

तत्रेदमादावेवोदैरिराम—प्रेक्षावद्भिः प्रमाणेन परिच्छिद्यानुकूलं
प्रमेयमुपादेयमिति । तच्च द्वैधं वर्तते उपायोपेयात्मना । उपेयं च प्रिय-
प्रियतरप्रियतमरूपेण त्रैधम्, उपायश्च हितहिततरहिततमरूपेण । तत्रो-
पेयस्य जन्मद्विपरिणामानित्यत्वादयः, चेतनधर्माः क्लेशकर्मविपाकाश-
याश्च दोषाः ; गुणाश्च दोषासंभेदरुचिरत्वस्वावरत्वभूयस्त्वविशिष्टास्संविदा-
नन्दैर्धर्मविभूतिविशेषादयः । उपायस्य तु व्ययायासभूयस्त्वव्यभिचारित्व-
फलगुफलत्वादयो दोषाः ; गुणाश्च नियतनिरपायरूपतरबहुफलकत्वादयः ।
एवंविधदोषहानगुणवत्त्वतारतम्येन उपायोपेययोः तरतमभावः उभयत्रापि
संगवति । उत्कृष्टतमे उत्कृष्टोत्कृष्टतरयोर्निकृष्टवद्वर्जनीयत्वमेव । तत्र
अनिकृष्टेभ्यः इष्टेभ्योऽपि निकृष्टेभ्यः निकृष्ट्य उत्कृष्टतममुपावतुम् उपायो-
पेयौ सह तारतम्येन प्रष्टव्यौ । तौ च विवक्षावशेन पोढा विभज्य पृच्छन्
युधिष्ठिर उवाच, किमेकमिति श्लोकद्वयेन ।

तत्रोपायस्योपेयार्थत्वात्, प्रधानभूतमुपेयं पृच्छन् तस्य च तत्त्व-
शास्त्रेषु परतत्त्वपरमप्राप्त्यात्मना द्वेषोपदेशदर्शनात्, प्रथमं परतत्त्वरूपं
पृच्छति—

युधिष्ठिर उवाच—

किमेकं दैवतं लोके किं वाऽप्येकं परायणम् ।

किमेकमिति । लोके इति प्रतिप्रश्नमनुपगम्यते ; भवतः परमो मतः इति च । सिंहावलोकनन्यायेन यथाहं च विभक्तिर्विपरिणमनीया । लोच्यते अनेनेति लोकः, श्रुतिस्मृत्यादिशरीरं शास्त्रम् । एकम्—प्रधानं समाधिकरहितम्, 'परमं यो महत्तेजः,' 'तस्य लोकप्रधानस्य' इति प्रतिवचनानुगुण्यात् । न चायं स्वरूपमात्रपरः एकत्वसंख्याप्ररो वा एक-शब्दः । दैवतमिति प्रातिपदिकैकवचनाभ्यां सिद्धत्वात्, तयोर्व्यावर्त्याभावाच्च ; नहि किंचिदैवतमस्वरूपमनेकं वाऽस्ति, येन कस्यचिदेवैकत्वं विशेषः ; तदनुगुणप्रतिवचनाभावाच्च । दैवतम्—द्योतनादिपरमैश्वर्यासाधारणगुणचिह्नितम् । तत्त्वशास्त्रेषु प्रतिपाद्यं भवतः किं परमं मतमित्यर्थः । अयं च शास्त्रेषु समयेषु च सर्वाधिकं तत्त्वमभ्युपेयुषामपि मायाद्यौपाधिकविवर्तपरिणामविशेषनिर्वाहज्ञानशक्त्याद्यैश्वर्यत्वस्वाभाविकसमैश्वर्यत्वादौ सामान्यतो विशेषतश्च हरिहरहिरण्यगर्मादितत्त्वपरावरभावेन विप्रतिपत्तिदर्शनेन संदेहात् प्रश्नः । फलशास्त्रेषु मोक्षे तावत् स्वरूपाविद्याविशेष-वैशेषिकगुणोच्छेदपरमात्मसाधर्म्यतद्गुणसंक्रान्तिच्छायापत्त्यानन्दादिस्वरूपाविर्भावमात्रतत्कैश्वर्याविर्भावदिलक्षणविप्रतिपत्तिदर्शनात् संदिहानः परममुपेयं पृच्छति—किं वाऽप्येकं परायणमिति । दैवतं परायणमित्यादि किमन्यदन्यदुपदिश्यते, उत तत्तदवस्थामात्रभेदेनैकमेवेति विवेक्तुं वाऽपीति निपातद्वयम् । एकमिति पूर्ववत् । परं—निर्दोषनिरतिशयमग्नलस्व-

भावतयोत्कृष्टतमम् । अयनं प्राप्यम् । ऐहिकामुष्मिकेषु पुरुषामिलयणी-
येषु कः परमपुरुषार्थो भवतोऽभिमत इति । एवमुपेयं द्विधा पृष्टम् ।

अथोपायः तत्तच्छास्त्रेषु कर्मज्ञानभक्तियोगानां विकल्पसमुच्च-
याङ्गाङ्गिभावादिविवादात् संशयानेन प्रष्टव्यः । स च सिद्धस्वास्थ्यस्सालम्बन-
रूपश्च । सिद्धस्त्वारोध्यमानतया फलप्रदा देवता । तां च लब्धलघूपाय-
साध्यतया द्वेषा विभज्य पृच्छति—स्तुवन्तः कमित्यर्थेन—

स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाश्शुभम् ॥ २ ॥

कं स्तुवन्तः—गुणसङ्कीर्तनमात्रेणाराधयन्तः । कमर्चन्तः—उपा-
सनरूपया भक्त्या परमं पूजनं कुर्वन्तः । मानवाः—मनुष्यत्वमात्रपरि-
कराः । शुभं—द्विविधम्, अभ्युदयनिःश्रेयसरूपम् । प्राप्नुयुः ॥२॥

अथ साध्यः वाङ्मनःकायनिष्पाद्यजपध्यानार्चनप्रभृतिर्देवतावर्जना-
त्मको धर्मः ; तत्र परमं पृच्छति—

भावर्चनं तन्मा नुक्नुलीकृत

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।

को धर्म इति । उक्तलक्षणानां सर्वधर्माणां मध्ये परमः—निस्तु-
ल्याधिकः, को भवतः अभिमतः—सुनिश्चित्यापद्धनवत् स्वीकृतः ॥

अथ सालम्बनेषु स्तोत्रमन्त्रगुणाध्रयगन्धपुष्पागुपकरणेषु वाचि-
कजगालम्बनं पृच्छति—

किं जपन् मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ३ ॥

किं जपन्निति । नियमविशेषवन्मन्त्राद्यावर्तनं जपः । * जप्ये-
नैव तु संसिध्येत् ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो
ब्राह्मण उच्यते ॥ [मनु २. ८७] * द्रव्ययज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दश-
भिर्गुणैः । [मनु २. ८५] * यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि [गी १०. २९]
इति जप श्रेष्ठश्चान्मानसकायिकविषयौ न पृच्छयेते । जन्तुः—जनन
धर्मा । जन्मसंसारबन्धनात्—जन्मेति जरामरणगर्भनिरययातनादिः
संसारस्य कार्यवर्गः प्रदर्श्यते । संसार इति च अविधाकर्मवासनारुचि-
प्रकृतियन्धरूपः कारणवर्गः । ताभ्यां बन्धनं परमपदप्राप्तिप्रतियन्धः,
तस्मात् मुच्यते । इदं च सर्वफलोपलक्षणम् , जपादेः सकलफलसाध-
नत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र अशेषेण सर्वशः इत्युपक्रमेण 'लोके
मानवाः शुभम्,' इत्यादि विशेषणैश्च कालाधिकार्यङ्गफलप्रकारविशेषा
अपि प्रकृष्टाः प्रष्टव्यतया सूचिताः ॥ ३ ॥

इमां पट्पत्नीं प्रतिब्रुवाणो भीष्म उवाच । अत्र प्रायेण व्युत्क-
मेण प्रतिवचनं क्रमिकोपनिबन्धनं च प्रतिवचनं वक्ष्यते । तत्रोपायद्वारक-
त्वादुपेयस्य प्रथमं तं प्रतिविवक्षन् आनन्तर्यात् तत्तैवादरातिशयाच्च
जपालम्बनं प्रतिवक्ति—

भीष्म उवाच—

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।

स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४ ॥

जगत्प्रभूमिति । जगतो जङ्गमाजङ्गमस्य प्रभुं—स्वामिनम् ।
यथा मनुष्येभ्यो देवाः ऐश्वर्यपरिचर्याभ्यामधिकाः, एवमेतेषामपीति
देवदेवम् । अनन्तं—सर्वतोऽनवच्छेद्यवैभवम्, पुरुषोत्तमम्—परमोदारम्,
नामसहस्रेण जपालम्बनीकृतेन । स्तुवन्—स्तुवन्निति * लक्षण-
हेत्वोः [अष्टा ३. २. १२६] इति हेतौ शतृप्रत्ययः । सर्वदुःखातिगो
भवेदित्यनेन संबन्धः । स्तवनं सर्वदुःखनिवर्तकमित्यर्थः । क एवं स्यात् ?
पुरुषः—चेतनः । कथंभूतः ? सततोत्थितः—निरन्तरमुद्युज्जानः ।
भगवत्स्तुतिचिन्ताद्यविच्छेदस्य परमपिबहितत्वात् तद्विच्छेदस्य वैशस-
त्वाच्च । श्रूयते हि—* यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनि-
ल्यनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयंगतो भवति । यदा ह्येवैष एत-
स्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । [तै. आ. १. ७]
इत्यादि । उपबृंहते च—* यन्मुहूर्तं क्षणं वाऽपि वासुदेवो न चिन्त्यते ।
सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा आन्तिः सा च विक्रिया ॥ * वरं हुतचह-
ज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमुक्तजनसंवासवैशसम् ॥
* एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते । दस्युभिर्मुपितेनेव युक्तमा-
क्रन्दितुं भृशम् ॥ इति च । एवं साध्येषु जपस्यालम्बनमुक्तम् ॥ ४ ॥

अर्चनस्तवनयोरेव परमधर्मत्वेन विवक्षितत्वात् धर्मविषयं पञ्चमं
प्रश्नमुल्लङ्घ्य प्रथममर्चनीयस्तोतव्यविषयौ चतुर्थतृतीयौ प्रतिवदन्नर्च्यतमं
तावत् सार्चनाप्रकारमाह—

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।

ध्यायंस्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ५ ॥

तमेवेति यजमान इत्यन्तेन । उक्तजपालम्बनविषय एवार्च्य-
तमोऽपीत्यवधारयति—तमेव चेति । यथाहुः—* तमिमं सर्वसंपन्नमाचार्यं
पितरं गुरुम् । अर्च्यमर्चितुमिच्छामस्सर्वे संमन्तुमर्हथ ॥ [भा. समा.
३८-२१] * तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् । * ब्रह्माणं
शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात् परि-
मितं फलम् ॥ [भा० मो० ३४२-३६] इत्यादि । * अन्तवत्तु फलं
तेषाम् [गी. ७-२३] इति च । पुरुषं—पुण्डरीकाक्षम् । अव्ययं—
सदाऽनुभवेऽप्यनुरूपाक्षयोत्तरोत्तरगुणसंस्तवम् ; अर्चयन्—तत्परिचरण-
रूपं भक्तियोगमुपाददानः अधिकारी, नित्यं—* मच्चित्ता मद्गतप्राणाः
(गी. १०-९) इति प्रक्रियया अन्यथा क्षणमपि स्थातुमशक्नुवन् ।
कथमर्चयन् ? भक्त्या—स्वामिनि दासस्थानुरागमयी स्थितिर्भक्तिः । तथा
इत्थंभूतः । पुनश्च कथम् ? ध्यायन्—मानसमविच्छिन्नामृतधाराकारं
निःशेषसंसारतापत्रयनिर्वोषणं भगवद्गुणचिन्तनं कुर्वन् । पुनश्च कथम् ?
स्तुवन्—वाचिकं च तादृशं तदनुभवजन्यहर्षप्रकर्षपुलकितशरीरं बाष्प-
गद्गदकण्ठं तद्गुणसङ्कीर्तनं समीहमानः । पुनश्च कथम् ? नमस्यन्—
अत्यन्तं प्रद्वीभयन् । भक्तिपराधीनतया बाह्यान्तरसकलकरणैर्निर्ममत्वावन-
त्रैरात्मीयैः शरीरेण वचसा च सह सर्वं मदीयं त्वदीयं त्वमेव गृह्णाणेति
भगवत्पादपद्मयोरात्मानमहंमानमलीमसं समर्पयन्नित्यर्थः । पुनश्च कथम् ?

यजमानः—देवपूजनमाचरन् । स्वविषयीकारमहोपकारानुरूपप्रत्युपका-
रादर्शनमुया संभ्रमेणाकृत्रिमभक्त्युपहृतप्रयतमनोहरार्थपुष्पमधुपर्कप्रभृ-
त्यौपचारिकसांस्पर्शिकाभ्यवहारिकरूपभोगानुरूपभोगानुपूर्व्यादेव समा-
राधनमसाधारणमत्यन्तमादरेण कुर्वाण इत्यर्थः । एवंवृत्तः सर्वदुःखातिगो
भवेदिति ॥ ५ ॥

अयमेव भक्तियोगो मुक्तिमहापथस्त्यज्यन्तेषु चिन्त्यमानः प्रत्य-
भिज्ञायते । तथा हि वर्णाश्रमधर्मरारादुपकारकैः शमदमादिभिरात्मगुणै-
स्सन्निपत्योपकारकैश्चाङ्गजातैरभिनिष्पाद्यं वेदनध्यानध्रुवानुस्मृतिविवेकजादि-
पदपर्यायगोचरान्तरप्रतीतिसन्ततिभिश्चितवृत्तिभिरच्यवहितानवरतप्रवाहा—
सकृदावृत्तसादरप्रत्ययसंस्कारप्रचयघटितपटुतरप्रत्यक्षशिरस्कं तत्तत्सदा-
नन्दपुरुषोपकोसल्लसिंज्ञकपरविद्याव्यवस्थितगुणोपसंहारमर्यादं ब्रह्मोपासनं
भगवान् बादरायणः * तमेवं विद्वान् [पु० २०] ब्रह्मविदाम्प्रोति परम्
[तै० आ०-२-१] * यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन [वृ. ६-४-२२]
* शान्तो दान्तः [वृ. ६-४-२३] इत्यादिब्रह्मन्तवचनानि * सर्वा-
पेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरध्वत्, * शमदमाद्युपेतः स्यात् [म. सू. १-४,
२६-२७] ' आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ' [४-१-१] इत्येवंप्रकारब्रह्मसूत्र-
न्यायैर्मथित्वा मोक्षसाधनं निरणैषीत् ॥ वाक्यकारश्च * वेदनमुपासनं
स्यात्तद्विषये अवणात् इति । इदमेवोपासनं विपत्तिमं भक्तिरित्युच्यते,
नान्यत् । कुतः ? संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् । ज्ञाप्यते उपासनस्येव
भक्तेरपि मोक्षलक्षणेन फलेन संयोगः । यथा—* न संदृशे तिष्ठति

रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाऽमिहृतो
य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ [तै. ना. १-१०] इति । हृदिति
भक्तिः, श्रुत्यन्तरेण स्मृतिमिश्च; * न संद्वेष्टे तिष्ठतीत्युपक्रम्य
* भक्त्या च धृत्या च समाहितात्मा ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह [भा. मो.]
इति हृच्छब्दस्थाने भक्तिपदप्रयोगात् । यथा च * पुरुषः स परः
पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया [गी. ८-२२] * भक्त्या त्वनन्यया
शक्यः * [गी. २२-९४] * भक्त्या मामभिजानाति । [गी. २८-९९]
भक्त्याऽविच्छिन्नया मुक्तिः इत्याङ्गिरसस्मृतौ । वैष्णवे धर्मे * पर-
मात्मनि गोविन्दे भक्तिरव्यभिचारिणी । प्रयच्छति नृणां मुक्तिं मा
तेऽभूदत्र संशयः ॥ * ये त्वां देवं ध्रुवं मक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् ।
प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च ॥ अनोघास्ते भविष्यन्ति भक्ति-
मन्तश्च ये नराः ॥ इति श्रीमति रामायणे [यु. १२०-३०] । श्रीवामने
* येषां विष्णुः प्रियो नित्यं ये विष्णोः सततं प्रियाः । न ते पुनः
संभवन्ति तद्भक्तास्तत्परायणाः ॥ इति । रूपं चोभयत्र पुण्डरीकाक्षं
ब्रह्मैव । चोदना चोपास्त्व भजस्वेति । उपास्तिभजती हि सेवाविशेष-
विषयो । अत एव नैषण्डुकाः * सेवा भक्तिरुपास्तिरिति । लैङ्गमार्कण्डे-
ययोः— * भज इत्येष धातुर्वै सेवायां परिकीर्तितः । तस्मात्सेवा बुधैः
प्रोक्ता भक्तिशब्देन सूयमी ॥ [लैङ्गे. २९] इति । उपास्यस्य भगवतो
निरवयमहागुणत्वान्निस्सीमप्रीतिरूपं निर्व्याजस्वाम्यादास्यैकरुचिर्गर्भं चेद-
मेवोपासनं विविच्यत इति भक्तिव्यपदेशः । एवंविधं प्रियत्वमाश्रित्य हि

* प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम् [गी. ७. १७] * भजतां प्रीतिपूर्वकम् [,, १०-१०] तुप्यन्ति च रमन्ति च [,, १०-९] * नाथ योनि-सहस्रेषु, * या प्रीतिरविवेकानाम् [वि. १. २०. १८, १९.] इति श्लोकद्वयम्, * तत्स्मृत्याद्वादसंस्थितः [वि. १. १७. ३९] * तन्नाम-स्मरणोद्भूतपुलको दितिपुङ्गव इति । श्रीविष्णुतत्त्वे * सेवा भक्तिस्समा-ख्याता ज्ञानवासनया कृता । उत्पन्नायां ततस्तस्यां स्नेहभावः स्वयं भवेत् ॥ इति । * परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि । सर्वेषणाविनिर्मु-क्तस्स भैक्षं भोक्तुमर्हति [वा-स्मृतां] इति । * स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु [तै.ना. ६-१०-२३] इत्याद्युपासनविधिषु वचनानि प्रवृत्तानि ॥

दास्यैकरुचिगर्भज्ञापकानि च * मामनुस्मरन् [गी. ८-१३] * पार्थानुचिन्तयन् [,, -८] * कृष्णानुस्मरणं परम् [वि. २-६-९] इत्यादीनि । अनुरित्ययं निहीनार्थो हि ज्ञाप्यते तज्ज्ञैः । निहीनत्वं चास्य स्वाभाविकं दास्यम्, तदनुसन्धानगर्भनुपासनमनुस्मरणम् । भक्तेश्च कर्ति-नादिशरीरत्वं *सततं कीर्तयन्तः [गी. ९-१४] *मन्मना भव[,, -३४] इत्यादौ व्यक्तम् । अस्या एव सकलशास्त्रार्थसारत्वेन परमगुह्यतमत्वं च । *इदं तु ते गुह्यतमम् [गी. ९-१] *यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् [गी. ७-२] * सर्वगुह्यतमं भूयः [,, १८-१४] इत्यादौ दर्शितम् । अलं प्रसज्य ।

हन्त ! इयं भक्तिः * बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते [गी. ७-१९] * जन्मान्तरसहस्रेषु [वि. ध. ६९] इत्यादिप्रकारेण बहुतरजन्मार्जितमुकृतपरिपक्वकपायाणां दीर्घकालनैरन्तर्यसेविता दृढ-भूमिर्भवतीति । शास्त्रीयसर्वोपायदरिद्राणां प्राणिनां का गतिरिति भयमपनेतुं लघूपायं दर्शयन् स्तुवन्तः कमिति तृतीयं प्रभं प्रतिवक्ति तमेवेत्यादि सर्वभूतभवोद्भवमित्यन्तेन ।

अस्यैव सर्वतोमुखं स्तुतियोग्यत्वमभिप्रयंस्यतदपेक्षयाऽऽपेक्षिकसुद-

देवातान्तरादिव्यावर्तकैः अनादिनिधनत्वादिभिर्देशमिर्विशिनष्टि—

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।

लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६ ॥

ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।

लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७ ॥

अनादिनिधनम्—तस्मादकालोपाधिकमुपकारिणम् । विष्णुम्—
अदेशोपाधिकम् । सर्वलोकमहेश्वरम् स्तोतृमनोरथपूरणपर्याप्तमहाविभूति-
कम् । लोकाध्यक्षम्—तदुचितनिरुपाधिकानुसन्धानम् । ब्रह्मण्यम्
ब्रह्मणेऽनन्तशास्त्राय वेदाय प्रतिपाद्यतया हितम् ; अत एवोद्घाटितस्तुति-
विषयम् । सर्वधर्मज्ञम्—अत एव स्वस्तुतिपरमधर्मज्ञम् । लोकानां कीर्ति-
वर्धनम्—सर्वलोकाश्रयिणां स्तोतृप्रभृतीनामात्मन इव * यं स्तुवन्
सम्प्रतामेति [वि. ध. ७. ५] इति प्रकारेणाशेषलोकवेदप्रशंस्यकीर्तिकारिणम् ।
लोकनाथम्—लोकानां स्वामिनम् ; अतः स्तुत्यादिसर्वपरिचरणार्हम् ।
महद्भूतम्—ऐश्वरेण परममहत्त्वेन स्वरूपानुबन्धिना युक्तम् ; अतोऽल्लेखेन
स्तोत्रमात्रेण स्वाराध्यम् । महान्तो हि स्वानुग्रहसंवादसूचनमात्रेण हृष्टाः
न बहु वाञ्छन्ति । यथोद्योगे * अन्यत्पूर्णादपां कुम्भादन्यत्पादावनेजनात् ।
अन्यत्कुशलसंप्रश्नाच्च चञ्छति जनार्दनः ॥ [भा. उ. ८९] इति ।
सर्वभूतभवोद्भवम्—असद्यावृत्तानां सत्ताहेतुम् ; अतोऽवर्जनीयत्वात्तेपा-
मवश्यमनुग्रहीतारम् । एवंभूतं स्तुवन्—परिपूर्णभक्तियोगासंभवेऽपि यथा
तथा वाऽपि गुणसङ्कीर्तनं कुर्वन् । सर्वदुःखातिगो भवेत्—तापत्रयदवद-
हनमतीत्य निरतिशयानन्दशीतलहृदं भगवन्तं गच्छेत् ।

अस्य च युक्तं लघुतरस्सुनिमावविषयत्वं ध्यायन्नुवन्नमस्यति-
त्यनन्तरीकध्यानादिसहचरगुस्तरन्तवनवैलक्षण्यप्रतीतिः ; अन्यथा पुन-

रुक्तिप्रसङ्गात् , स्तुवन्तः कमिति स्वतन्त्रप्रश्नान्तरप्रयुक्तत्वात् , अनेक-
शान्तान्तरसप्ततत्वाच्चावगम्यते ॥ ६, ७ ॥

को धर्म इति पञ्चमं प्रश्नं परिहरति—

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्नरस्सदा ॥ ८ ॥

एष म इति । एषः— अनन्तरोक्तो भगवदर्चनस्तवनादिरूपो
यथाधिकारं गुरुलघुगावेन व्यवस्थितः । सर्वधर्माणां मध्ये अधिकतमो
मतः । धर्मा दैहिकाः पशुपुत्राधर्माः, आमुष्मिकाः स्वर्गाधर्माः, असङ्गै-
र्भगवदाराधनबोधानुष्ठितेष्टापूर्तपरिकर्मिततत्त्वज्ञानसमाधिशरीरो मोक्षार्थः
सानुरागभगवत्स्मरणकीर्तनप्रणामादिः, तदसाधारणपरिचरणात्मा चेति चतु-
र्विधाः । तत्र अधिकतम इति तमया त्रिभ्यश्चतुर्थमुत्कर्षयति । तदुप-
पादयति—यद्भक्त्येति । यस्मात् भक्त्यादिगुणवान् तस्मादधिकतम इति ।
भक्त्येत्यनुष्ठानसमयेऽपि प्रीतिगर्भत्वेन सुखोपादानत्वपरम् । गीतं हि
* युमुखं कर्तुम् [गी. ९-२] इति । युक्तं चैतत् प्रियतमपतिस्मरणं
प्रियंकरमिति । अनेनास्वामिपु देवतान्तरेषु कषायपानवद्विरसत्वेऽपि हित-
बुद्ध्या अनुष्ठीयमानेभ्यो व्यावृत्तिः क्रियते । पुण्डरीकाक्षमिति विषयाभि-
रूप्येण विवृतभयंकरतत्त्वान्तरभजनेभ्यो व्यावृत्तिः । स्तवैरिति वाङ्मय-
साध्यत्वेन विश्वत्रिचान्द्रायणादिभ्यो व्यवयासबहुलेभ्यो व्यावृत्तिः ।
तथा हि भगवान् व्यासः * आर्ता विषण्णाः शिथिलाश्च भीताः घोरैषु च
व्याधिषु वर्तमानाः । सद्गीर्त्य नारायणशब्दमात्रं विमुक्तदुःखास्मुखिनो-
भवन्ति ॥ इति । श्रीविष्णुपुराणे * अवशेनापि यन्नाम्नीत्यादि
(६. ८. १९) । वैष्णवे धर्मे * अज्ञानतो ज्ञानतो वा वागुदेवस्य कीर्त-
नात् । तत्सर्वं धिलयं याति तोयस्थं लवणं यथा ॥ * शमाग्रालं जलं
बद्धेस्तमसो भास्करोदयः । शान्तिः कलेरघौघस्य नामसद्गीर्तनं हरेः ॥

[वि.घ. ६९-७०] * यन्नामसङ्कीर्तनतो विमुच्यते, [,, ४३] यन्नाम-
सङ्कीर्तनतो महामयात् विमोक्षमामोति, [,, ४३-२५] * सकृदुच्चरितं
येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥ [,, ७०]
* यस्य नान्नि स्मृते गत्यं समुत्क्रान्तेरनन्तरम् । प्राप्नोति वैष्णवं स्थानं
पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ [,,] * अच्युतानन्तगोविन्दनामोच्चारणमेपजात् ।
नश्यन्ति सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ [,, २९] इत्यादि ॥

अन्यत्र च, * संकीर्तयेज्जगन्नाथं वेत्तुं वाऽपि समीरयेदिति च ।
वैष्णवे सूक्ते * आस्य जानन्तो नामचिद्विवक्तन, * ध्रुवासो अस्य कीरयो
जनासः । अस्य कीरयः - कीर्तयितारः, ध्रुवासः - अपुनरावर्तिनो
भवन्ति । अर्चेदिति, अस्य धर्मस्य पुरुषविशेषसमाराधनरूपतामनति-
परोक्षां हि सूचयति । गीतं च * प्रत्यक्षावगमम् [९-२] इति । न ह्यस्य
तपस्तीर्थादिवत् पुरुषप्रीणनत्वं शास्त्रास्तिक्यैकसाध्यम् । नर इति प्रायेण
सर्वचेतनानां यथासंभवमधिकारं सूचयति । एकवचनं च महायागादि-
बहुसहकारिनेरपेक्ष्यपरम् । निन्द्यगुणधृत्तजन्मनामपि भक्त्यभिरुचिमात्र-
महागुणेनाकुतोभयं भजनीयो हि भगवान् ।

अथ शिष्टमेव भागीरथीप्रवाहेनेव निर्णिक्तकल्मषरुचिः परमधार्मिको
भवतीति गीयते । गुणविषये तावत् * समोऽहं सर्वभूतेषु (गी. ९-२९),
वृत्तविषयेषु च * अपि चेत्सुदुराचारः । (,, -३०), जन्मविषयेऽपि
* मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः (,, -३२) इत्यादि ।

न चैतावता दुराचारादेर्धर्मत्वम् । * नाविरतो दुश्चरितालाशान्तो
नासमाहितः (कठो. ३-२४) * अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियै रजितै-
र्नृणामित्येवंप्रकारवचनेभ्यः तस्य भगवदनिष्टत्वेनाधर्मत्वावगमात् । अत
एवानन्तरमाह * क्षिप्रं भवति धर्मात्मा (गी. ९-३१) इति । सर्वाश्रमि-
णामनाश्रमिणश्च विधुरादेः * शमदमाधुपेतस्स्यात्, अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः

[३-४-२७, ३६] इत्यादीनि ब्रह्ममूत्राण्यधिकारं निरणैत । युक्तश्चैषः सर्वावस्थेनापि पुरुषेण मातुरिव पुत्रेण परमवत्सलस्य सर्वबन्धोर्निसर्गमुह-
दश्च भगवतो नामग्रहणादावप्रतिषेधः; दृष्टश्च गजेन्द्रगृध्राजवायसरावणा-
वरजकौसलनागरजानपदवल्लवीमालाकारप्रमुखेषु । अपशूद्राधिकरणे त्वत्रै-
वर्णिकानामनम्रिविद्यत्वादमिविद्याज्ञेषु गुरूपसदनाद्यौपनिषदसंस्काराभावेन
वेदान्तवेद्यपरविद्योपार्जने च अनुपायत्वादनधिकारो राद्धन्तितः । तदीया
भगवत्समाश्रयणाधिकारव्यवस्था त्रैवर्णिकानां समुद्रितसत्त्वतया मुमुक्षूणा-
मविप्रतिपत्तिः श्रवणमननाद्यौपनिषदब्रह्मविद्यामहापथे न प्रसिद्धोऽधिकारः ।
तेष्वेव रजस्तमस्संभेदसितामितसत्त्वतया फलकामतया विप्रलब्धानां
तादृशो यथायोगमुपासनेषु स्त्रीशूद्रतिरश्चां च प्राचीनभवपरंपराप्रचितसं-
स्कारपटिम्ना सुसप्रबुद्धन्यायेन प्रत्युत्पन्नज्ञानानां विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां
प्रारब्धकर्मानुशयलेष्टानृष्यानुज्ञातजुगुप्सितजातिसंसर्गाणामपि तत्तज्जात्य-
प्रतिषिद्धसामान्यधर्माङ्गकेषूपपासनेषु दुर्वारोऽधिकारः, अनुत्पाद्यविद्यत्वात् ।
न्यदर्शि च भगवता शानकेन—* धर्मव्याधादयोऽप्यन्ये पूर्वाभ्यासाज्जु-
गुप्सिते । वर्णावरत्ये संप्राप्तास्संसिद्धिं श्रमणी यथा ॥ (वि.ध.१००) इति॥

अनुत्पन्नज्ञानानामपि क्रमभाविन्या मुख्यभक्तेरुपक्रमभूतस्मरण-
सङ्कीर्तनश्रवणादिरप्रतिषिद्धः । धर्मस्मर्तारोऽपि हि अहिंसासत्यशौच-
परोपकारमातापितृशुश्रूषणश्रेष्ठदेवतानुकूल्यादिकं सामान्यधर्ममाचण्डाल-
मनुमन्यन्ते । स्वयं सङ्कीर्तननिषेधेऽपि कीर्तयितृपुरुषानुवर्तनानुमोदनमर्पणा-
विरोधमात्रेण सुदूरेऽपि संबन्धसंभवः । स्मर्यते हि—* धर्मःश्रुतो वा दृष्टो
वा कथितो वा कृतोऽपि वा । अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनाति पुरुषं सदा ॥
[भा.आध.९४.२९] इति * प्रयोजयितुऽनुमन्ता कर्ता इति च
विशेषतो भगवद्धर्मस्य स्पर्शवेधित्वम् । * उद्धोषितः पूजितो वा दृष्टो वा
नमितोऽपि वा । प्रसद्य हरते पापं को न सेवेद्धरिं ततः ॥ * कीर्तितः
संस्मृतो ध्यातः पूजितः संस्कृतस्तथा । ऐहिकामुष्मिकीं रक्षां करोति

भगवान् हरिः ॥ * शृण्वन्ति ये वै पठतस्तथाऽन्ये पश्यन्ति ये मामो-
रयन्ति [वि. ध. ९४] इत्यादि । अपि च इतिहासपुराणादिषु श्वपाका-
देरपि भगवद्भजनानुमतिः । वैष्णवे धर्म- * नम इत्येव यो ब्रूयात् मद्भक्तः
श्रद्धयाऽन्वितः । तस्याक्षयो भवेत्लोकः श्वपाकस्यापि नारद ॥ [७०]
इत्यादि वचनानि तद्बहुनन्तव्यत्वेनः श्रेयसप्राप्त्यादिवृत्तान्ताश्च
सालम्बनाः । एवं न किञ्चिदपि शास्त्रं कुप्येत्, व्यवस्थितविषयत्वात् ।

सदेति कालविशेषानपेक्षत्वम्, देशशौचादिविशेषानपेक्षाया
अपि प्रदर्शनमेतत् । तेन अयनर्तुमासपक्षनक्षत्रमुहूर्तविशेषसव्यपेक्षेभ्यः
प्रकर्षः । अत्र च, * चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् । नाशौचं
कीर्तने तस्य पवित्रं भगवान् हरिः ॥ (वि. ध.) * प्रातर्देवेति कृष्णेति
गोविन्देति च जल्पताम् । मन्याङ्गं चापराहं च योऽवसादः स उच्यताम् ॥
[,, ८९-७७] इत्येतानि ऋषिवचनानि द्रष्टव्यानि । न हि भगवतः
प्रयत्नाप्रयत्ताधिकारिसंसर्गादुपघातः तच्छौचादिसहकारिविरहात् तदनु-
ग्रहासामर्थ्यं वा; प्रत्युत स्वसंयन्धायोग्यमपि पुनानः स्वीकृतं विधाय
स्वीकरोति, परमपावनत्वात् । अतो हीदमुदीर्यते— * नाशौचं कीर्तने
इत्यादि । मदसदधिकारितारतम्यशास्त्राणि तूच्चावचानामधिकारिणां
परस्परसङ्करेण धर्मसंग्रहो मा प्रसाङ्गक्षीदिति । स्वरूपतोऽल्पीयानपि
संक्षीर्तिनादिः फलतो महीयान् । यदाह—* स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते
महतो भयात् [गी. २-४०] इति । न चास्य धर्मान्तरवदभिक्रमनाशः
* नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति [,,] इति वचनात् । * न मे भक्तः प्रणश्यति
[गी. ९. ३१] * यं प्रणम्य न सीदति, [वि. ध. ९७] * न वामुदेवं
प्रणिपत्य सीदति, [,, ७०] * जनार्दनं प्रणिपतितो न सीदति । न
चायथाविध्यनुष्ठानात् प्रबलप्रतिपक्षाद्वा प्रत्यवायः । * प्रत्यवयो न विद्यते
[गी. २. ४०.] इति । न चैतेषामर्थवादत्वं शक्यशङ्कम्; अनति वादित्वात् ॥

इह भगवत्तत्त्वज्ञानभक्तिप्रतिबन्धकपापनिर्हरणसत्त्वसमृद्ध्यादि-

क्रमेण तत्प्राप्त्युपक्रम उच्यते । *वद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति-
[वि. ध. ७०] *यस्मिन् न्यस्तमर्तिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने
विघ्नो यत्र निवेशितात्मनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽरूपकः । मुक्तिं चेतसि
यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यन्ययः किं चित्रं यदधं प्रयाति विलयं
तत्राच्युते कीर्तिते ॥ इत्यादौ च । न चैषः पूर्णाहुतिन्यायस्यविषयः;
तस्यानिवादविषयत्वात्, सद्दीर्तिनादिप्रकरेणेषु प्रायेण वाक्यदोषत्वधार्यनाशार्थ
वादलिङ्गादर्शनाच्च । किञ्च, प्रबलप्रमाणविरोधाभावे अर्थवादपदानागपि
स्वतः प्रामाण्यतः स्वार्थपरित्यागश्च साहसम्; अन्याय्यत्वात् ।

ननु, गुरुदीर्घदुष्करतपस्समाधिविशेषरूपमहाधर्मसाध्यतत्त्वज्ञानो-
पक्रमस्य वाङ्मात्रसाध्यत्ववादोऽप्यतिवादः, गुरुशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गेन प्रमाण-
विरुद्धं च । तदिदमविदितभगवत्प्रभावस्य च्छान्दसस्य पैशाचम् । लघीयोऽपि
भगवत्सद्दीर्तनं दुर्वहामपि धुरं धारयत्येव । न गुरुशास्त्रानर्गक्यम्, तस्य
समर्थाधिकारत्वत् । अस्य तु सत्यसति वा सामर्थ्यं भगवदसाधारणरुचि-
समुचितगौरवदधिकारत्वाच्च । गरीयसोऽपि भगवत्पसाद एव फलहेतुः
लघीयसि किं दण्डवारितः ? यथा च गरीयसि प्रयोगवैपुल्याद्देवः प्रसीदति,
तथा लघीयस्यपि भावशुद्धिविशेषात् प्रसीदेत् ।

यथोक्तं—* सम्यग्यवसितो हि सः [गी. ९. ३०] * पत्रं पुष्पं
फलं तोयम् [,, २६] * यो न विस्तीर्णं विभर्वन् वामोभिर्न भूषणैः ।
तोप्यते हृदयेनैव कस्तमीशं न पूजयेत् ॥ [वि. ध. ८९. ७०] व्यास-
स्मृतौ * दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्याज्जगद्दिदं
तेन सर्वं चराचरम् ॥ वैष्णवे धर्मे * पृथिवीं रत्नसंपूर्णां यः कृष्णाय
प्रयच्छति । तस्याप्यन्यमनस्कस्य सुलभो न जनार्दनः [७४] ॥ इत्यादि ।

भावभेद एव हि धर्माधर्मनिदानं, न क्रियाविशेषः । यथा श्री
विष्णुतत्त्वे... * भावशुद्धिर्गनुप्याणां प्रमाणं सर्ववस्तुषु । अन्यथाऽऽलिङ्ग

ज्ञयते कान्ता ज्ञेहेन दुहिताऽन्यथा ॥ तथा * तपो न कल्कोऽध्ययनं
न कल्कः स्थाभाविको वेदविधिर्न कल्कः । प्रसङ्ग चित्ताहरणं न कल्क-
स्तान्येव भावोपहृतानि कल्कः ॥ [भा.आदि.१.२७९] अन्यत्र * गङ्गादि-
तीर्थेषु वसन्ति मत्स्या देवालये पक्षिसङ्घाश्च नित्यम् । भावोऽस्ति तास्ते न
फलं लभन्ते तीर्थानि पुण्यायतनाश्च मुख्याः ॥ इति ।

उपपन्नं चैतत् सर्वज्ञस्यावाससमस्तकामस्थानपेक्षस्य भगवतो भाव-
शुद्धयाराध्यत्वं न द्रविणकर्णार्पणादिना । * याथातथ्येन पण्डितः इति
न्यायात् देशकालसहकार्यादिवैकल्येऽपि स्वल्पादपि समग्रादिव देवः
प्रसीदेत् । तदुक्तं—* ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
यदामोति तदामोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥ [वि. पु. ६.२.१७.]
इति । तथा—* विनिन्दां प्रथमे पादे करिष्यन्ति हरेर्नराः । युगान्ते च
हरेर्नाम नैव कश्चिद्ब्रूहिष्यति ॥ धन्यास्तं पुरुषं व्याघ्र भवाभ्योधावमाग्निनः ।
यत्नेनापि कलौ विष्णोर्ब्रूहिष्यन्त्यक्षयात्मनः ॥ (वि. घ. १०८) ।
युज्यते चैतत् । मुशीलो हि नृपतिः पितराविव कृच्छ्रेषु
किञ्चिन्न्यायवृत्तमपि बहूपकारिणमिवानुगृहीते । अत एव दैवपित्र्य-
प्रायश्चित्तादिषु देशकालोपपत्त्यादिघटनेनातिनिष्ठोन्नतानामपि प्रयोगाणां
तुल्यकक्ष्यत्वेन विधिः, शिष्टैस्तथाऽनुष्ठानं च । अत एव यथा सर्वस्वसाध्य-
प्रयोगविस्तारस्य स्थाने स्वानुपपत्तिरूपपन्नमेव आपदि श्राद्धप्रत्याज्ञानम्,
यथा वा तत्तत्कर्मदोषकर्मै तत्तन्मन्त्रजपः इत्यादि ।

तदेवं प्रियतमविषयतया सुखक्रियत्वात्, व्ययायासरहिततया सुकर-
त्वात्, अनतिपरोक्षात्मनाथप्रीणनभावेनाकर्षकत्वात्, अतिलाघवेऽप्यति-
गुरुदुर्वहभयभयोन्मूलनमहाफलत्वात्, अप्रत्यवायवत्त्वात्, सुमिक्षाधि-
कारितया विश्वजनीनत्वात्, देशकालदशाविशेषादिविशेषवर्जनेन निर्व्या-
जत्वात्, विषयप्रभावेन निष्प्रत्यूहत्वाच्चेत्येवंप्रकारेभ्यो हेतुभ्यो भगवद-
साधारणसङ्कीर्तनादिधर्मः अधिकतमः भीष्ममतः । अन्येषामपि परमर्षाणां

* सर्वेषामपि धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः, * रक्षते भगवान् विष्णुः
भक्तानात्मशरीरवत्, * गोविन्दभक्तश्रेयधिकं श्रेयश्चान्यत्र विधत्ते
[वि. ध.] इत्यादिरुदाहार्यः ॥ ८ ॥

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।

परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ ९ ॥

पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।

अथोपेयप्रश्नं प्रतिबद्धन् श्रीमन्नामसहस्रश्रवणाय धर्मराजो नियुज्यते
परमं यः इति चतुर्भिः । तत्र प्रथमेन सार्धेन किं वाप्येकं परायणमिति
द्वितीयं प्रत्याह । तेज आदिभिः नपुंसकलिङ्गैः यः इति समभिव्याहारेण
लिङ्गवैरूप्यं न शङ्क्यम् । लिङ्गसंख्याभ्यां पूर्वं विशेषितस्य पदस्य पदान्तर-
समभिव्याहारात् तल्लिङ्गसंख्याविशेषेणाविशेष्यत्वाच्च विशेष्यस्य, * वेदाः
प्रमाणम् (वि. ध. ७९) * तत्त्वं नारायणः परः (तै. ना.) इतिवत् ।

सर्वथा स्पृहणीयतमत्वेन परमपुरुषार्थख्यापकानि परमतेजस्त्वा-
दीनि पद्विशेषणानि । तेजः—स्वभावत एव भास्वरम्, अन्यावभासकञ्च ।

* परं ज्योतिरूपसंपन्न (छा. ८-१२) * तस्यादित्यो भाग्यपयुज्य भाति
इति भास्वरत्वस्य निस्सीमत्वम् । महदिति परमिति च समातिशाय्य-
संभवः । एवमुत्तरत्रापि यथाविशेष्यम् । ईदृशे सर्वस्येति तपः । यथा * यो
देवेभ्य आतपति (आर. ३-१२) * तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्

(श्लो. ६) * एष सर्वेश्वरः (घृ. ६-४-२२) इत्यादि । अनवच्छिन्न-
कल्याणस्वरूपगुणत्वेन बृहत्त्वात्, सर्वशक्तित्वेन सर्वशृङ्खलत्वाच्च ब्रह्म ।
पवित्राणां मध्ये परमं महत् पवित्रम् ; पवित्रं-शुद्धिविशेषहेतुः । शुद्धिश्च
दोषविशेषनिर्मोक्तः । दोषश्च रजस्तमःप्रायपरिणामभेदास्पदत्वमचेतनस्य ;
चेतनस्य तु तत्परिरम्भसंभवः । अविद्या भगवदपराधरागद्वेषादिः । तं
भगवानेव समूलकापं कपति । तस्यैव सर्वथा तद्विरोधित्वभावत्वात् ।

क्रोशन्ति च शास्त्राणि—* एतं ह वाच न तपति (तै.आ. ९)
* तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते (छा. ४-१४-३)
* तद्यथेपीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत (छा. ९-२४-३) * तत्सुकृतदुष्कृते
षूनुते [कौ.पी. १-४] * तदा विद्वान् पुण्यपापे त्रिधूय (मु. ३-१-३)
* क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता (याज्ञ. स्मृ. ३४) * ध्याये-
न्मारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु । प्रायश्चित्तिर्हि सर्वस्य दुष्कृतस्येति
वै श्रुतिः ॥ * यो मामजमनादिं च (गी. १०. ३.) * पावनः सर्वलोकानां
त्वमेव रघुनन्दन (रा.उ. ८२) * प्रायश्चित्तान्यशेषाणि (वि. २-६-३९)
इत्यादि । प्रायश्चित्तप्रकरणं कात्स्न्येन । * यथाग्निरुद्धतश्चिखः कक्षं दहति
सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥ इति ।
(वि. पु. ६-७-७४)

अन्यस्यापि तीर्थादिः पवित्रत्वं तत्संश्लेषायत्तं दर्शयति परमं महत्
इति विशेषणाभ्याम् । न खलु स्वभावालिङ्गानां चेतनानां तदुपहतानां देवा-
दीनां स्वसदृशवस्त्वन्तरशोधकत्वं युक्तिमत् । अत एव पराशरशौनकादिभिः

शुभाश्रयप्रकरणादिषु तत्संशीलनं निषिध्यते । * अशुद्धास्ते समस्तास्तु
 देवाद्याः कर्मयोनयः (वि. ६-७-७७) * आब्रह्मसम्प्रपथन्ताः जग-
 दन्तर्ध्ववस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनित [१:] संसारवशवर्तिनः॥ (वि. घ. ७४)
 इत्यादिषु- । तत्र देवतानां पावनत्वं तदुपासनाचनपादोदकसेवादिना
 प्रसिद्धम् ; तीर्थायतनादेः तत्सामीप्यात् । यथा गङ्गायाः वैष्णवे * विष्णु-
 चामपदाङ्गुष्ठविनिस्सृतस्य जलस्यैतन्माहात्म्यम् (वि. पु. ४-४-३०) इति ;
 * विष्णोरायतनं छापः स छापांपतिरुच्यते इति जलमात्रस्य च । कालस्य
 च तदधतारतर्ह्येतत्तच्छयनोत्थानवत्त्वात् द्वादशीजयन्तीश्रयणादिवत्
 तत्संबन्धात् । आत्मगुणानां शमादीनां तज्ज्ञानानुगुण्यात् । क्रियाणां च
 यज्ञदानतपःश्राद्धप्रभृतीनां तदाराधनत्वात् । श्रावणादिजातेः तत्पर-
 वेदाध्ययनादौ साक्षादधिकारात् । यथा * विष्णुं क्रान्तं वायुदेवं विजानन्
 विशो विप्रत्वमाप्नुयात् तत्त्वदर्शी इति । श्रुतिस्मृत्यादेः तत्परत्वात्
 तच्छासनत्वाच्च * नारायणपरा वेदाः (भाग. २-५-१५) * श्रुतिस्मृती
 ममैवाज्ञा [वि. घ.] इति । आरण्यके तीर्थयात्रायां * पुण्या द्वारवती-
 त्युपक्रम्य * आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः । तत्पुण्यं तत्परं
 ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥ [भा. वन.] इति तत्संबन्धहेतुकं देशस्य
 पावनत्वमभिधाय * पवित्राणां हि गोविन्दः परिव्रजं परनुच्यते । पुण्या-
 नामपि पुण्योऽसौ इत्येवमेव स्पष्टं निगम्यते ॥

सुरमिस्तगद्वारागमुरमुन्दरीमुधारसादिभ्यो निरस्तगगनसंसार-
 निर्गलनिर्गयादस्तरससंविदानन्दसान्द्रात् प्रत्यगात्मनश्चात्यन्तमभिलषणी-

यत्वात् मङ्गलानां च मङ्गलम् । अतः परमं यः परायणम्—प्राप्यम् ।
प्रपञ्चयिष्यते चैतत् ॥

यः एवं सः परमं परायणमिति विधाय प्रतिवक्तव्ये यः
परायणमिति सिद्धबदनुवादः शास्त्रप्रसिद्धचतिशयप्रदर्शनार्थः ॥ ९ ॥

दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ १० ॥

यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।

यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ ११ ॥

अथ किमेकं दैवतम् इति प्रथमं प्रश्नं प्रतिब्रूते—दैवतमिति
सार्धेन । स एव देवतानां विधिस्त्रिविधशतमस्त्रादीनां महादैवतं
तत्त्वम् । कुतः ? तेषामेव भूतानां सद्भावभाजां पिता यतस्तस्या-
र्वाचीनपितृभ्यो विशेषः अव्ययः इति । न हि तेन सनातनेन
पितृमन्तः कदाचिदनाथाः । पितृत्वमुपपादयति यतस्सर्वाणीति । यतः
निमित्तकारणात् । सर्वाणि द्रुहिणद्रुमावधीनि । भूतानि भवन्ति जायन्ते ।
यद्यपि ब्रह्मसर्गादुपरि अवान्तरसर्गे च ब्रह्मादिमुखेन सृजति, अथापि
प्रथमसृष्टौ न तथेति सूचयति आदियुगागम इति ।

उपादानकारणमपि तमेवाह । अन्तिमे युगक्षये पुनः यस्मिन्नेव
तानि प्रलयं यान्ति प्रलीयन्ते । लयः स्वच्छादान एव कार्यस्य, यथोर्ण-
नाभितन्त्रादेर्लादी । स्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुत्वं सहकारिकारणत्वं च चक्रा-

रेण द्योत्यते । एवं लक्षणकं हि परतत्त्वं श्रूयते * यतोवा इमानि
(तै. भृ. १) इत्यादौ । सूत्र्यते च * जन्माद्यस्य यतः इति ।
अस्य चैव त्रिविधकारणत्वं च * ब्रह्मवनं ब्रह्म सवृक्ष आसीत् (२ अष्ट-
८-७) इत्युदाहृत्य * प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात् (ध्र.
१-४-२३) इत्यधिकरणे निरणायि । एतेन * उपादानं तु
भगवान् निमित्तं तु महेश्वरः इति कारणभेदेनानभिमतमहेश्वरवाद्वा न
वैदिकः । न च जगदुपादानत्वात् भगवति विकारादिदोषपसक्तिः ।
स्वशरीरतया परिगृहीतप्रकृत्याशेकदेशद्वारकत्वं परिणामादेरूर्णनाभि-
दृष्टान्तावष्टम्भेनोपपादयन्ती तत्रभवती श्रुतिरेव पर्यहर्षीत् ।

अत्रापि विधातव्ये यो दैवतमित्यनुवादः शास्त्रप्रसिद्धिप्रदर्शनपरः ।
तथा हि उपनिषदादिषु परतत्त्वस्य लक्षणतत्त्वस्थित्युपासनप्राप्तिप्रतिपादनैदं-
पर्यपर्यवसायिषु सदसद्ब्रह्माक्षरादिपदैः निरूपणैः परमानुपपदसनाथैश्च
सामान्यवाचिभिः निर्दिश्यमानस्य विधिहरिशिवविशेषपर्यवसिता-
काङ्क्षायां * नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः * तद्विष्णोः
परमं पदम् (कठो. ३-९) * यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् (श्वे).
* पुरुषाक्षपरं किञ्चित् (कठो. ३-११) * मत्तः परतरं नान्यत्
किञ्चित् (गी. ७-७) * उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः (गी. १९-१७) इत्या-
दिभिः कण्ठोक्तिभिः, सृष्टिवाक्यगतिसामान्यात्, तत्त्वपरपुरुषसूक्तोत्तर-
नारायणप्रभृतिप्रबलप्रदेशान्तरतात्पर्यात्, सुबालमैत्रायणीयमहोपनिषच्छा-
न्दोग्यतैत्तिरीयैतरेयकठयज्ञीप्रभृतिब्रह्मपनिषदुद्घोषेण सात्त्विकेतिहासपुराण-

प्राचुर्येण देवतापारमार्थ्यज्ञपराक्षरपाराक्षर्यप्राचेतसादिपरमर्षिमतैरस्यैव वेद-
सिद्धान्तत्वे स्वपरनागमसंप्रतिपत्त्या रूपायुधबाह्वनचारितविशेषादि-
सामर्थ्यतश्च खलु भगवतो निरङ्कुशैर्धर्मैः तदितरनिकर्षश्च बुद्धिमतां स्वध्यव-
सानम् । दहरवैधानराधधिकरणैः समन्वयाध्याय एव चैवमध्यवस-
सुरसादाचार्या इति नातिविस्तृणीमहे ॥

तथा च संचिक्षिपुर्यामुनाचार्याः, * त्वां शीलरूपचरितै
इत्यदिना । तातपादाश्च * तत्त्वार्थतत्पररश्शतवेदवाक्यैः साम-
र्थ्यतः स्मृतिमिरप्यथ तादृशीभिः । त्वामेव तत्त्वपरसात्त्विकसत्पुराणैः
दैवज्ञधीभिरपि निधिनुमः परेशम् ॥ (वै. स्त. १९) * रूपप्रिया परमया
परमेण धाम्ना चित्रैश्च कैश्चिदुचितैर्भवतश्चरित्रैः । चित्तरनिद्वयपदैरपरैश्च
कैश्चिन्निधिन्वते त्वयि विपश्चित ईशितृत्वम् ॥ (वै. स्त. २३) इति ॥

एवं सुनिर्णीतयोः सर्वपरयोः तत्त्वहितयोः सर्वयोग्यं हितविशेष-
मवधारणन् श्रोतारं निमन्त्रयते तस्येति—

तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।

विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥ १२ ॥

तस्य यथोक्तगहामहिम्नः । लोकप्रधानस्य अशेषशेषिणः ।
जगन्नाथस्य सर्वगियन्तुः । विष्णोः सम्बन्धिषु सत्त्वपि बहुषु तदा-
वर्जनोपायान्तरेषु, नायसहस्रमेव सर्वपापभयापहम् सर्वप्रकारं पापं
तद्धेतुकं भयं च समूलघातं हन्यादित्याशंसन्नाह—] नाहं यत्तत् मे मत्तः

अनुकूलिनी

मदर्थं वा । शृणु स्वयमेव शृण्वतः पुनः श्रवणनिमन्त्रणं भूपते इति
संवोधनं च वक्तुः श्रोतृलाभमस्मिन् विषये श्लाघ्यं सूचयतः ॥ १२ ॥

अथ वक्तुं प्रतिजानीते यानीति—

यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।

ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ १३ ॥

इह चतुष्टयी हि शब्दानां प्रवृत्तिः द्रव्यजातिगुणक्रियाविषय-
भेदेन । तत्र [अ]द्रव्योपाधित्वेन[।]साधारण्येन च[।]द्रव्यजातिनिमि-
त्तत्वात् प्रकृष्टगुणकर्मनिमित्तत्वमेव भगवन्नाम्नां ब्रवीति गौणानीति ।
गुणेभ्यः कर्मभ्यश्च निमित्तभूतेभ्यः आगतानि ; यौगिकानीत्यर्थः । गुण-
शब्दः कर्मणोऽपि प्रदर्शकः । * [प्रसत्तात्मात्मनो] प्रवदजात्मनो नाम्नां
निरुक्तं गुणकर्मणाम् (भा. धा.) भगवान् * गौणानि मम नामानि की-
र्तितानि च कानिचित् (भा. शा.) * नामकर्मार्थवित्तात् (भा. उ.) * निरुक्तं
कर्मज्ञानां च शृणुष्व प्रयतोऽनघ (भा. शा.) इत्यादिवचनात् । न चेपां
यद्वच्छाशब्दत्वम् ; विवक्षिताययवार्थत्वादसाक्षेति कत्वाच्च ॥ विख्या-
तानि छन्दोभाषयोः प्रवृत्त्यादीनां प्रयोगभूयस्त्वात् तदसाधारण्येन
प्रसिद्धानि ; रूढानीत्यर्थः । योगादिना अर्थान्तरयुत्तिसंभवेऽपि एकत्र
नियतत्वं हि नागत्वम् । ऋषिभिः अशेषवेदार्थदर्शिभिः सनकसन-
त्कुमारनारदप्रभृतिभिः । परिगीतानि एवंरूपाणि एवंविधमित्तानि एत-
द्वाचकानीति परितः परितो दुग्धधेनुवदग्निविद्यमानैः प्रीत्या प्रयुक्तानि

याति नामानि तेभ्यः एकैकसादेकैकं मधुंकरक्रमेण समाहृत्य भगवता
व्यासेन स्तोत्ररूपेण कीर्तितानि संप्रदायपारम्पर्येणास्तत्पर्यन्तं संप्राप्तानि
तुभ्यम् वक्ष्यामि । किमर्थम् ? भूतये , भूतिः भवनं सत्ता ; अनादि-
संसारदृष्टिनिष्ठात्मनः पुनरुज्जीवनायेत्यर्थः ॥

श्रूयते त्वेवमात्मनः सदसद्भावौ * असत्त्वेन स भवति असद्ब्रह्मेति
चेद चेत् , अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनं तसो-विदुः (तै. आ. १)
इति । अपरिमितमाहात्म्यतया अपरिमिताभिज्ञत्वात् भगवतो यद्यपि
कृत्स्ननामप्रदणासंभवः * श्रुतमेतस्य देवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।
यावत्तत्ताभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ इति प्रकारेण बुभूषतां तु
विष्णुनामसहस्रेणात्मलाभो भवतीति ध्वनयति महात्मन इति ।

एवमेपां गुण(कर्म)निमित्तत्वादेतदधिकारिभिः भगवदुणतस्करा न
व्यवहार्याः । “अस्त्विदं सगुणब्रह्मविद्या अर्वाचीनफलाधिकारिणाम्, निर्गु-
णविद्या तु मुमुक्षुणामेव हि” इति चेत्, भित्त्वां बधिरम् यः अस्या
एव * मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् * याति ब्रह्म सनातनम् इत्यु-
पायत्वं ध्रुप्यमाणं न शृणोषि । किं च सगुणनिर्गुणे द्वे ब्रह्मणी
प्रसज्येयातामित्यद्वैतं विपद्येत । * परमो मत इति * अधिकतमो मत
इति सर्वशास्त्रार्थाधिकतरसारसमुद्धारकैः प्रयोजनताधिकृतस्यार्वाचीनविषय-
त्वोक्तौ कान्यत्रानर्वाचीनसिद्धिरनयोर्विषयोः ॥

सगुणा निर्गुणार्थेति मा च वाचाल बोचथाः ।

न विरुद्धार्थयोर्यस्मादुपायोपेयता द्वयोः ॥

समस्तारैः

अपि च निर्गुणस्य किं मूलं गुणप्रतीतेः ! साऽविद्येति चेत्
जनिमृतिमोहादित्रिषमूर्च्छितस्य मुमूर्षोः परममेषजं ब्रह्मैव अविद्याघमा-
द्यशेषदोषास्पदमनात्रातगुणकणिकं चेति मनोहरमिदं वेदरहस्यम् ।

ब्रह्मदोषो मृषा चेत्ते नैर्गुण्यं च मृषा मतम् ।

नैर्गुण्यसगुणत्वे ते सत्ये स्यातां न चेच्छसि ॥

को वा ब्रह्माविद्यामिमामुपहज्यात् ! अद्वैतविद्यानिष्ठ इति चेत्,
इदं ततोऽपि मनोहरम् यत्परं ब्रह्म ब्रह्ममीति संसारी तदुच्चारय-
तीति । अपि च सगुणवाक्यं कस्य हेतोर्निरर्थकम् ! निर्गुणवाक्यबाध्य-
त्वादिति चेत्, विपरीतं कस्मात् स्यात् ! सममेव क्षुमयोः प्रामाण्यं
विरोधश्च । अन्यच्च गुणाभ्रेस्त्रिषेद्व्याः किं तपस्विन्या गुणभ्रुत्याः
प्रतिषेध्यगुणप्रसज्जिका सेति चेत्, या च भूत प्रतिषेध्यम् । न ह्यप्रसक्तं
प्रसज्य तदेव प्रतिषेधतु शास्त्रमिति काचिल्ललटपट्टे लिपिः । * प्रक्षा-
लनादि पट्टस्य दूरादस्पर्शनं वरम् (भा. वन.) । न च * पौर्वापर्ये
पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् (पू० मी० १-१-१९) इति सार्वत्रिको न्यायः ।
न हि प्राक्तनम् इहास्तीति ज्ञानं नास्तीति परस्तात्तदशब्दो हिनस्ति ।
पवमानापच्छेदे प्राकृतधर्ममासी च पूर्वदौर्बल्यम् । पूर्वमनुपमृद्य परस्यो-
त्पत्त्यसंभवात् । इह तु संभवो वक्ष्यते । यदि परत्वात् निर्गुणवर्चनं
गुणांशं निहुते, ब्रह्मस्वरूपांशमपि शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्यं बाधतां
परत्वात् । तदुद्ब्रजममूलत्वात् न वैदिकं यस्तु बाधत इति चेत्, न ;
चेदोऽपि हि ते ब्रह्मभ्रममूल एवेति को विशेषोऽनयोः ! किं च प्रत्युत

समुत्तैकर्मज्ञं वदेज वा देववर प्रसीद ॥ मात्स्ये * यथा रत्नानि जलधेरसं-
 ख्येयानि पुत्रकः । तथा गुणा ज्ञानन्तस्य असंख्येया महात्मनः ॥ वैष्णवे
 धर्मे * नहि तस्य गुणास्सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि । वक्तुं शक्या
 वियुक्तस्य सत्त्वाद्यैरस्त्रिलैर्गुणैः ॥ इत्यादिभिः । प्रायेण श्रीमद्रामायण-
 भारताभ्यां च । उपाधिना स्वरूपपरिणामेन वा ब्रह्मैव संसरतीति
 वादिभ्यां तु ब्रह्मण्यशेषदोषाभ्युपगमात् * पवित्रं मङ्गलं परम् इत्यादीनि
 नामानि कुप्येयुः । न च * यतो वाचो निर्वर्तन्ते [तै. आ. ४]
 इत्यादि ब्रह्मगोऽपामाणिकत्वपरम् ; तस्य तुच्छत्वप्रसङ्गात् , * यतो वाचः
 [तै. आ. ४] * आनन्दं ब्रह्मणः इत्यादि धर्मनिर्देशविरोधात् , तदा वाच्य-
 मसंनिवृत्तिवचनस्यानुपपत्तेः , ब्रह्मप्रमापकशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गे , * अथातो
 ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्ममीमांसानारम्भणीयत्वप्रसङ्गात् , * वचसां वाच्यमुत्तमम्
 [जि] * नावेदकिंमनुते तं ब्रह्मन्तम् [काठ. १-२] * शास्त्रयोनित्वात्
 [ब्र. १-१-१] इत्यादिवाक्यन्यायव्याकोपप्रसङ्गात् , * सैषाऽऽनन्दस्य
 मीमांसा भवति इत्युपक्रमेण * ते ये स्मृतम् [तै. आ. ८-१] इत्यादिना
 चतुर्मुस्तानन्दानुक्रमसंरम्भविरोधाच्च ।

अतः * प्रकृतेतावत्त्वं हि [ब्र. १-२-२१] इति सूत्र-
 न्यायेनानन्देयधाराहित्यपरमेव मतम् ॥ व्याजह्वरे चैवमेतत्तात्पादाः
 * अस्मिन्नबान्धवमुस्तान् हरेर्गुणानियमयता मातुमिवोद्यता सती । उवाच
 वाचा मनसा सहोचितां निवृत्तिमेव त्ववधेरसंभवात् ॥ इति । अतः * न
 यत्र नाप विषन्ते नामवात्यादिकल्पनाः * इत्यपि व्याख्यातम् । किं च ,

अपि च निर्गुणस्य किं मूलं गुणप्रतीतिः ? साऽविरोति चेत्
जनिमृतिमोहादिविषमूर्च्छितस्य सुमूर्षोः परममेवजं ब्रह्मैव अनिघाघमा-
द्यशेषदोषास्पदमनाघातगुणकमिकं चेति मनोहरमिदं वेदरहस्यम् ।

ब्रह्मदोषो मृषा चेत्ते नैर्गुण्यं च मृषा मतम् ।

नैर्गुण्यसगुणत्वे ते सत्ये स्यातां न चेच्छसि ॥

को वा ब्रह्माविद्यामिमांशुपहन्यात् ? अद्वैतविद्यानिष्ठ इति चेत्,
इदं ततोऽपि मनोहरम् यत्परं ब्रह्म वंभमीति संसारी तदुच्चारय-
तीति । अपि च सगुणवाक्यं कस्य हेतोर्निरर्थकम् ? निर्गुणवाक्यवाध्य-
त्वादिति चेत्, विपरीतं कस्मान्न स्यात् ? सममेव शुभयोः प्रामाण्यं
विरोधध । अन्यच्च गुणाभेद्विपेक्षयाः किं तपस्विन्या गुणश्रुत्या ?
प्रतिपेध्यगुणप्रसञ्जिका सेति चेत्, मा च भूत् प्रतिपेध्यम् । न ह्यप्रसक्तं
प्रसज्य तदेव प्रतिपेधतु शास्त्रमिति काचिल्ललाटपट्टे लिपिः । * प्रक्षा-
लनादि पदस्य दूरादस्पर्शनं वरम् (भा. वन.) । न च * पौर्वापर्ये-
पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् (पू० मी० १-९-१९) इति सार्वत्रिको न्यायः ।
न हि प्राक्तनम् इहास्तीति ज्ञानं नास्तीति परस्तात्तनशब्दो हिनस्ति ।
पवमानापच्छेदे प्राकृतधर्मप्राप्ती च पूर्वदौर्बल्यम् । पूर्वमनुपमृत्वा परस्यो-
त्पत्त्यसंभवात् । इह तु संभवो वक्ष्यते । यदि परत्वात् निर्गुणवचनं
गुणांशं निहृते, ब्रह्मस्वरूपांशमपि ह्यन्यमेव तत्त्वमिति वाक्यं वाच्यतां
परत्वात् । तद्ब्रह्मममूलत्वात् न वैदिकं वस्तु वाच्यत इति चेत्, न ;
वेदोऽपि हि ते ब्रह्मभ्रममूल एवेति को विशेषोऽनयोः ? किं च प्रस्तुतं

मयुक्तैकमंशं वदेत् वा देववर प्रसीदं ॥ मात्स्ये * यथा रत्नानि जलधेरसं-
 ख्येयानि पुष्पक । तथा गुणा अनन्तस्य असंख्येया महात्मनः ॥ वैष्णवे
 धर्मे * नहि तस्य गुणास्सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि । वक्तुं शक्या
 नियुक्तस्य सत्त्वाद्यैरखिलैर्गुणैः ॥ इत्यादिभिः । प्रायेण श्रीमद्रामायण-
 भारताभ्यां च । उपाधिना स्वरूपपरिणामेन वा ब्रह्मैव संसरतीति
 वादिभ्यां तु ब्रह्मण्यदोषदोषाभ्युपगमात् * पवित्रं मङ्गलं परम् इत्यादीनि
 नामानि कुप्येयुः । न च * यतो वाचो निर्वर्तन्ते [तै. आ. ४]
 इत्यादि ब्रह्मणोऽप्रामाणिकत्वपरम् ; तस्य शुच्छत्वप्रसङ्गात् , * यतो वाचः
 [तै. आ. ४] * आनन्दं ब्रह्मणः इत्यादि धर्मनिर्देशविरोधात् , तदा वाच्य-
 नसन्निवृत्तिवचनस्यानुपपत्तेः , ब्रह्मप्रमापकशालवैयर्थ्यप्रसक्तेः , * अथातो
 ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्ममीमांसानारम्भणीयत्वप्रसङ्गात् , * वचसां वाच्यमुत्तमम्
 [जि] * नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् [कठ. ३-९] * शास्त्रयोनित्वात्
 [ब्र. १-१-६] इत्यादिवाक्यन्यायव्याकोपप्रसङ्गात् , * सैषाऽऽनन्दस्य
 मीमांसा भवति इत्युपक्रमेण * ते ये श्रुतम् [तै. आ. ८-१] इत्यादिना
 चतुर्गुणानन्दानुक्रमसंरम्भविरोधाच्च ।

अतः * प्रवृत्तीतावस्त्वं हि [ब्र. १-१-२१] इति सूत्र-
 न्यायेनानन्देयपाराहित्यपरमेव मतम् ॥ व्याजह्निरे वैवमेतत्तातपादाः
 * अतस्तवानन्दमुत्तान् हरेर्गुणानियत्तया मातुमिबोधता सती । उवाच
 वाचा मनसा सहोचितां निवृत्तिमेव त्ववधेरसंभवात् ॥ इति । अतः * न
 यत्र नाथ निवृत्ते नामजात्यादिकल्पनाः * इत्यपि व्याख्यातम् । किं च,

नामजात्यादीनां कल्पनानिषेधे अकाल्पनिकपारमार्थिकनामरूपं च भगवतः प्रतिपादितं स्यादिति त्वं निगलपाशं त्वमेव प्रयच्छसि । कथं च नाथेति नामग्रहणं नाम ब्रूयात् । अशब्दगोचरताऽप्येतेन गता । अतो विश्वविलक्षणस्वानुरूपनामकतया परिमितवाच्यवाचकप्रतिषेधपरम् । स्पष्टं चैतत् प्रदेक्षान्तरे * नामकर्मस्वरूपाणि न परिच्छेदगोचरे । यस्यास्त्रिलप्रमाणानि स विष्णुर्गर्भगस्तव ॥ [वि. ५-२-१९] इति ।

आह—नामस्वचयवार्थानां न प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्, निमित्तत्वेऽपि न तत्र प्रामाण्यं तादर्याभावादिति । तदतिस्ववीयः, तदर्थप्रतीतिः स्वतः प्रामाण्यात्, अनपवादत्वात्, * यानि नामानि गौणानि * आस्य ज्ञानन्तो नामचिद्विवक्तन [वि. सू.] इत्यादिना भगवद्गुणतात्पर्यावगमाच्च ॥

मन्त्रवत् शास्त्रान्तरप्रमितभगवद्गुणस्मारकत्वेऽपि न गुणापहारः, सुदृढप्रमाणसिद्धत्वात् । अत एव क्षत्रोपोद्धातनिगमनयोः गुणादिप्रकर्षं प्रतिपाद्य मुद्रद्वयं च मध्ये तत्स्मरणाय नानानि विधीयन्ते । अमीषु नामस्वन्यतममपि सर्वस्मै फलाय कल्पते । एकतरस्य भगवच्छास्त्राविषु द्वादशाष्टपदक्षरादिषु मूलमूलिमन्त्ररूपेण परिणमय्य स्वातन्त्र्येण सर्वाभिषु विनियोगात् * नामचिद्विवक्तनेत्येकवचनसामञ्जस्याच्च । उच्चारणमात्रेणोपकारिणामपि निर्वचनेन गुणप्रकाशने शक्तिरिति मनःप्रसादनत्वं पावनत्वं च नामनिर्वचनाध्यायेषु * अस्तौपीलामभिर्ध्यासस्सशिष्यो मधुसूदनम् * एषां निरुक्तं 'भगवन्' परमं वक्तुमर्हसि ॥ शुश्रूषोः श्रद्धाधानस्य प्रजापतिपतेर्हरेः । भुत्वा भवेयं यत् पूतः क्षरच्चन्द्र इवामलः ॥ [भा. सा.] धृत-

श्रीवराहे, ताच्छील्यादिविषयेण वनुप्रत्ययेन अस्य महिम्नः स्वाभाविकत्व-
मुच्यते । पूर्णत्वव्याप्तिविषयत्वेन नाम्नोरपुनरुक्तिः ॥ २ ॥

[३. वषट्कारः] आकाशादिवैलक्षण्येन एतद्व्याप्तेः प्रयोजन-
मुच्यते । वषट्कारः सर्वं वशं—खेच्छानुवर्ति करोतीति । करोतेः
कर्मण्यण् । वश कान्तावित्यस्माद्धातोः, * प्रच्छि [वा. ३-२-१७८]
* दंसेः [उणा. ९] इति, अत्र बाहुलकानुवृत्तेः अट्प्रत्ययः, वशेष्वा-
देशश्च । * सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः [बृ. ६-४-२२] * जगद्वशे
वर्ततेदम् इति ॥ ३ ॥

[४. भूतभव्यभवत्प्रभुः] अतः भूतभव्यभवत्प्रभुः, काल-
व्यवर्तिनां प्रभुः—स्वामी, शेपीति यावत् । * विप्रसंभ्योद्धमंज्ञायाम्
[सू. ३-२-१८०] इति, जुः । समुदायस्य संज्ञात्वात् प्रत्ययाविरोधः ।
घुप्यन्ति हि शास्त्राणि * पतिं विश्वस्य [तै. ना. १-११] पतिं
पतीनाम् [श्वे. ६-७] * भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् [यजु. ४-१-८]
* तत्पुरुषस्य विश्वम् [तै. ना. १] यस्येमाः प्रदिशः [यजु.
४-१-८] * कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम् [भा. स.]
* भूतभव्यभवत्नाथः केशवः केशिसूदनः [भा. स.] * जगन्नाथस्य
भूपते इत्यादीनि ॥ ४ ॥

[५. भूतकृत्] पुनः शेषित्वोपपादकानि पञ्च नामानि ।
सर्वाणि भूतानि स्वतन्त्रः सृजतीति भूतकृत् । यथा * सर्वं होदं ब्रह्मणा
हैव सृष्टम्, * यतो वा इमानि [तै. वृ. १] इत्यादि ॥ ५ ॥

नामजात्यादीनां कल्पनानिषेधे अकाल्पनिकपारमार्थिकनामरूपं च भगवतः
प्रतिपादितं स्यादिति त्वं निगलपाशं त्वमेव प्रयच्छसि , कथं च नाथेति
नामग्रहणं नाम ब्रूयात् । अशब्दगोचरताऽप्येतेन गता । अतो विश्वविल-
क्षणस्वानुरूपनामकतया परिमितवाच्यवाचकप्रतिषेधारम् । स्पष्टं चैतत्
प्रदेशान्तरे * नामकर्मस्वरूपाणि न परिच्छेदगोचरे । यस्याखिलप्रमा-
णानि स विष्णुर्भगस्त्व ॥ [वि. ५-२-१९] इति ।

आह—नामस्वव्यवधानां न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं , निमित्तत्वेऽपि
न तत्र प्रामाण्यं तारार्याभावादिति । तदतिस्वीयः, तदर्धप्रतीतिः स्वतः
प्रामाण्यात्, अनपवादत्वात्, * यानि नामानि गौणानि * आस्य जानन्तो
नामचिद्विवक्तन [वि. सू.] इत्यादिना भगवद्भुगतात्पर्यावगमाच्च ॥

भन्त्रवत् शास्त्रान्तरप्रमितमगवद्भुगस्मारकत्वेऽपि न गुणापहारः,
सुदृढप्रमाणसिद्धत्वात् । अत एव क्षत्रोपोद्भातनिगमनयोः गुणादिप्रकर्षं
प्रतिषेधं सुदृढव्य च मध्ये तस्मरणाय नामानि विधीयन्ते । अमीषु
नामस्वन्यतममपि सर्वस्मै फलाय कल्पते । एकतरस्य भगवच्छास्त्रादिषु
द्वादशाष्टपडक्षरादिषु मूलमूलिमन्त्ररूपेण परिणम्य स्वातन्त्र्येण सर्वार्थेषु
विनियोगात् * नामचिद्विवक्तनेत्येकवचनसामञ्जस्याच्च । उच्चारणमात्रेणोप-
कारिणामपि निर्वचनेन गुणप्रकाशने श्रुतिरिति मनःप्रसादनत्वं पावनत्वं च
नामनिर्वचनाध्यायेषु * अस्तौपीश्वामभिर्न्यासस्सशिष्यो मधुसूदनम् * एषां
निरुक्तं भगवन् परमं वक्तुमर्हसि ॥ शुश्रूषोः श्रद्धानस्य प्रजापति-
पतेर्हरेः । श्रुत्वा भवेयं यत् पूतः शरच्चन्द्र इवामलः ॥ [भा. शा.] धृत-

श्रीवराहे, ताच्छील्यादिविषयेण वनुप्रत्ययेन अस्य महिम्नः स्वाभाविकत्व-
मुच्यते । पूर्णत्वव्याप्तिविषयत्वेन नाम्नोरपुनरुक्तिः ॥ २ ॥

[३. वषट्कारः] आकाशादिवैलक्षण्येन एतद्व्याप्तेः प्रयोजन-
मुच्यते । वषट्कारः सर्वं वशं—स्वेच्छानुवर्ति करोतीति । करोतेः
कर्मण्यण् । वश कान्तावित्यस्माद्धातोः, * प्रच्छि [वा. ३-२-१७८]
* वंसेः [उणा. १] इति, अत्र बाहुल्यकानुवृत्तेः अट्प्रत्ययः, वशेष्वा-
देशश्च । * सर्वस्य वशी सर्वस्वेशानः [बृ. ६-४-२२] * जगद्वशे
वर्ततेदम् इति ॥ ३ ॥

[४. भूतमव्यभवत्प्रभुः] अतः भूतमव्यभवत्प्रभुः, काल-
त्रयवर्तिनां प्रभुः—स्वामी, शेपीति यावत् । * विप्रसंभ्योद्धमंज्ञायाम्
[सू. ३-२-१८०] इति, कुः । समुदायस्य संज्ञात्वात् प्रत्ययाविरोधः ।
घुष्यन्ति हि शास्त्राणि * पतिं विश्वस्य [तै. ना. ६-११] पतिं
पतीनाम् [श्वे. ६-७] * भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् [यजु. ४-१-८]
* तत्पुरुषस्य विश्वम् [तै. ना. १] यस्येमाः प्रदिक्षः [यजु.
४-१-८] * कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम् [भा. स.]
* भूतमव्यभवत्प्रभुः केशवः केशिसूदनः [भा. स.] * जगन्नाथस्य
भूपते इत्यादीनि ॥ ४ ॥

[५. भूतकृत्] पुनः शेपित्वोपपादकानि पञ्च नामानि ।
सर्वाणि भूतानि स्वतन्त्राः सृजतीति भूतकृत् । यथा * सर्वं होदं ब्रह्मणा
हैव सृष्टम्, * यतो वा इमानि [तै. बृ. १] इत्यादि ॥ ५ ॥

श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्यम् ।

४०-८

(६. भूतभृत्) भूतानि विभर्तीति भूतभृत् । * विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिः (तै. ना.), * तद्यथा रथम्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणे-
ष्वर्पिताः (कौपी. ३. ४.) * स दाधार पृथिवीम् (यजु. ४. १. ८),
* विभर्त्यय ईश्वरः [गी. १५. १७.] इति ॥ ६ ॥

(७. भायः) उक्तवक्ष्यमाणसर्वविभूतिभिः कलापीव प्रचालकेन विशिष्टतया भवतीति भायः । * भवतेऽचेति वक्तव्यम् [काशिका ३. १. १४३] इति णप्रत्ययः । तस्मिन् भगवति प्रकारतया अन्तर्भावा-
देव हि सर्वस्य तद्विभूतित्वन्यपदेशः ॥ ७ ॥

(८. भूतात्मा) इमं विभूतिविभूतिमद्भावं शरीरात्मभावलक्षणं विशिनष्टि - भूतात्मा इति । सर्वेषां भूतानामात्मा । अवरात्मनोऽपि इदमेव शरीरं प्रत्यात्मत्वं ह्यन्याप्य साक्षात् प्रवृत्त्यादिषु नियच्छति, एवं परस्सर्वमिति विशेषः । द्वारागारकेदारादिविलक्षणेनात्यन्तपारतन्त्र्येण अन्तरंगो हि देहस्यात्मविभूतिभावः । * यः पृथिव्यां तिष्ठन् [बृ. ५. ७. ३.] * य आत्मनि तिष्ठन् [.,.] * यस्य पृथिवी शरीरम् (.,.),
* यस्यात्मा शरीरम् [.,.], * एष सर्वभूतान्तरात्मा (सु. उ. ७.),

यद्व्याप्य

* जगत्सर्वं शरीरं ते (रा. यु. १२०-२६), * तानि सर्वाणि तद्वपुः [वि. १. २२. ८५.], * तत्सर्वं वै हरेस्तनुः [॥ ३८] इत्याद्युदाहार्यम् ॥

[९. भूतभाष्यनः] तानि धारकपोषकभोग्यप्रदानेन वर्धयतीति भूतभाष्यनः । * नन्द्यादिभ्यो ल्युः [सू. ३. १. १३४], * कृत्य-
ल्युटो बहुलम् (३. ३. ११३) इति वा कर्तरि ल्युट् । एवं भावनः,
प्रतर्दनः इत्यादयोऽपि ल्युट्प्रत्ययान्ताः । यथा * भूतभावन भूतेश
(गी. १०. १५), * एष भूतपालः [बृ. ६. ४. २२] इति । एवं
स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिपालनैः शेषित्वमुपपादितम् । उत्पादनपोषणादिभिरुपा-
दीयमानं प्रत्युद्देश्यं हि शेषीति * शेषः परार्थत्वात् (पू. मी. ३.
१. १.) इति समर्थितम् ॥ ९ ॥

[१०. पूतात्मा] आत्मत्वेऽपि संसारिवत् अस्य शरीरभूतन्निद-
चिहोपाननुपज्ञात् पूतात्मा-शुद्धस्वभावः । परावरयोऽभुत्स्यत्वेऽपि शरीर-
सम्बन्धे अवर एवात्मा कर्मफलानि मुञ्चानः विलक्ष्यते । * जहात्येनां
मुक्तभोगामजोऽन्यः (तै०. ना०) भोजयिता तु परः स्वातन्त्र्येण न
भुङ्क्ते, चक्रास्ति च परम् ; यथा शिष्यशास्त्रोन्निविष्टेऽपि कशा-
स्पृशे कर्मकर्तृभावभेदेन शिष्य एक एव कशया पीड्यते, न शासिता ।
विज्ञायते च * अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति [मु. ३. १. १], * एष
सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा [सु. ७], * न मां कर्माणि लिम्पन्ति
(गी. ४. १४), पश्य देवस्य माहात्म्यं महिमानं च नारद । शुभाशुभैः
कर्मभिर्यो न लिप्यति कदाचन ॥ (भा. शा. ३४०. २६) इत्यादि ।
सूत्रितं च * सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् (१. २. ८) इति ॥

[११. परमात्मा] यथा सर्वाणि भूतान्यनेनात्मवन्ति नैवग-
यमन्येन केनचित् ; अतः परमात्मा । परो मा अस्येति परमः पृथो-

दरादित्वेन साधुत्वम् ; परमश्वासावात्मा चेति । अनन्येश्वरः । यथा
 * आत्मेश्वरम् (तै. ना.), * तस्माद्धान्यन्न परः किञ्च नास [अष्ट. २.
 ८. ९], * न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते [श्वे. ६. ८.], * यस्मात्परं
 नापरमस्ति किञ्चित् (तै. ना.), * न परं पुण्डरीकाक्षात् दृश्यते भरतर्षभ,
 * परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति, * न देवं केशवात्परम्
 [भा. आश्व. शे. २. २१]. यस्मात्परस्मात्पुरुषादनन्तादनादिमभ्यादधिकं
 न किञ्चित्, * मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति [गी. ७. ७]. परं ह्यमृत
 मेतस्माद्विश्वरूपान्न विद्यते, ॐ परः पराणां परमः परात्मा [वि. १. २
 १०] इति ॥ ११ ॥

[१२. मुक्तानां परमा गतिः] एवं सर्वशेषिणमेव परमप्राप्यमाह—
 मुक्तानां परमा गतिः । प्रकृतिबन्धाविद्याकर्मसंस्काररुचिविपाकेभ्यः
 आवरणेभ्य एकान्ततोऽत्यन्ततश्च विद्विष्टा मुक्ताः । आम्नायते हि
 ॐ तत्सुकुतदुक्ते विधूनुते [कौ. १. ४], * अथ इव रोमाणि विधूय
 प्रापम् [छा. ८. १३.], * नामरूपे विहाय (मु. ३. २८) * तदा
 विद्वान् पुण्यपापाद्विमुक्तः, ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः [श्वे ४-१६]
 * मिथ्यते हृदयग्रन्थिः [मु. २-२-९] * मायामेतां तरन्ति ते [गी. ७-
 १४], श्रीनारायणीये * ये हीनामसदशभिः गुणैः कर्मभिरेव च ।
 कलाः पञ्चदश त्यक्त्वा ते मुक्ता इति निश्चयः ॥ [भा. शा. ३३५-
 ४०] इत्यादि । एवं सस्तसमस्तसंसारनिगलानाम् अनन्तसंविदानन्द-
 घनेन स्वरूपेण अपहृतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वावधिना गुणाष्टकेन भोगेन
 च परेणात्मना साम्यं च सिद्धान्तितम् * दिव्येन चक्षुषा मनसैतान्
 कामान् पश्यन् रमते (छा. ८-१२-५), * निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति
 (मु. ३१-३) मम साधम्यमागताः (गी. १४-२), एवमप्युपन्यासा-
 त्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः [ब्र. ४-४-७] इत्यल । प्रकृष्टसत्त्वोपा-
 दानेन रूपेण साम्यं च * स एकधा द्विधा भवति [छा. ७-२४-२],

* जक्षत्कीडनूममाणः [८-१२-३] * कामान्ती कामरूप्यनुमंचरन् (तै. सु.), ॐ तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति तं ब्रह्मरसः प्रविशति (कौ १-५), * तं ब्रह्मालङ्कारेणालंकुर्वन्ति (कौ १-४) द्वादशाहवदुभयविधं चादरायणः [त्र. ४-४-१२] इति ।

अत्र मुक्तानामिति बहुवचनेन तेषां भेदो बहुत्वं च स्पष्टम् । तथा च * परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे [मु. ३-२-६] * महिमानस्सचन्ते (पु. सू.) * साधर्म्यमागताः [गी १४-२], * मासुपयान्ति ते (गी १०-१०,) इत्यादि च । साक्षी मुक्तानां गतिरित्युक्त्या भगवता च भेदः । तथा च * जुष्टं यद्वा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति चीनशोकः (मु. ३. १-२), पृथगाभ्याने प्रेरितारं च मत्वा (श्वे १. ६), पुरुषमुपैति दिव्यम् [मु ३-१-२-८], * सह ब्रह्मणा विपश्चिता (नै. आ) परं ज्योतिरूपसंपद्य (छा ८-१२-२) * मुक्तोपसृप्यन्यपदेशाच्च [त्र. १-३-२] इत्यादि । स्पष्टं च मोक्षधर्मं * स हि नारायणो ज्ञेयस्सर्वात्मा पुरुषो हि सः । न लिप्यते मलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्बसा ॥ कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षवन्धैस्स युज्यते । स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते तु सः ॥ (भा. शा. ३५२-१४) । अतस्तथ्येन, मिथ्याभूतेन बोधाधिना, कुम्भादिनेव नभः, अविच्छिन्नं ब्रह्मैव संसरति, मुक्तौ तु भेद एव नास्तीति मतं शास्त्रेणैव पर्युदस्तम् ।

अमुष्मादेव परमात्साम्यात् भिन्नानामपि * ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति (मु. २. २. ९) इत्यभेदवादाश्च मुख्य्या एव । यथा सोऽयं गौरिति स्वण्डमुण्डादिषु । अभेदवादिनां तु मुक्तिविषयाभेदसाम्प्रवादा भङ्ग्येरन् । औपाधिकभेदवादिनां च मुक्तस्वरूपभङ्गोपगमात् मुक्तेरभस्त्पुरुषार्थत्वं भेदवादासामञ्जस्यं च स्याताम् । इदमेव साम्यं मुक्तावभेदो व्याख्यातः । * तद्भावभावमापन्नस्तदाऽसौ परमात्मना । अथत्यभेदी (बि. ६-७-९५) इति । तस्य परस्य ब्रह्मणः भावाः ज्ञानशक्त्यादयः स्वभावाः, तेषां भावः-

आविर्भावः, गुणस्सादृश्यम् । अन्येषां द्वितीयो भावशब्दो व्यर्थः । मुक्तौ भेदनिषेधश्च देवाद्युपाधिविषयो व्यञ्जितः * देवादिभेदेऽप्यध्वस्ते नास्त्येवावरणो हि सः (वि. २-१४-३३) इति । गतिशब्दश्चैवः कर्मणि क्तन्तः । गतिः प्राप्तिः । ईप्सिततमं कर्मोद्देश्यम् । एतेन मुक्ततत्प्राप्ययोः शेषशेषिभावो दर्शितः । श्रूयते च * एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य (तै. आ.), * अनुसञ्चरन् (तै. मृ.) * येन येन घाता गच्छति तेन तेन सह गच्छति तद्यथा तरुणवत्सा वत्सं वत्सो वा मातरम्, * छाया वा सत्त्वमनुगच्छेत्, * तथा प्रकारम् * इति ।

धर्मिग्राहकमानसिद्धम् च अवरस्यात्मनः स्वाभाविकं शेषत्वं ज्ञानादिवन्मोक्षे न तिरस्कियते । किं तु निवारकवारणादाविर्भवति । * स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते [छा. ८. १२-२.] । धैष्णवे धर्म * यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलयप्रक्षालनान्मणोः । तथा हेयगुणध्वंसादवबोधोदादयो गुणाः ॥ प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एयात्मनो हि ते ॥ ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्च मनुजेश्वर । आत्मनो ब्रह्मभूतस्य नित्यमेतच्चतुष्टयम् ॥ * सपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् [त्र. ४-४-१] इति च ।

ननु * आप्नोति स्वराज्यम् (तै. श्रौ.), * स स्वराट् भवति (छा. ७-२५-२) इत्युदाहृत्य, * अत एव चानन्याधिपतिः [त्र. ४-४-९] इति स्वातन्त्र्यम् निर्णीतम् । कथमस्य परैदमर्थ्यमपुरुषार्थत्वं च परतन्त्रस्य स्यात् ? मन्द ! मैवं परिमूः । आत्माधिपतिं भगवन्तमन्तरेणान्येन क्लेशकर्मादिना परवत्त्वनिवृत्तिरनन्याधिपतित्वम् ; न पुनरनाधत्त्वम् । तथा सत्यनधिपतिरित्येतावदुच्येत ; न त्वनन्याधिपतिरिति । न च प्रियतमस्वपतिपारतन्त्र्यमपुरुषार्थः, राज्ञो दारादौ प्रियंकरतमत्वोपलम्भात् । सूचितश्च बहुधा गुणप्रधानभावः । जगद्यापारवर्जम्, भोगमात्रसाध्य-लिङ्गाच्च (त्र. ४. ४-१७, २१) इति ईश्वरेशितव्यभाववर्जम्, भोगमात्रेण तयोस्साध्यमिति । श्रीधिष्णुतत्त्वे— * पारतन्त्र्यम् परे पुंसि

प्राप्य निर्गतबन्धनः । स्वातन्त्र्यमतुलं लब्ध्वा तेनैव सह मोदते ॥ तत्रै-
वान्यत्र * स्वत्वमात्मनि सज्जातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम् । उभ-
योरेष सम्बन्धो न परोऽभिमतो मम ॥ श्रीनारायणीये * व्रतावसाने
सुशुभान्नरानन्ददृशिमो वयम् । श्वेतांश्चन्द्रप्रतीकाशान् सर्वलक्षणलक्षि-
तान् । नित्याञ्जलिकृतान् ब्रह्म जपतः प्रागुदङ्मुखान् ॥ (भा. मो.
३३७-३४) * कृताञ्जलिपुटा हृष्टा नम इत्येव वादिनः [„ ४०]
* अतीन्द्रिया अनाहारा अनिप्यन्दास्सुगन्धिनः [„ २८] इत्यादिना
श्वेतद्वीपवासिनां दिव्यरूपाद्युपेतत्वं भगवद्वात्यपरिचरणैकप्रियत्वं च
प्रपञ्च्य तदेव मुक्तानां लक्षणमुक्तम्— * येऽपि मुक्ता भवन्तीह नरा
भरतसत्तम ! । तेषां लक्षणमेतद्धि यच्छ्वेतद्वीपवासिनाम् ॥ इति ।

परमेति विशेषणेन मुक्तानामेव केषांचिदर्वाचीना गतिर्गम्यते ।
गृह्यते च निर्मुक्तजरामरणात्मककैवल्यलक्षणा * जरामरणमोक्षाय मामा-
श्रित्य यतन्ति । [गी. ७-२९] इति । संसारपरमपदयोर्मध्ये तेषां
स्थानं च * योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषकारिणाम् [वि. १-१६-
३८] इति । एवं मुक्तानां परमा गतिः, * सा काष्ठा सा परा गतिः
[क० ३-११]. * विश्वात्मानं परायणम् [तै. ना], मामेवानुत्तमां
गतिम् (गी. ७-१८), सोध्वनः पारमाप्नोति (क. ३-९), आत्मलाभान्न
परं विद्यते इत्यादि सुलभम् ॥ १२ ॥

(१३. अर्घ्ययः) इदमेव पद्मभिर्नामभिरुपपादयति न धीयते न व्य-
पगम्यतेऽस्मादित्यर्घ्ययः । परच् । एवंप्रत्ययः दिनयः जयः इत्येवमादयः ।
न हि भगवान् कथंचित् संसारमहार्णवाद्युत्तीर्णं स्वचरणारचिन्दं प्राप्त-
वन्तं पुनरावर्तयति । अत एवास्मासिपुः ।

* एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तन्नावर्तन्ते * न च पुनरा-
वर्तन्ते न च पुनरावर्तते (छा. ८. १) * अनावृत्तिश्चन्द्रादनावृत्तिश्चन्द्रान्
इति (ब्र. ४. ४. २) यमस्मृतौ * * सत्त्वं बहति सूक्ष्मत्वात्परं नारायणं

प्रभुम् । परमात्मानमासाद्य परं पैकुण्ठमीश्वरम् ॥ अमृतत्वाय कल्पेत न निवर्तते वै पुनः इति । हारीते यतिधर्मः, *यतिधर्मगतइशान्तः सर्व-भूतसमो वशी । प्राप्नोति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निवर्तते इति च ।

(१४. पुरुषः १) पुरु बहु सनोतीति पुरुषः । सनोतेः दानकर्मणः * अन्येष्वपि दृश्यते [सू. ३. १०१] इति डः । मुक्तैर्भ्योऽपि चाङ्ग-नसाऽपरिच्छेदगुणविभवस्यानुभवं ददाति हि भगवान् । यथा * एष ह्येवानन्दयाति [ते. आ. ७-१] सोऽऽनुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता [ते. आ. १. २] * दिव्येन चक्षुषा * मनसेतान् । कामा-न्पश्यन् रमते * (छा. ८. १९. ५) * जक्षत्कीडन् रममाणः [., ३] * स तस्य पर्यंति [.,] * कामान्ती कामरूपी [ते. श्रु. १०. ५]

* रसो वै सः रसं ह्येवार्थं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति * [ते. आ. ७. १] अस्मिन्नस्त्र च तद्योगं शास्ति [ब्र. सू. १. १. २०] * तद्धेतुव्यपदेशाच्च इति [.,] ॥ १४ ॥

(१५. साक्षी १) एव तानानन्दयन्, स्वयमपि नृप्यन् साक्षात्करोतीति साक्षी ।

* साक्षाद्द्रष्टृरिन्द्रायाम् [सू. ५. २. ९१] इति इतिः । विशि-नष्टि हि मुक्तप्राप्यम् * ब्रह्मणा विपश्चिता इति [ते. आ.] विविधं पश्यन्विचर्य हि विपश्चित्तवम् ॥ १५ ॥

(१६. क्षेत्रज्ञः १) इत्थं तेभ्यः स्वानुभवं दातुं तदेकान्तं क्षेत्रं जानातीति-क्षेत्रज्ञः । 'आनोऽनुपसर्गं कः' [सू. ३. ३] स्वभोगसमृद्धिसमुद्भवभूमित्वान्, क्षेत्रं परमव्योम, तादृशशरीरत्वाद्वा यथा, आकाशशरीरं ब्रह्म इति [ते. श्रौ. ६-२] तथा च श्रीनारायणीये मुक्तप्राप्यः क्षेत्रज्ञ-तया विशेष्यते मुक्तानां तु गतिर्ब्रह्मन् क्षेत्रज्ञ इति कल्प्यते इति [सा. मो.] तद्धि मुक्तानां भगवदनुभवस्थानं * परमं व्योमन् सोऽऽनुते [ते. आ. २. १.] * तेह नाकं महिमानस्मचन्ते * नाकप्रप्रे पिगजति, * स मोदत त्रिविष्टपे, तथा, अपुनर्बुभूषोराश्रीमन्त्रिः * रात्रिः न्यमेतत्पुष्पान्तम * यत्पु-राणमाकाशः तत्र स स्थानं कुर्यन् न पुनर्भवाय * यद्वत्वा न निवर्तन्त तद्वाम परमं मम [गी. ८. २१] मोक्षधर्मं * श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैस्तु

युक्ते जरामृत्युभयादतीतः । ततो निमित्ते च फले विनष्टं अलिङ्गमा-
काशमलिङ्ग एषः ॥ धैष्णवे, * एकान्तिनस्सदा ब्रह्म ध्यायन्ते योगिनो
हि ये । तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः । [वि. १. ६. ३९] ब्राह्मे
* यत्तन्न किञ्चिदित्युक्तं महाव्योमं यदुच्यते इत्यादि बहुवचसाः । * तन्मो-
क्षस्तत्परं तेजो विष्णोरिति विनिश्चयः । धीयाराहे अगस्त्यं प्रति भग-
वान्- * पश्य लोकमिमं महं यो न वेदन्तु दृश्यते । त्वत्प्रियार्थमयं
लोको दक्षितस्ते द्विजोत्तम ॥ वाराहे अगस्त्यः, * भगवन्स्त्वन्मयो लोकः
सर्वलोकधरोत्तमः । सर्वलोका मया दृष्टाः ब्रह्मशक्रादिनां मुने ॥ अयं त्व-
पूर्वलोको मे प्रतिभाति तपोधन । सम्पदेदवर्त्यतेजोभिर्हृन्मै रत्नमयैस्तथा ॥
अद्यापि तं लोकधरं ध्यायस्तिष्ठामि मुध्रत । कदा प्राप्स्येत्त्वसौ लोकः
सर्वलोकधरोत्तमः ॥ इति । वाराहे * इति चिन्तापरोऽभवम् इत्यादि
[वा. ६९. अ.] अग्न्यधौ, * कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तमम् ।
योगानां परमां सिद्धिं परमं ते पदं विदुः । [जि. ७] आरण्यपर्वणि
आर्ष्टिपेणः, * यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवाम् । अनादिनिधनं
देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ ब्रह्मणः सद्नात्तत्त्वं परं स्थानं प्रकाशते इत्या-
दिना तत्पदं बहुधा विशेष्य, * तत्र गत्वा पुनर्नमं लोकमायान्ति भारत ।
स्थानमेतन्महाराज ध्रुवमश्नुरमव्ययम् ॥ ईश्वरस्य सदा होतृन् प्राणमात्रं
युधिष्ठिर इति ॥ श्रीहस्तिवेशे. [५३ अ.] धैदिकपुद्गलनयने भगवान्,
ब्रह्मतेजोमयं दिव्यमाश्चर्यं दृष्टवानसि । अहं स भरतश्रेष्ठ मत्तेजस्त-
त्सनातनम् ॥ प्रकृतिस्ता मम परा व्यक्ताव्यक्ता च भारत । तां प्रविश्य
भवंन्तीह मुक्ता भरतसत्तम ॥ सा सांख्यानां गतिः पार्थ योगिनां च
तपस्विनाम् । तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् इत्यादि । ब्रह्मसंहिता-
यां तत्त्वक्रमगुक्त्वा * इत्यष्टाकर्णिकान्तस्थः पुरुषस्सर्वतोऽभ्युज्ज्वलः । सर्वज्ञस्स-
र्वगः सर्वस्सर्वमावृत्य तिष्ठति । तस्मात्तु परमं सूक्ष्ममाकाशं भाति निर्म-
लम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशं निर्वाणं परमं पदम् ॥ तत्पदं प्राप्य तत्त्वज्ञा
मुच्यन्ते च शुभाशुभान् । वसरेणुप्रमाणास्ते रश्मिकोन्निविभूषिताः ।
भूयस्तेनैव जायन्ते न लीयन्ते च ते कचिन् ॥ इत्यादिप्रसिद्धेः ।

अस्मिन् परमपदे अयोध्या अपराजिता पुरी, अपराजितमायत-

नम्, सहस्रस्थूणादिपरिकरं दिव्यास्थानरत्नम् । तत्र पर्यंके. * श्रिया-
सनाथ इत्याद्यनन्तमुक्तभोग्यं छान्दोग्यतैत्तिरीयवैपीतदीप्रभृतिप्रसि-
द्धमनुसन्धेयम् ॥

(१७. अक्षरः) तत्र मुक्तैस्सदाऽनुभूयमानोऽपि मधुत्सवन्नि-
स्सीमगुणोन्मज्जनेन उपर्युपरि भोग्यतयोपचीयते, न तु क्षरत्वात्क्षरः ।
पचाणच् चिक्रमः सुरानन्दः इत्यादयोऽजन्ताः । * निरवशः परः प्राप्तेः
निरधिष्ठोऽक्षरक्रमः [वि. ५. १. ४९] इति । शारीरके चतुर्धाध्याये
अनेनैव क्रमेण मोक्षो निरणायि । न चोऽध्यायः अर्वाचीनफलविषयः
कल्प्यः, तत्साधनादिविषयाणां पूर्वंपामपि त्रयाणामध्यायानां तदुदाहृता-
नामुपनिषदां स्मृतीतिहासादीनां च अर्वाचीनविषयत्वेन बहिःशस्त्रं
मोक्षनिर्णयप्रसङ्गात् । इत्थं मुक्तानां परमा गतिः ।

(१८. योगः) अस्यैव निरुपाधिकमुक्त्युपायत्वमपि यत्किं योगः
युज्यते प्राप्यते अनेनेति * अर्कतरि च कारके संज्ञायाम् [मू. ३. ३.
१९] यञ् । एवम् अमोघः सर्गः इत्यादीनि यत्रन्तानि स.यु. ३. ३. ३. ३. ३. ३.
पेक्षः, साक्षाद्चेतुरित्यर्थः ।

* एष ह्येवानन्दयाति [तै आ] * तद्व्येतुव्यपदेशाच्च [ब्र. २.
१. १५] * अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि [गी १८-३६] इति ।

(१९. योगविदां नेता) व्ययहितोपायनिष्ठानामपि योगविदां नेता
नयतेस्तृच्, भर्ता धाता इत्यादयोऽपि तृजन्ताः । फलपर्यन्तनिर्वाहकः ।
* तेषामेवानुक्रम्यार्थम् [गी. १०. ११] * तेषामहं समुद्धर्ता" [॥ ७]

* संसारपारं परमीप्समानैराराधनीयो हरिरेक एव. [वि. ध.
१०५. ६५] * परा मृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे [मु. ३. २. ६.] * जुष्टस्तस्ते-
नामृतत्वमेति इति [इवे. १. ६.]

(२०. प्रधानपुरुषेश्वरः) इदमेवोपपाद्यते ; प्रधानपुरुषेश्वरः ;
प्रधानस्य बन्धहेतोः पुरुषाणां च वध्यमानानां सर्वथा नियामकः । स्थे-
शमास [सू. ३. २. १७५] इत्यादिना वरच् । एवं स्थावरः । यथा
* संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः । अनीशश्चा-
त्मा वध्यते भोक्तृभावात् ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ [श्वे १-८]
* प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः [६. १६] * क्षरात्मानावीक्षतं देव एकः

इति । एवमीश्वरो हि स्वमायया जीवानपराध्यतो यन्तन् प्रपद्य-
मानांश्च मुञ्चन् क्रीडितुं प्रभवति । “ईश्वरस्त्वंभूतानाम्” “देवी-
हृदयेषा गुणमयी” “देवी देवस्य क्रीडतः” “क्रीडनकम्” “संसारमोक्ष-
स्थितिबन्धहेतुः” श्रीविष्णुनत्वे—“तत्कृतायास्तु मायायास्तत्प्रसादं
विना क्वचित् । नास्ति निर्णशने हेतुः संचिष्येतत्प्रभाषितम्”
इति । ‘पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो’ ‘देहयो-
गाद्वा सोऽपि’ इति च सूत्रे । ताच्छ्रीत्यविपर्येण वरवा
तत्त्वत्रयभेद ईश्वरेशितव्यभावरचानौपाधिको ज्ञाप्यते ॥२०॥

(२१. नारसिंहवपुः) स्वभक्त्यन्तरायनिवारणमपि प्रद-
र्शयति; ‘नारसिंहवपुः’ भक्तभयापहृतपेक्षासमक्षप्रतिपन्नयथाकाम-
त्रिव्यमहानृसिंहसंहननः ॥ २१ ॥

(२२. श्रीमान्) अतः परस्परदुर्घटापूर्वविकृतरूपपरिमहा-
दपि ‘श्रीमान्’ सौन्दर्यलावण्यादिभिरतिमनोहरविध्यरूपः । तत्र
नृसिंहत्वयोः सुघटितत्वं पर्यताम् शुद्धिमदन्यन्मन्त्रं सिंहमात्रं
वा दृष्ट्वा जुगुप्सा जायेतापि, तादृशपरिमहमात्रेणैव हि जगत्
त्रातम् । “दंष्ट्राकरालं सुरभीतिनारानं कृत्वा वपुर्दिव्यनृसिंहरूपिणा ।
ज्ञातं जगद्येन’ इति ॥ २२ ॥

(२३. केशवः) एवंविधैश्वर्यसौन्दर्यकान्तलक्षणांशुपलक्षयति
‘केशवः’ प्रशस्तस्निग्धनीलकुटिलकुन्तलः । ‘केशाद्गोऽन्यतरस्याम्’ इति
प्रशंसायां यः ॥ २३ ॥

(२४. पुरुषोत्तमः) सालक्षण्याप्रसक्त्या परमं वैलक्षण्यमाह-

‘पुरुषोत्तमः’ पुरुषेभ्य उत्कृष्टतमः । पुरुषशब्देन चेतनयाचिनाऽचेत-
यमाना व्यक्ताव्यक्तरूपा प्रकृतिर्व्यावर्त्यते । उदित्युत्कृष्टनाचितया
बद्धाः, सामर्थ्यप्राप्तेन तरपा मुक्ताः, तमपा नित्यमुक्ताः सूरयोऽनन्त
धेनतेयादयः । इदं च तेभ्यो वैलक्षण्यम् अवशप्रतिभटतया व्यापन-
भरणाशुपकारैः स्वान्येन च स्वभावत एवोत्कर्षात् । इदं हि बह्मि-
स्तात्पर्यलिङ्गैः परमं गुह्यमगीयत । ‘ह्यविमो पुरुषो लोके’ इत्यत्र, ‘भूमि-
रापोऽनलो वायुः’ ‘यो मामजमनादि च’ ‘अधिकाराय शुद्धाय’ ‘परः
पराणां परमः’ इत्यादि बह्विधं परं द्रष्टव्यम् । अत्रापि भोक्तृभोग्य-

नियन्तृ नियतन्त्रणामत्यन्तभेदस्पष्टः । अतो ब्रह्मपरिणामपक्षश्च प्रतिक्षिप्तः ।
ब्रह्मणः सर्वधिकारस्य ब्रह्मसंसारस्येश्वरातिरिक्तब्रह्मसद्भावस्यान्यक्त-
मुक्तेश्वराणां ब्रह्मणि प्रलयोत्पादयोश्चाभ्युपगमो हि यथोक्तपुरुषो-
त्तमत्वेन सर्वोण वेदसिद्धान्तेन च विरुध्यते ॥ २४ ॥

(२५. सर्वः) एवं सर्वनिर्व्यपेक्षोऽप्यनुपेक्षमाणः सर्वं स्वरूप-
स्थित्यादिभिः स्वनिर्वाह्यतया शरीरमिवात्माऽनुसंधत्ते; अतः
‘सर्वः’ सरतेः ‘इण् शीर्ष्यावन्’ ‘सर्वनिष्ठृन्व’ इत्यादिना सरत्यवयवा-
नित्यर्थे थन् प्रत्ययः । सरतिः गत्यर्थत्वादत्र युध्यर्थः । ‘असतश्च
सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययः । सर्वस्य च सदा ज्ञानान् सर्वमेतं प्रच-
क्षते’ इति निर्वाचनान् । ईदृशी व्याप्तिरेव सर्वसामानाधिकरण्य
निबन्धनमुक्तम्, ‘येन सर्वमिदम् प्रोतम्’ इत्यारभ्य ‘सर्वे सर्वमिदम्’
इति श्रुतेः; ‘सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः’ इति च ॥ २५ ॥

(२६. शर्वः) स्वशरीरभूतानामशुभमपि शृणातीति—‘शर्गः’
पूर्वावत् वः ॥ २६ ॥

(२७. शिवः) शुभाचक्षश्च ‘शिवः’ शीघ्रः शुभार्थत्वात् । ‘सर्व-
निघृष्टवर्षिष्वलष्वशिव’ इत्यादिना वन्प्रत्ययः, ह्रस्वत्वम्, गुणाभा-
वश्च निपात्यते । यथा ‘शाश्वतं शिवमच्युतम्’ ‘स्मृते
सकलकल्याणभाजनम्’ ‘मङ्गलं भगवान् विष्णुः’ ‘मङ्गला-
यतनं हरिः’ ‘मङ्गलानां च मङ्गलम्’ ‘मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुम्’
इत्यादिना ॥ २७ ॥

(२८. स्थाणुः) तत्रच ‘स्थाणुः’ । तिष्ठते, स्थोणुरितिणुः
दृढानुग्रह इति भावः । नहि भगवतः स्पर्शः
प्रायश्चित्तादिसामान्यधर्मैवदुपात्तदुशितचेपेण कारीरीचित्रादर्श-
पूर्णमासादिवदेवतान्तरवद्वा काम्यमानैककामप्रदानेन चानृणो
विरमति, प्रयत्नैर्वान्तरायैः प्रतियज्येत हीयेत, अवहियेत वा ! किन्तु
अशेषमशिर्ना संशमस्य अखिलमभिलपिनं च यद्दुमुखं विभा-
ययापि, न जातुचित् विभ्राम्यति । यथा ‘एको यदृणां यो विद-
धाति कामान्’ ‘एतद्वथेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्’
‘तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्यलभ्यम्’ ‘सकलकलप्रदोहि विष्णुः’ ‘रत्न-
पर्वतमरुह्य यथारत्नं नरो मुने । सत्त्वानुरूपमादत्ते तथा कृष्णा-
न्मनोरथान्’ ‘मौमं मनोरथं स्वर्गं स्वर्गिवन्’ च यत्पदम् ।
प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ मुक्तिमप्यतिदुर्लभाम्’ ‘यदुर्लभं यदप्राप्यं

मनसो यद्गोचरम् । तदप्यप्रार्थितं ध्यातो ददाति मधुसूदनः ।

॥ इति ॥

॥ २८ ॥

(२६ भूतादिः) अपिच स्पृहणीयतमत्वाद् भूतरूपादीयते
इति 'भूतादिः' । 'उपसर्गेचोः किः' एनं सर्वोदिनिधि रित्यादयः ।
'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मा' उपशृङ्खते च, 'एते
वयं सर्वसमृद्धकामा एषामयं नो भयिता प्रशास्ता' इत्यादिभिः ।
॥२६॥

[३० निधिरव्ययः] अतः 'निधिरव्ययः' महालो-
भेनापद्धनयन्निधेयत्वात् । यथाच, 'तद्यथा हिरण्यनिधिं
निहितम्' इत्यादि । सर्वदा सर्वथोपजीव्यमानत्वेऽपि कल्याऽ
प्यनुपक्षयात् 'अव्ययः' । निधियिशेषणमेतत्, न स्वतन्त्रं
नाम । अन्यथा 'अव्ययः पुरुषः' इति पौनरुक्त्यात् ॥
॥ ३० ॥

[३१ संभवः] एनं निहितमप्यात्मानं तत्संस्लेपत्वरया
अर्थिभ्यः प्रकाशयन् 'संभवः' । समन्तात् भवो यस्येति,
तत्र तत्र सर्वदेशकालादिषु मत्स्य, कूर्म, वराह, नृसिंह,
धामन, राम, कृष्णादिर्भा रूपैरेकैकपुनरुक्तैरसंख्येयैरभीक्ष्ण-
माविर्भवतःत्यर्थः । तथा 'बहुधा विजायते' 'बहूनि मे
व्यतीतानि' 'यदा यदा हि धर्मस्य' इत्यादि ॥

॥ ३१ ॥

[३२. भावनः] एषं संभूयानिप्रनिवारणादिना वञ्जीव-
यतीति 'भावनः' । यथा, 'परित्राणाय साधूनाम्' इत्यादि ॥ ३२ ॥

(३३. भर्ता) किंच, तानात्मनानेन तच्छीलः पुण्यातीति
'भर्ता' । ॥ ३३ ॥

[३४. प्रभवः] अयमस्य भवः प्रकृष्ट इति 'प्रभवः' । प्रक-
र्षेण जन्मनोऽनाघातदोषगन्धत्वेन, स्ववेदनमात्रेण सकलजन्म-
निगलनिर्मूलनहेतुत्वेन च देवादिजन्मवैजात्यात् । यथा, 'अजाय-
मानः' 'तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्' 'नैव गर्भत्वमापेदे न
योन्यामवसत्प्रभुः । आत्मनस्तेजसा कृष्णसर्गेषां कुरुते गतिम्' ।
'अप्रमेयमनाद्यन्तं कामाज्जातमजं नृपु । पाण्डवस्तर्कयामास कर्म-
भिर्देवसंमितैः' 'जन्म कर्मच मे दिव्यमेनं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन' इत्यादि ॥ ३४ ॥

[३५. प्रभुः] एवममन्दपरतन्त्रमनुष्यादिसाम्येनावतर-
न्नपि 'प्रभुः' भवतेः, 'बहुलवचनादन्येऽपि कृतः प्राप्तमभिधेयं व्यभि-
चरन्ति' इति संज्ञायामपि दुः । देवाद्यसुकरपदैर्यानुगुणभोगाप-
वर्गादिफलसमर्पणसमर्थः । स्पष्टं चैतदपदानं चिन्तयन्तीशिशुपाल-
सायुज्यादिषु ॥ ॥ ३५ ॥

[३६. ईश्वरः] अतः पारमेष्ठ्यादपि जन्मस्त्वधिकृतम-
प्रयोजनैश्वर्यात् 'ईश्वरः' । यथा, 'मानुषीं तनुमाभितम् । परं भाव-
मजानन्तः' 'भूतानामीश्वरोऽपि सन्' इत्यादि । ॥ ३६ ॥

[३७. स्वयंभूः] कुत इदं सर्वं वैभवम्. ? यतः 'स्व-
यंभूः' । 'भुवस्संज्ञान्तरयोः' इति क्तिप् । स्वलीलादिप्रयोजनाय
स्वेच्छया स्वासाधारणीं परमसत्त्वमयीं प्रकृतिमेव सुरनरमजा-
तीयसन्निवेशामधिष्ठाय, स्वयमेव भवतीति, न चतुमुल्यादिवद्
ईश्वरान्मरेण कर्मादिभिर्वा परवत्तायेत्यर्थः । यथा, 'स्वयंभु ब्रह्मपरमं
कवीनाम्' 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया' । त्रिगुणजीव
प्रकृत्योरपि स्वत्वेऽपि स्वभोगविभूतित्वासाधारण्याद्विशिनष्टि-
प्रकृतिं स्वामिति । तथाच श्रीहरिबंशे, वैदिकपुत्रानयने लीलोपकरण-
प्रकृतिद्वयोपन्यासोपरि—'ब्रह्म तेजोमयं दिव्यमाश्चर्यं दृष्टवानसि ।
अहं स भरतभेष्ट मत्तेजस्तत्सनातनम् ॥ प्रकृतिरस्मा मम पराव्यक्ता-
व्यक्ता च भारत । तांश्चिश्य भवन्तीह मुक्ता भक्तसत्तम ॥' इति ।
व्यक्तं हि श्रीविष्णुतत्त्वे पञ्चशक्तिमुक्त्वा, 'मत्स्यकूर्मवराहाणा-
माविर्भावो महात्मनः । अनेनैव द्वित्रभेष्ट नान्यथा तद्विरोधतः' ॥
इति । वैष्णवे—'समस्ताशक्तयश्चैताः' इत्यादिना प्रादुर्भावप्रयो-
जननिमित्तोपादानकालसंख्यादिवैलक्षण्यं मुख्यञ्चितम् । भीमति
रामायणे, 'सर्वलोकेश्वरस्साक्षाल्लोकानां हितकाम्यया' 'स हि देवै-
रुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः । अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णु-
स्सनातनः' ॥ 'सपप स्वयमुद्भवौ' इत्यादौ च । ॥३७॥

[३८. शंभुः] एवं स्वसीन्दर्यमौशीर्यादिगुणाविष्कारेण
शं—मुखं भाषयतीति 'शंभुः' । दुप्रकरणे मितद्वादिभ्य उपसंख्यानम्
इति दुः । यथा 'विश्वादां निःशंभुवम्' । उपवृद्धितं च, 'रूपीदार्य-

गुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् । 'चन्द्रकान्ताननं राममतीव
प्रियदर्शनम्' इत्यादिभिः । ॥३८॥

[३९. आदित्यः] अथैषां प्रादुर्भावानामुदाहरणं पूर्णि
पुरुषमाह—आदित्यः । आदित्योऽस्य निवास इति “दित्यदित्या-
दित्य” इत्यादिना एयः । एवं हि ब्रह्म मीमांसितम्, ‘अन्तस्तद्धर्मो-
पदेशात्’ इति । ‘यणोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते’ ‘स य-
श्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये, स एकः’ ‘ध्येयस्सदा सवितृमण्डल-
मध्यवर्ती’ इत्युदाहृत्य, आदित्यान्तरस्य, ‘तस्य यथा कथासं पुण्डरी-
कमेवमक्षिणी’ इत्याह्वानम् । ॥३९॥

[४०. पुष्कराक्षः] सर्वैश्वर्यासाधारणलक्षणं पुण्डरी-
काक्षत्वं संगमयति—“पुष्कराक्षः” । ‘अदणोऽर्शनात्’ इत्यच्
समासान्तः । ॥४०॥

(४१. महास्वनः) तस्यैव चिह्नान्तरं च सूचयति
‘महास्वनः’ । महान्—पूज्यः स्वनः—शब्दो यस्येति, ‘आन्महतः’
इत्यादिना आत्त्वम् । आमनन्ति हि, ‘तस्योदितिनाम’ इति । तस्यै-
तस्य नामरूपं सराब्दम्, सैषान्नयमेव त्रिणा तपति यणोऽन्तरा-
दित्ये हिरण्मयः पुरुषः’ इति त्रयीरूपं वा, पूज्यतमं सावित्रीवति-
प्रतिपाद्यतया वा । अतो हि मोक्षधर्मेषु “विशासहायवन्तं मामा-
दित्यस्थं सनातनम्” इति । ॥४१॥

(४२. अनादिनिधनः) एतद्विद्यनामरूपविशिष्ट एव

“अनादिनिधनः” । नित्ययौवनतया जनिजरादिदुरितदूरनित्य
विग्रहः । न तत्स्वरूपनित्यत्वरमेतत्, तस्य चतुर्मुखादीनामपि
तुल्यत्वात् । ‘भारूपसत्यसङ्कल्पः’ ‘हिरण्यमयः पुरुषः’ ‘विद्युतः पुरुषा-
दधि’ ‘आदित्यवर्णं तमसः परश्चात्’ ‘सर्वकर्मा सर्वगन्धस्स-
र्वरसः’ ‘रुक्माभं स्थलजीगम्यं विद्यात् पुरुषं परम्’ ‘पुरुषः
पुण्डरीकाक्षः’ इत्यादिभ्रुतिस्मृतिसहस्रैः, अमलनीलोऽञ्जलमध्य-
स्थनीलतोयदधिगुल्फोच्चाग्रखण्डम्, अतिसौन्दर्यलाघण्ययौवनाद्यभि-
मसगुणकतया स्वस्यापि नित्यमिच्छागृहीतं रूपं तावत् समर्थ्यते ।
अस्यच “सदैकरूपरूपाय” ‘श्रीवत्सवत्ता नित्यश्रीः’ पाराशर्यं
‘स एव भगवान् कालस्सर्वमात्मवशं नयेत्’ ‘नास्ति विष्णोः पर
तत्त्वं तस्य कालात्परात्तनुः’ इत्यादिकण्ठोक्तेः, सदाकारणत्वात्,
ज्ञानादिवत् स्वरूपनिरूपणानुपवेशात्, तमसः परत्वेन जन्मादि-
विकाराविवर्तितात्, अक्षरत्वकालातीतरवादिविशेषणत्वात्, तत्क-
मुन्यायाश्च, नित्यत्वं च सुदृढम् । ईदृग्यलवदागमन्यायविरोधदोष-
मूपिकाघातमस्य रूपस्य कल्पनिकागन्तु क्तवानुमानं न प्ररोहेत् ।
अत एव नीरूपवादा अपि भौतिकहेयदेहनिषेधका नेतव्याः
नीतारश्च ‘न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः’ ‘न तस्य
प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोरिधिसंभवा’ इत्यादिभिरशान्त्रेरेण । सूत्र-
कारवत् वाक्यतद्भाष्यकाराभ्यामपि आदित्यान्तरं परं ब्रह्म नित्य-
रूपं न्यरूपि. ‘रूपं वाऽत्रोन्मियमन्तः करणप्रत्यक्षनिर्देशात्’ ‘अक्ष-
सैव विश्वसृजो रूपम्’ इति । अत्र, अथतारेषु च नास्यायन्तौ,
यथा लौकिकम्, किन्तु यवनिकाया इव परमव्योम्नो निर्गमप्रवेश-

मात्रमेव । 'मुजैश्चतुर्भिस्समुपेतं ममेदं रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितं च । भूमौ गतं पूजयताप्रमेयं सदाऽपि तस्मिन्निवसामि देवाः' ॥ 'स्वर्लोकागच्छ गतञ्चरश्चिरं सुरेन्द्रगुप्तं गतदोषकिल्बिषम्' 'विवेश यैष्णवं तेजस्सशरीरस्सहानुगः' इति हि मुनिगुह्यम् ॥४२॥

[४३. धाता] कारणत्वेनापि ब्रह्मादिभ्यो वैलक्षण्यमाह-
'धाता' । तृन् । एवं मर्तेत्यादयः । अनिरुद्धस्वरूपः, सर्वयोनाय-
चित्सममष्टिभूतायां प्रकृतौ चित्सममष्टिभूतं विरिञ्चात्मकं गर्भं दधा-
तीति; यथा "मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्"
मौलसंहितायाम् "धाता क्षेत्रे कर्मबीजभूतं गर्भं दधाति" इति ।
"अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत्" इत्यादि ॥ ४३ ॥

[४४. विधाता] तं गर्भं परिणमय्याविर्भावयतीति च
'विधाता' । "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" इति: "अथ पुनरेव नारा-
यणः" इत्युपक्रमे, "तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत" "हिरण्यगर्भं
पश्यत जायमानम्" "तस्माद्विराडजायत" "तस्मिन्नुत्ते स्वयं ब्रह्मा
सर्वलोकपितामहः" इत्यादिष्वचनेभ्यः ॥ ४४ ॥

(४५. धातुरुत्तमः) अतो 'धातुरुत्तमः' स्रष्टुरत्तमः-
त्तमः, दण्डापूपिकया तत्सृष्टेभ्यः प्रजापत्तिप्रभृतिभ्यश्च; यथा
"तत्त्वं नारायणः परः" "एतेषां कतमो देवः परः कोवाऽथवा-
ऽपरः" इति पृष्टे "परो नारायणो देवस्तस्माज्जातश्चतुर्मुखः"
इत्यादिब्रह्मरुद्रसंवाद्यज्ञाप्रहरणादाविदं स्पष्टम् ॥ ४५ ॥

(४६. अप्रमेयः) तेषां करणैः प्रमातुमशक्यः 'अप्रमेयः'

“ईयति” इतीकारः । यथा “यन्नायं भगवान् ब्रह्मा जानाति पुरुषो-
त्तमम्” । स्वयञ्च ब्रह्मा “न ह्यादिमध्यान्तमजस्य यस्य विस्रो वयं
सर्वमयस्य घातोः । न च स्वरूपं न परप्रभावं न चैव सारं पर-
मेश्वरस्य” । ब्रह्मरुद्रसंवादे च “न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयाऽन्यै-
र्वाऽपि सत्तम । सगुणो निर्गुणो विश्वो ज्ञानहरयो ह्यसौ स्मृतः”
“तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः । सर्वेषां साक्षि-
भूतोऽसौ न ब्रह्मः केनचित्क्वचित्” ॥ इति । अतीन्द्रियत्वादकृत्स्न-
ग्रहणत्वाच्चाप्रमेयत्वमेवैव वचनेषु स्फुटम् ॥ ४६॥

(४७. हृषीकेशः) तत्करणानामपि नियामकत्वाद्
'हृषीकेशः' । यथा भीहरिवंशे 'हृषीकाणीन्द्रियाण्याहुस्तेषामीरो
यतो भवान् । हृषीकेशस्ततो विष्णुः ख्यातो देवेषु केशवः' इति,
“हर्षासौख्यात्सुखैरवर्यादृषीकेशत्वमश्नुते” इति वा ॥ ४७॥

(४८. पद्मनाभः) उक्तं हि सर्वं न्यनक्ति 'पद्मनाभः'
पद्मभुवः प्रभवः पद्मो नाभावस्येति । “अन्त्यन्तवपूर्वात्” इत्यत्र
योगविभागाच्च । यथा “घातोत्तानसंविशति पञ्चवर्षतानि तु .”
“घातुर्नाभ्यां पुष्करं प्रादुर्भवति, पुष्करं पुण्डरीकञ्च पद्मं चक्र-
मित्येव कालः” “अजस्य नाभावध्येकमर्पितम्” “अजस्य नाभाव-
ध्येकं यस्मिन्निश्वं प्रतिष्ठितम्” इत्यादि ॥ ४८॥

[४९. अमरप्रभुः] तेषाममराणां सृष्ट्यायधिकार-

दानेन निर्वाहकरच 'अमरप्रभुः' । श्रीमति रामायणे ब्रह्मा "महा-
र्णवे शयानोऽप्यु मां त्वं पूर्वमजीजनः" "प्राज्ञापत्यं त्य या कर्म
सर्वं मयि निवेशितम्," महाभारते "एनो द्वौ विद्युवभेदौ प्रसाद-
क्रोधजौ स्मृतौ । तदादर्शितस्थानौ सृष्टि संहारकारकौ"
इत्यादि ॥ ४६ ॥

[५०. विश्वकर्मा] अतो 'विश्वकर्मा' ब्रह्मसृष्टेः प्रागु-
र्ध्वञ्च विद्यमानं विश्वं कर्म जगद्व्यापारोऽस्यैवेति । यथा "विश्व-
कर्मणस्समवर्ततामि" "पुरुषं विश्वकर्माणमादिदेवभजं विश्वम्" ।
सर्वञ्चैतत् "य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वन्" इत्युपक्रमे विश्व-
कर्मसूक्ते स्पष्टं द्रष्टव्यमिति ॥ ५० ॥

[५१. मनुः] विश्वकर्मत्वञ्च "तदेतत् बहुस्यां प्रजाये-
येति" "स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति" 'सोऽक्षामवत बहु स्यां
प्रजायेयेति' 'अथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यं कामं मनसा ध्या-
यीत' 'तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्यामिति' 'सोऽभिध्याय शरीरा-
त्स्वात्सिसृक्षुर्विबिधाः प्रजाः' 'स सिसृक्षुस्सहस्रांशान्सृजत्पुरुषं
द्विधा' 'कामाद्य नानुमानापेक्षा' इति प्रसिद्धात्संक्षेपलक्षणा-
न्मननादेवेति 'मनुः' । 'मन ज्ञाने' 'गृह्णन्ति हि त्रयसि वसि इति-
विस्तदिबन्धिमनिभ्य उः' ॥ ५१ ॥

(५२. त्वष्टा) एवं निर्मितं नामरूपाकारणेन सुर-
नरादिवैविध्यविभक्तं व्यनक्ति । अतः 'त्वष्टा' । त्वष्टेस्तनूकर-
णकर्मणस्तु च, 'स्कोत्संयोगाद्योरन्ते च' इति कक्षरलोपः । तनूकरणं

व्यक्तावयवीकरणम् । त्विपेर्वा दीप्तिर्मणः 'नष्टनेष्ट' इत्यादिना वृत् उपधाया अत्वञ्च निपात्यते । "त्विपेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वञ्च" इति या निपातः । दीपनं प्रकाशनम्, अवयवोन्मीलनमित्यर्थः यथा 'त्वष्टारं रूपाणि विकुर्वन्तं विपरिचम्' 'वेदेन रूपे व्यकरोत्सतासती प्रजापतिः' 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः' 'नामरूपञ्च भूतानां कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनम्' इत्यादि ॥ ५२ ॥

(५३. स्थविष्ठः) अतः 'स्थविष्ठः' स्थूलतमः । स्थूलशब्दादिघ्नन् 'स्थूलदूर' इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः । 'यद्गुस्याम्' इति यथासंस्कृतं यद्गुभवनं मृदमाव्यक्तसमष्टिकारणपर्यणो भोक्तृसुरजरतिर्यक्म्यावरकरणकृतेष्वरतद्गोचरशब्दस्पर्शादित्दाग्यदचतुर्दशभुवनब्रह्माण्डतदावरणरूपस्थूलव्यक्तव्यष्टिकार्यविस्तारवान् जायत इत्यर्थः । यथा 'नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे' 'व्योमाम्बुवाय्वग्निरमहीस्थरूपैर्यिस्तारवान् योजगुतरोऽगुभावान्' 'विस्तारस्सर्वभूतस्य विष्णोस्सर्वमिदञ्जगत्' 'स्वद्विस्तारो यतो देव' इत्यादि ॥ ५३ ॥

[५४. स्थविरः] एवं संकल्पमूलकारणत्वेऽपि लौकिकमृदादिकारणयैलक्षण्यं विवक्षति "स्थविरः" । तिष्ठतेः 'अजिर-शिशिर' इत्यादिना किरच्प्रत्ययो ह्रस्वत्वं युगागमश्च निपात्यते । सकलं कालं स्थास्तुर्ललाया कालमपेक्षमाणोऽप्यतत्तान्त्रः । अनेन कालविशेषापेक्षपरिणामदुग्धदध्यादियैलक्षण्यं विवक्षितम्; फालस्यापि सर्वात्मना तादृधीन्यात् । यथा 'कालस्य च हि मृत्योश्च

जङ्गमस्थावरस्य च । ईशिता भगवानेकस्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते' 'काल-
चक्रं जगच्चक्रं युगचक्रञ्च केशवः । आत्मयोगेन भगवान्परिवर्तयते-
ऽनिशम्' 'कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः' इत्यादि ॥१४॥

[५५. ध्रुवः] अनन्तपरिणामादप्यविकुर्वाणतया स्व-
रूपादप्रचयान्यः 'ध्रुवः' । 'ध्रु गतिर्धर्ययोः' "नुदादिभ्यो णत्की"
इति कः । एतं शुद्धः, वृषः, निमिषः, इत्यादयोऽपि कप्रत्ययान्ताः ।
यथा "अजय्यश्शाश्वतो ध्रुवः" "अविकाराय शुद्धाय" अपसृय-
विनाशाभ्याम्" इति ॥ १५ ॥

[५६. अग्राह्यः] सृत्तन्त्वादिरिव कुलालकुबिन्दादिना-
ऽनधिष्ठेयः 'अग्राह्यः' । "अहलोऽर्ह्यत्" इति एयदन्तः । एतं वेद्यः,
मान्यः, इत्यादयोऽपि । यथा "नेनमूर्ध्वं न तिर्यक्च न मध्ये परि-
जप्रभन्" "ब्रह्माध्यतिष्ठत्" "अधितिष्ठत्येकः" इत्यादि ॥१६॥

[५७. शाश्वतः] एतं 'शाश्वतः' अनवरतजगद्रूपापार-
प्रवाहत्वेन नित्यः, यथा "अव्युच्छिन्नास्तवस्त्वेते सृष्टिस्थित्यन्त
संयमाः" इत्यादि ॥ १७ ॥

(५८. कृष्णः) एवंविधलीलारसेन नितान्तनिर्घृतः
"कृष्णः" । आपं निरुक्तम्" कृपिर्भूवाचकश्शब्दो यश्च निर्घृति-
वाचकः । कृष्णमद्वाचयोगाच्च" इति ॥ १८ ॥

(५९. लोहिताक्षः) ईदृक् निर्घृतिपिशुनस्य राजीव-
ताम्रनयनः "लोहिताक्षः" ॥ १९ ॥

(६०. प्रतर्दनः) सर्वेषां संहर्तृत्वं चाह “प्रतर्दनः” ।

तर्दिहिंसाकर्मा । यथा “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः”
“अत्ता चराचरमदृणात्” इति ॥ ६० ॥

(६१. प्रभूतः) सर्वसंहारेऽपि “प्रभूतः” समृद्धः, नित्य
निर्मर्त्यादभोगोपकरणापरमपदत्वात् ॥ ६१ ॥

(६२. त्रिककुद्दामा) तत्र परमाणुमात्रं हि सृष्टि
संहारगोचरमिदं विरवम् । तदेतत् स्पष्टयति त्रिककुद्दामा” इति ।
“त्रिककुद्दामा” इति केचित् । उभयथाप्यवयवा लक्ष्यन्ते ।
त्रिककुत् त्रिपाद्विमूलिलक्षणं परमं धाम यस्य स त्रिककुद्दामा ।
आन्तायते हि “पादोऽस्य विरवा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि”
इति । त्रिपात् पाद इति परममहत्परमाणुपरिमाणौ व्याख्यातौ ।
“यस्यायुतायुतांशो विश्वरात्रिरियं स्थिता” “मेरोरिषाणुर्यस्यै-
तत्” इति । अथवा त्रिककुद्दामो ज्ञानाविगुणपटक्युगलत्रिकल-
क्षकः, तस्य धाम धर्मी पूर्णपाङ्गुण्य इत्यर्थः । अतो ह्येनं त्रियुगमाहुः ।
यथा—आर्पनिरुक्तं त्रिककुत् । यथा मोक्षधर्मे स्वयम् “तथैवासं
त्रिककुदो घाटाहं रूपमास्थितः । त्रिककुत्तेन विख्यातशरीरस्य
प्रमापय्यात्” इति । अस्मिन् पक्षे धामेति नामान्तरम्, ज्योतिरिति-
चार्यः ॥ ६२ ॥

[६३. पवित्रम्] ईदृगुणविमयरूपनिरूपकसोपानेन
तन्निरूप्यं स्वरूपमनुप्रविशति “पवित्रम्” । पुनः “अशिन्नादिभ्य
इत्रोत्रौ” इतोत्रप्रत्ययः “कर्तरि चर्षिदेवतयोः” इति वा ॥ ६३ ॥

[६४. मङ्गलं परम्] समस्तहेयप्रत्यनीकं "मङ्गलं-
परम्" । मङ्गिरत्यर्थः, 'मङ्गेरलच्' । स्वयंप्रभानन्दतया कल्याणै-
कतानम् । परमित्यानन्त्यपरम् । सत्यपि नैसर्गिकनित्यनिरवधिक
निस्सीमनिस्संख्यस्वगुणविभवानुभववैभवे सदात्तने, स्वत
गवाशेषदोषपरिपन्थिशान्तानन्तानुपमानुकूलतमस्वयंप्रभात्मानुभव
निधन्धननिरकुशानन्दन्यफूतनिस्तरङ्गस्तिमितामृतमहोदधिन्यायया
परावस्थयैव सर्वनिरपेक्षो नित्यसुप्तरचेति शक्यनिरूपणो
भगवान् । न्यरूपि च 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' 'आनन्दादयः
प्रधानस्य' 'अक्षरधियां स्वरोधः' इत्यादी । अवादि च "सत्यं
ज्ञानमनन्तम्" 'आनन्दो ब्रह्म' 'शान्तिसमृद्धममृतं' 'यत्र लक्ष्ये-
च्छान्तमनुदातमतरङ्गन्तुप्तममृतं परं' ब्रह्म, तत्र धारयेदित्येषा
नैष्ठिकी धारणा "अतरङ्गमनिर्देश्यमपदानन्दलक्षणम्"
इत्यादिभिः । झप्तिमात्रैरसत्त्वाद्भु, अखण्डखण्डने शतशः
खण्डितः । संचिदानन्दशक्त्यैश्वर्यादिगुणकोऽपि, अतिबेलमानुकूल्ये-
न स्वयं स्वरूपे प्रकाशत इत्यस्य ज्ञानानन्दव्यपदेशः; न तु झप्तिमु-
खमात्रतया । यथा मणितरणिनीपादिकं स्वप्रभाविषयं प्रकाशयति,
स्वयं च तदनपेक्षां प्रकाशते, ततस्तेजस्तेजस्वीति च व्यपदिश्यते ।
एवम्, अयं स्वगुणेन ज्ञानेन सर्वमपरोक्षयति, तदनपेक्षरच स्वयं
प्रकाशते, ज्ञानं ज्ञातेति च व्यपदिश्यते । "तद्गुणसारत्वान्
तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्" इति न्यायेन वा ज्ञानादिव्यपदेशः । एनं
च 'सत्यं ज्ञानम्' 'यस्सर्वज्ञस्सर्वविः' इत्यादयो न परस्परमुप-
न्युः । तथा वाष्प्याध्यात्मे जीवप्रसंगे "यथा जीवः प्रशान्तात्मा

ह्रस्वो वा यदि वा महान् । ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वं
जन्तुषु । सोऽत्र वेदयते वेदम्' इति ॥६४॥

[६५. ईशानः] निमीलदुन्मीलदीदृशस्वरूपेभ्यो यद्धमुक्त-
नित्येभ्योऽस्य व्यावृत्तिः कीर्त्यते 'ईशानः' । 'ताच्छ्रील्य' इत्यादिना
चानश् । सर्वावस्थस्वपरसमस्तवस्तुव्यस्थापनस्वभाव इत्यर्थः ।
यथा 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' 'स्वाभाविकी ज्ञानयलक्रिया
च" 'न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।
स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः'
'सर्गस्य वशी सर्गस्थेशानः सर्गस्याधिपतिः, स न साधुना कर्मणा
भूयान् नो एवासाधुना कनीयान् । एष सर्वेश्वर एष भूताधिपति-
रेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानाममंभेदाय' 'स या अय-
मात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा" 'एक इद्राजा
जगतो बभूव' 'स ईशोऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विशते
देशनाय' 'ईश्वरस्सर्वभूतानाम्' 'ईशते भगवानेकस्सत्यमेतद्-
ब्रवीमि ते' 'परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः इत्यादि । अतः
करुणोपाधिपरिणामसक्याजैश्वर्यसार्वाज्ञादिकं जन्तुभ्यस्मि-
स्तिलजलाजलिः ॥६५॥

[६६. प्राणदः] अत्यैश्वर्यस्य प्रथमं विषयं विवक्षति
प्राणदः । प्राणं ददातीति कः, सूरिभ्यः सदादर्शनरूपस्यानुभव-
परिचरणानुपकूलबल इतिभावः । यथा "य आत्मदा पलदाः"
"सदैवः प्राण आविशति" इत्यादि ॥ ६६ ॥

(६७. प्राणः) तेषां 'प्राणः' वज्रीवनहेतुश्च; यथा 'ततो देवानां निरवर्ततासुरेकः' "को ह्येवान्यान् कः प्राणान्" 'प्राणो रक्षति विश्वमेकत' 'प्राणस्तथाऽनुगमात्' । अत्रोभयत्र निपुणो-
न्नेयान्युदाहरणानि । 'अथैनमेते देवाः प्राणा असुना आविशन्ति'
'तदेतदक्षरं' प्रक्ष स प्राणस्तदु वाङ्मनः' 'सत्यात्मप्राणारामं मन
आनन्दम्' 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपसत्यसंकल्पः' भोषी-
कदे 'अथोपकरणं दिव्यं पञ्चशक्युपलक्षितम् । अलङ्घनक्रियेच्छा-
ख्यप्राणसंज्ञं महामते । प्राणराक्तेस्तु चाध्यात्मं पाङ्गुल्यमस्मिन् हि
यत् । अभिदैयतमज्जाक्षो वासुदेवः सनातनः' इति, 'ज्ञानक्रियेच्छा-
प्राणाख्यं शक्तिव्यूहं द्विजाच्युतम्' इति च ॥६७॥

(६८. ज्येष्ठः) "ज्येष्ठः" । प्रशस्यशब्दादिष्ठति 'ज्य च'
इति उपादेशः । स्वेन सूरिभिरच सर्गवा सर्गधाऽनुमवेऽपि, अट-
ष्टपारमहाविभूतित्वेन प्रशस्यतमः । यथा 'भगवान् वासुदेवो
ज्यायसी विभूतिः' इति । 'प्रक्षये भूतानां ज्येष्ठम्' वृद्धतमो वा,
सर्वेभ्यः पूर्वाभावित्वान् । 'वृद्धस्य च' इति उपादेशः । सभापर्वाणि
'एष प्रकृतिरव्यक्तः कर्ता चैव सनातनः । परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्मा-
द्वृद्धतमोऽच्युतः' इति ॥६८॥

(६९. श्रेष्ठः) तैस्तदानुभवप्रीत्या स्तोत्रैः परिचर्यमाणः
"श्रेष्ठः" । 'प्रशस्यस्य भः' । यथा 'तद्विप्रासो विपन्यघो जागृवां-
सस्तमिन्धते । विष्णोर्यत् परमं पदम्' इति । विपन्यवः स्तुति-

शीलाः । सर्वदास्योपलक्षणं चैतत् । “तस्मै देवा उपासते” ‘तस्मै’
तच्छेषभूताः सन्तस्तमुपासते सेवन्त इत्यर्थः ॥६६॥

(७०. प्रजापतिः) के ते कश्च तैस्सम्बन्धः ? तत्राह

“प्रजापतिः” । बटुमुक्तेभ्यः प्रकृष्टतया जायन्ते भवन्तीति प्रजाः
सूरयः । यथा “रश्मिं रश्मीनां मध्ये तपन्तस्तृणस्य पदे कवयो
निपान्ति” “यमन्तः समुद्रे कवयो त्रयन्ति तदक्षरे परमे प्रजाः”
“यस्मिन् देवा अधिविश्वे निपेदुः” । “अधिरीश्वरे” ‘यस्मादधिकं
यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी’ ‘अधिब्रह्मदत्ते पाञ्चालाः’ इति चत्,
तेन नाथवन्तस्सन्तीत्यर्थः । ‘यो देवेष्वधिदेव एक आसीत्’ ‘यत्र
पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः’ ‘यत्र ऋषयः प्रथमजा ये पुराणाः’
‘सदा पश्यन्ति सूरयः’ ‘मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते’
इत्यादिभिः भूयमाणाः, तेषां पतिः स्वामी नित्यपरिचरणीयः ॥७०॥

[७१. हिरण्यगर्भः] अचित्तेन देशेन विशिनष्टि ‘हिर-

ण्यगर्भः’ । निर्दोषनिरवशानित्यपरमसत्त्वात्मकद्रव्यविशेषत्वेन हिर-
ण्यसाम्यात्, हितं रमणीयमिति वा, हिरण्यं परमं धाम । तस्य
गर्भभूतः, तत्र नित्यनिवासत् । तद्विषये हि भूयते ‘हिरण्यमे परे
लोके विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्गदात्म-
बिम्बो विदुः । न तत्र सूर्यो भाति’ इत्यादि । ‘देवानां पूरयोध्या
तस्यां हिरण्यमयः फोशः’ ‘पुरं हिरण्यमयी ब्रह्माचिवेशापरजिताम्’
इत्यादि ॥७१॥

(७२. भूगर्भः) अथ तत्र दिव्यमहिषीकृत्यम् 'भूगर्भः' भू-भूमिः, भगवती ह्रीक्षमाद्यपरपर्याया, सदाऽनुभवेन भरणीया गर्भभूताऽस्येति । आमनन्ति हि ताम्, 'महीं देवीं विष्णुपत्नीम-जूर्णाम्' 'उद्धृताऽसि वराहेण' इत्यादौ । श्रीविष्णुस्मृतौ विस्तरः ७२।

(७३. माधवः) 'माधवः' मायाः-भियः, धवः स्वामी, भियः पतिः । यथा 'अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी' 'ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' । अस्याः स्वरूपवत्, नित्यनिर्मलरूपत्वं, निरुपाधिकपरमैश्वर्यादि, जगन्मातृत्वम्, ऋषीत्पत्तिको भगवत्संबन्धो नित्यानपायश्चेत्यादि, तत्त्वपरेषु शोभेष्वमर्यादम् । वेदेषु तावत्, श्रीसूक्तम्, भद्रासूक्तम्, मेघासूक्तम्, उत्तरनारायणम्, कौपीतकी-प्रास्नम्, इत्यादौ । वैष्णवे, "नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी । यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम" इत्युपक्रम्य, अमृतमन्थन इन्द्रस्तयादिर्विस्तीर्णः । ब्राह्मे "तच्छक्तिर्दुर्जया भीमा विष्णुशक्तिरिति स्मृता । सर्वभूतहृदयस्था नानारूपधरा परा ॥ प्राणाख्या मन्त्रमाता च विश्वस्य जननी ध्रुवा" इत्युपक्रम्य "देवी भिन्नाऽजनश्यामा निर्गुणा व्योम एव हि" इत्युक्तम् । "तथैवैषा परा शक्तिः श्रीस्तस्य करुणाश्रया । ज्ञानादिपान्नाद्यमयी या प्रोक्ता प्रकृतिः परा ॥ एकेव शक्तिः श्रीस्तस्य द्वितीया परिवर्तते । परावरेण रूपेण सर्वाकारा सनातनी ॥ अनन्तनामधेया च शक्तिचक्रस्य नायिका । जगद्धराचरमिदं सर्वं व्याप्य व्यवस्थिता' 'महाविभूतेः संपूर्णपान्नाद्यवपुषः प्रभोः । भगवद्भामु-

देवस्य नित्यैवैपाऽनपायिनी । एकैव वर्तते भिन्ना ज्योत्स्नेव हिम-
वीधितेः । सर्वशक्त्यात्मिका चैव विश्वं व्याप्य व्यवस्थिता ॥
सर्वैश्वर्यगुणोपेता नित्यं तद्धर्मधर्मिणी । प्राणशक्तिः परा शेषा
सर्वेषां प्राणिनां भुवि । शक्तीनां चैव सर्वासां योनिभूता परा
कला” इत्यादि ब्रह्मीसहस्रादि च लेख्यम् । तत्रैव, “यस्मान्ब्र-
ह्मण्यंशसंभूताः शक्तयो विश्वगाः सदा । फण्यत्वेन सिद्धान्ति
जगत्स्यस्मिंस्तदाज्ञया । तस्मात्प्रीता जगन्माता भीरव्याच्युत-
बल्लभा । सुप्रीताः शक्तयस्तस्य सिद्धिमिष्टां दिशन्ति च” । वैष्णव
स्मृतिधर्मेण चैतद्विषयमशेषम् । श्रीरामायणञ्च कालान्त्येन, यथा—
“काव्यं रामायणं कृतं न सीतायारचरितं महत्” इति । ‘भद्रया
देवो देवत्वमश्नुते” इत्येतदस्यास्तत्त्वरहस्यम् ॥७३॥

[७४. मधुसूदनः] एवं सर्वनिर्वाहकत्वादसुरनिरस-
नादिना निष्प्रतिपक्षलक्ष्मीकत्वाच्च ‘मधुसूदनः’ । नन्यादित्याल्लुः ।
एवं, नन्दनः, वर्धनः, मदनः, संकर्षणः, जनार्दनः, इत्यादयो
ल्युप्रत्ययान्ताः । “सर्वतत्त्वनयनाद्यैव मधुहा मधुसूदनः” इत्यार्ष-
भिरुक्तम् । आत्मनि नित्यानन्तरायतया सूरिजनकरणोपसंहर्तृ-
त्वाद्वा; “मधुरिन्द्रियनामा स ततो मधुनिपूदनः” इत्यादि ॥७४॥

[७५. ईश्वरः] अपारेऽपि परभोगभूमावप्रतिहतस्वेच्छः
‘ईश्वरः’ । यथा “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” “यत्र कामगमो वशी”
इत्यादि ॥ ७५ ॥

[७६ विक्रमो] इच्छाप्रतिहन्तृप्रसक्तिपरिपन्थिस्वभावा-

श्चाह 'विक्रमी' इति । भूमप्रशंसानित्ययोगार्थ इति । यथा—
“मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः । तत्सारिपक्षपणे
क्रियानुगमघस्तरः” इत्यादि ॥ ७६ ॥

(७७ धन्वी) अथेदृशनिरतिशयपौरुषानुरूपं दिव्यं
शार्ङ्गं धनुर्नित्यमस्येति 'धन्वी' । श्रीह्यादित्वाद्यथोक्तार्थ इति ।
सर्वादिव्यायुधप्रदर्शनं चेतत् । यथा, “शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः
पुरुषः पुरुषोत्तमः । अजितः खड्गधृग्विष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः”
“शरा नानाविधाकारा धनुरायत्तविग्रहम् । अनुव्रजन्ति काकुत्स्थं
सर्वं पुरुषाचग्रहाः” “ततो राजन्भगवानुग्रधन्वा नारायणः प्रभव-
आप्ययश्च” “भृतादिमिन्द्रियादिश्च द्विधाऽहङ्कारमीश्वरः । विभर्ति
शङ्करूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम्” इत्यादि ॥ ७७ ॥

(७८ मेधावी) 'मेधावी' निरसीमनित्यभूमानुगुण-
सहजसार्वाज्ञः । “अस्मायामेधास्त्रजो विनिः” इत्युक्तार्थं
विनिः ॥ ७८ ॥

(७९ विक्रमः) विना—पतगपतिना त्रयीमयेन क्रमणं-
तत्र तत्र स्वेच्छया विदारगतागतमस्येति 'विक्रमः' । यथा “तत्पु-
ण्याय विद्वाहे सुचर्यपत्ताय धीमहि । तन्नो गरुडः प्रचोदयात्”
‘तस्य’—महापुरुषस्य “पुरुषः” शेष इत्यर्थः । सौपर्णसूक्तादिषु
चास्य तत्त्वं द्रष्टव्यम् ॥ ७९ ॥

[८० क्रमः] ईदृश्या नित्यविभूत्याऽत्यन्तस्फीतः 'क्रमः' ।
क्रमिरात्मनेपदित्यात्तायनार्थः । तायनं स्फीतत्वा ॥ ७० ॥

[८१ अनुत्तमः] अतः 'अनुत्तमः' । यथा "तस्मा-
द्दान्यज्ञ परं फिञ्चनास" 'तेनाहति प्रक्षणा स्पर्धितुं कः' "तेन
कोऽहति स्पर्धितुम्" 'मत्तः परतरन्नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय'
'परं ह्यपरमेतस्माद्विश्वरूपाज्ञ विद्यते" इत्यादि ॥ ७१ ॥

[८२ दुराधर्षः] अतः 'दुराधर्षः'—गाम्भीर्यातिशये-
नाम्भोधिचदनभिभवनीयः : यथा "मनोमयः प्राणशरीरो भारू-
परसत्यसद्वृत्त आकाशात्मा सर्वाकर्मा सर्वागन्धरसर्वरसस्सर्गमि-
दमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" "गम्भीरः परमो वैद्यः" "महोदधिमि-
वाचोभ्यम्" "गाम्भीर्यात्सागरोपमम्" इत्यादि च ॥

तदनेन प्रघट्टकेन "तद्विष्णोः परमं पदम्" "तद्वचरे परमे-
क्योमन्" "ते ह नाफम्" "तद्धाम परमं मम" "दिव्यं स्थानमज-
रञ्चाप्रमेयम्" "स्वर्लोकागच्छ गतज्वरश्चिरम्" "विवेश वैष्णवं
तेजः" "कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः"
"तेषां तत्परमं स्थानम्" इत्यादिभिः पूर्वोदाहृतैश्च घुष्यमाणे काला-
तीतत्वाक्षरत्वापरिणामित्वतमोऽतीतत्वनित्यत्वापुनरावृत्तिस्थानत्वा-
दिना, भगवत्स्वरूपगुणादिवत् "एकमेवाद्वितीयम्" "नासदासी-
न्नो सदासीत्तदानीम्" इत्येकत्वावधारणाधिनिमित्तामनित्यत्वशङ्का-
मतीत्य वर्तमाने, वैष्णवे परमपदे, भीभूमिभ्यां दिव्यमद्विषीभ्यां

सह कौपीतकीपर्याङ्कुविद्याद्ययगतदिव्यास्थानरत्ने, दिव्यपर्याङ्कोपरि,
अनन्तयैनतेयविषयकसेनादिभिः पूर्वोपपादितैर्नित्यसिद्धैः परिचर्या-
माणचरणारविन्दस्य भगवतः सर्वैश्वर्यापरपर्यायं सार्वभौमं सुरा-
जम्भवमशेषवेदरहस्यमाविष्कृतम् । तथा, वायुप्रोक्तशैवे स्पष्टम्
“वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्धं जगत्पतिः । आस्ते विष्णुरचि-
न्त्यात्मा भक्तैर्भागवतैस्सह” इति । भीविष्णुनत्त्वे “पञ्चराक्तिम-
यो देवो षड्विर्लोकेश्वरेश्वरः । आस्ते स्नानन्दभावेन परमव्योम्नि-
सुस्थितः” इति च ॥ ७२ ॥

(८३ कृतज्ञः) अथ विस्मृतयथोक्तनिरुपाधिकदास्य-
निर्ममत्वानामनाद्यविद्याभ्यारोपितत्वातन्त्र्यप्रवृत्तानां संसारिणां
‘कृतज्ञः’—आनुकूल्यलवं जानातीति । “आतोऽनुपसर्गे कः” ।
ब्रह्मज्ञः प्राणद इत्यादयोऽप्येवम् । यः खत्वाह “अपि चेत्सुदुरा-
चारः.....सम्यग्यवसितो हि सः” इति । न च प्रत्यु-
पकारं पश्यतीदृशे । यथा “गोचिन्देति यदाक्रन्दत्कुप्या मां
दूरधासिनम् । ऋणं प्रवृद्धमिच मे हृदयात्रापसर्पति” इति च ॥ ७३ ॥

[८४ कृतिः] तत्र तेषां मुकृतमस्मादेव प्रसन्नादिति
‘कृतिः’ । “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” इत्यधिकारे स्त्रियां
क्तिप्रत्ययः । एतां भृतिसिद्धिप्रभृतयोऽपि । यथा “एष एव साधु
कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति” ॥ ७४ ॥

[८५ आत्मवान्] तस्य कर्तारोऽप्यात्मानस्तदायत्त
स्वरूपप्रवृत्त्यादिकृतयाऽस्य स्वभूता इति ‘आत्मवान्’ ॥ ७५ ॥

[८६ सुरेशः] कल्गुपदलिप्सूना ब्रह्मादीनामपि संविधाता 'सुरेशः' । यथा ब्रह्मा "यस्य प्रसादादहमच्युतस्थ भूतः प्रजासर्गकरोऽन्तकारी । क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतः" इत्यादि ॥७६॥

[८७ शरणम्] अविशेषेण सर्वेषां 'शरणम्' । शृणुते रक्षणार्थात्कृतम् । एवं करणं, कारणं, प्रमाणं, भावनः, इत्यादयोऽपि । निरुपाधिकः प्रापकः । यथा 'तं ह देवमात्मबुद्धिप्रसादं मुमुक्षुर्बो शरणमहं प्रपद्ये' 'निधासः शरणं सुहृद्गतिनोरायणः' 'शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिन्या महपथः' इत्यादि ॥८७॥

[८८ शर्म] शर्म सुखं परमप्राप्यं चेति 'शर्म' । तस्मादेव सुखार्थान्मनिन् । यथा 'सर्वगन्धस्सर्वरसः' 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' 'आनन्दो ब्रह्म' इति ॥८८॥

[८९ विश्वरेताः] शरणशर्मप्रकारान्विवक्षति 'विश्वरेताः'—विरथं कार्यमस्येति । स हि स्वज्ञानस्थानपरिचरणैवमर्थ्येन प्रजानां हानकर्मैन्द्रियादिकं विरथं करोति यथा "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्गेन्द्रियाणि च । तं चायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी" "सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" भवन्ति भावा भूतानां सन् एव पृथग्विधाः । आविष्णुतत्त्वे "विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदितुम् । पूर्वमेव कृता ब्रह्मन् हस्तपादादिसंयुता" इति ॥८९॥

[९० प्रजाभवः] सर्वाः प्रजास्तद्दीप्तिरेवोपकरणैस्तस्मिन्भवन्ति—तदाभिमुख्ययोग्या भवन्तीति "प्रजाभवः" । अधि-

करणे “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” इति घः । एवमाभ्रमो नियमो यम इत्यादयः ॥६०॥

[६१. अहः] न हीनोऽस्यास्तीति ‘अहः’ । ‘अहरहीनम्’ इति मौलं निरुक्तम् । “न हि कल्याणकृतकश्चिद् दुर्गतिं ततः गच्छति” इति । अनाद्यविद्यानिद्राबन्धो भ्वावबोधहेतुत्वाद्वा अहरिवेति ‘अहः’ ॥६१॥

(६२. संवत्सरः) एवं प्रबुद्धेषु समुद्धरणाय संबसतीति ‘संवत्सरः’ । पसेः “संपूर्वाधित्” इति सरनप्रत्ययः । “सप्त्यार्धधातुके” इति तकारः । यथा “दद्यामि धुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते” “तेषामहं समुद्धर्ता” इति ॥ ६२ ॥

(६३. व्यालः) “आनयेनं हरिभेष्य दत्तामस्याभयं मया” इति प्रस्थानेन तानात्मसात्करोतीति ‘व्यालः’ “ला आदाने” । “आतरचोपसर्गे” इति कप्रत्ययः ॥ ६३ ॥

(६४. प्रत्ययः) प्रतीत्येऽस्मिन्निति ‘प्रत्ययः’ । स हि तान् प्रत्याययति - विसृज्यति । यथा ‘तं ह देवमात्मबुद्धिप्रसादम्’ । श्रीविष्णुतत्त्वे “भूयो भूयोऽपि ते प्रहृन् विश्वासः पुरुषोत्तमः” । रथयं च सभापर्वणि “यदि ते हृदयं वेत्ति यदि ते प्रत्यथो मयि । भीमसेनार्जुनौ शीघ्र न्यासभूतौ प्रयच्छ मे” इति ॥६४॥

(६५. सर्वदर्शनः) तेषां सर्वं स्वमहिमानं दर्शयतीति 'सर्वदर्शनः' । यथा 'तमक्रतुं परयति धीतशोको धातुः प्रसादा-
न्महिमानमोशम्' "तस्यैव आत्मा विष्णुते तनूं स्वाम्" इति ॥६५॥

(६६. अजः) तेषां स्वप्राप्तिपरिपन्थि सर्वं स्वयमेव
क्षिपतीति 'अजः' । "अज गतिक्षेपणयोः" । अच् । यथा "तेषा-
मेवानुक्रमार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाभ्यात्मभावस्थो ज्ञान-
दीपेन भास्वता" "अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि"
इत्यादि ॥ ६६ ॥

(६७. सर्वेश्वरः) समर्थानामसमर्थानां च सर्वेषां
शरणागतानां विलम्बनं वैकल्ययुद्ध परिहर्तुमाशु तानश्नुत इति
'सर्वेश्वरः' । "अश्नोतेराशुकर्मणि वरट्" इति वरट् उपधाया
ईकःरश्च । "विभोपणेनाशु जगाम सगमम्" इति ॥ ६७ ॥

(६८. सिद्धः) तेषां स्वरूपेण 'सिद्धः' । निष्ठा । एवं
प्रथितो हित इत्यादयोऽपि । नोपायैस्ताभ्यः । यथा "न्यास इत्याहु-
मनीपिणो ब्रह्माणम्" इति ॥६८॥

[६९. सिद्धिः] उपायैरप्ययमेव सेष्यत इति 'सिद्धिः'
यथा "यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति" "यं पृथग्धर्मचरणाः
पृथग्धर्मफलेपिणः । पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः"
इति ॥ ६९ ॥

[१०० सर्वादिः] तेषां पराधरसर्वपुरुषार्थमूलमिति 'सर्वादिः' । यथा "ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् । प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च" "सर्वान् कामान्प्राप्नुवन्ते विशालान् ग्रैलोक्येऽस्मिन् कृष्णार्जुनाभिधानात्" इति ॥१००॥

इति श्रीद्विगित्युल्लिख्यश्रीवत्साङ्गमिभ-

सूतोः, श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालक्ष्मणीपरा-

शरापरनामधेयस्य, श्रीरङ्ग-

नाथस्य, कृतौ श्रीमन्नाम

सहस्रविधरणे भग-

वद्गुणदर्पणे

प्रथमं शतकं

॥ समाप्तम् ॥

— — —

[१०१ अच्युतः] तेभ्यः प्रपन्नेभ्यो नापगतः 'अच्युतः' "यस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतत्वेन कर्मणा," "तस्याहं न प्रणश्यामि" "न त्यजेयं कथञ्चन" इति ॥ २०१ ॥

[१०२ वृषाकपिः] अच्युतमेव धर्मवराहत्वेन समर्थयते 'वृषाकपिः' । तथाऽऽर्प निरुक्तम् "कपिर्वराहश्चेष्टश्च धर्मश्च वृष उच्यते । तस्माद् वृषाकपिं प्राह काश्यपो मां प्रजापतिः" इति ॥२०२॥

[१०३. अमेयात्मा] अस्मिन् आश्रितानुग्रहस्रोतसि
 'अतो ज्यायांश्च पुरुषः' "भूयाश्चातो जनार्दनः" इति न्यायेन
 'अमेयात्मा' इयानित्यपरिच्छेदस्वरूपः ॥ १०३ ॥

[१०४. सर्वयोगविनिस्तृतः] कथं ? 'सर्वयोगविनि-
 स्तृतः' । सर्वैरपि शास्त्रकृद्भिः स्वमनोपिकापरिकल्पितैरपि योगै-
 रुपायैर्विनिस्तृतः विशेषेण वेदपरमगुणैरिव निस्तृतः प्राप्तुं
 योग्यः सुप्रह इति वा । यथा "स्वबुद्धिमात्रनिर्घातः परमात्मा
 जगत्प्रभुः । स्वैरवर्यानुभवप्रोतो ह्यातारमनुसेवते" इति । भोषीष्करे,
 "यस्मात्सद्भक्तियुक्तानां प्रपन्नानां क्रमं विना । प्रसादमेति मन्त्रेण-
 स्त्वचिराद्भावितात्मनाम् ॥ किं पुनर्कीं क्रियाज्ञानसम्पूर्णानां तु पो-
 ष्कर । भद्धाभक्तिपराणां च बोधितानां च देशिकैः" इति ।
 भोविष्णुतत्त्वे "नियुक्तं मनसा वाऽपि यदि गृह्णाति माधवः ।
 किन्तु नोन्मूलितं दुःखमेवावदिति निश्चितः" इति ॥ १०४ ॥

[१०५. वसुः] तेऽप्ययताऽप्यतिप्रीत्या वसतीति 'वसुः'
 वसेः 'ऋभृस्त्रिहिरप्यसि वसिह निहिति दिवन्धि मनिभ्यश्च' इति,
 वः ॥ १०५ ॥

(१०६. वसुमनाः) वसुनि निधावित्र तेषु मनोऽत्येति
 'वसुमनाः' "स महात्मा सुदुर्लभः" इति ॥ १०६ ॥

(१०७. सत्यः) तेषु सत्सु साधुरिति 'सत्यः' । "तत्र
 साधुः" इति यन् ॥ १०७ ॥

(१०८. समात्मा) तेषु गुणाविभिर्निम्नोन्नतेष्वप्य-
नालोचितविशेषमनाः 'समात्मा' । यथा 'समोऽहं सर्वभूतेषु'
इत्यादि ॥ १०८ ॥

(१०९. संमितः) तैः 'सन्मितः' । "यतिस्यति"
इत्यादिनेकारः । अस्मद्वस्तस्य इति सम्पक् परिच्छिन्नः । यथा
'ऊनपोढशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः' "ममायं तनयो निजः"
इति दशरथवसुदेवादिभिः ॥ १०९ ॥

(११०. समः) तेष्वपि परिचितापरिचिततौत्रमन्दसंवे-
गित्वाद्यविगणय्य गौरवे सम इति 'समः' । 'सम एव अवैक्ये'
इत्यौणादिकोऽकारः ॥ ११० ॥

(१११. अमोघः) तेषामवितथस्पर्शः 'अमोघः' । यथा
"अमोघं दर्शनं राम न च मोघस्तव स्तवः । अमोघास्ते भविष्यन्ति
भक्तिमन्त्रा ये नराः" इति ॥ १११ ॥

(११२. पुण्डरीकाक्षः) "पुण्डरीकं परं धाम नित्यम-
क्षरमन्ययम् । तद्भवान्पुण्डरीकाक्षः" इति 'पुण्डरीकाक्षः' ।
नित्यवैकुण्ठवासिनां दृष्टिमूढ इत्यर्थः । यथा "विषीव चक्षुरा-
ततम्" इति ॥ ११२ ॥

(११३. वृषकर्मा) पक्ष प्रकृष्टस्याप्यस्यात्मदादीनामपि
पूर्वोक्तदिशा श्रेयस्करत्वात् धर्मरूपमस्य कर्मेति 'वृषकर्मा' । ११३ ।

(११४. वृषाकृतिः) तथाऽऽकृतिरपीति 'वृषाकृतिः' ।

अथवा सापत्रयनिर्वापणमुधासेकरीतल्लचेष्टितचारुरूपत्वात् 'वृष
कर्मा वृषाकृतिः' । "वृषु सेचने" । यथा भीसात्त्वते परध्याने 'धिरव-
माप्याययन् कान्त्या पूर्णेन्द्रियुत्तुल्यया' श्रीपौष्करे "वपुषा सुन्दरे-
णैव दिव्येनाविकृतेन च । मुञ्चन्तमनिशं देहाश्लोकं ज्ञानसङ्गणम्"
"पूर्वकर्मनल्लार्तानां ध्यायिनां खेदशान्तये । वदनेन्दुचयोत्थेन
ह्लादयन् गोगणेन तु" । इति । राजधर्मे, "ततो महति पर्यङ्के मणि-
फाञ्चनचित्रिते । ददर्श कृष्णमासीनं नीलं मेराविबाम्युद-
इति ॥ ११३, ११४ ॥ *भागवत लक्षणम् आह्लादशीत*

(११५. रुद्रः) एनधिबरूपविधिधचेष्टितद्रुतहृदयान्

सानन्दवाष्पान् कुर्वन्, रोदयतीति 'रुद्रः' । "रोदेर्णिलुक्च" इति
रक्प्रत्ययो णिङोपश्च । यथा श्रीविष्णुतत्त्वे, "आह्लादशीतनेत्राभ्युः
पुलकीकृतगात्रवान् । सदा परगुणाविष्टो द्रष्टव्यस्सर्गदेहिभिः"
इति ॥ ११५ ॥

(११६. बहुशिराः] बहूनि शिरांसि परस्सहस्रं फणा
अस्येति 'बहुशिराः' ॥ ११६ ॥

(११७. वभ्रुः) तथाविधस्सन् विभर्तीति 'वभ्रुः' । भ्रुः
"कुर्भश्च" इति कुप्रत्ययो द्वित्वां च । 'यस्य सा सकला पृथ्वी
फणामणिशिलारुणा । विभर्ति मालां लोकानाम्' 'योऽनन्तः
पृथिवीं धत्ते शेषरस्थितिसंस्थिताम्' इति ॥ ११७ ॥

(११८. विश्वयोनिः) इवमनन्तवपुषा सामान्यम् सर्व-
साधारणं भक्तसंश्लेषविशेषार्थं व्यवस्थापयति 'विश्वयोनिः' इति,
विश्वेषां भेजुषां स्वेन मिश्रयितेति । 'यु मिश्रणे' 'यद्भिभिभ्युद्रु-
ग्ळाहात्परिभ्यो नित्' इति निष्प्रत्ययः ॥ ११८ ॥

(११९. शुचिभवाः) तदुक्तान्यवश्यं शृणोतीति 'शुचि-
भवाः' । 'शुचीनि आवणीयानि शृणोमीह धनस्रय । न च पापानि
गृह्णामि ततोऽहं वै शुचिभवाः' इति । भक्त्युपहृतं हि शुचि । यथा
"विदुराज्ञानि ब्रुमुजे शुचीनि गुणवन्ति च" इति । "वर्म्या
रम्याश्चार्थवतीर्विचित्रार्थपदाक्षराः । शृण्वतो विविधा चाचो
विदुरस्य महात्मनः । अकामस्यैव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्गरी"
इति ॥ ११९ ॥

(१२०. अमृतः) तेषां निरवधिकमाधुर्येण जराभरण-
धारणेन सदा सेवायामप्यवृत्तिकरत्वेन वा 'अमृतः' । यथा
"अमृतस्येव नाट्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनम्" इति ॥ १२० ॥

(१२१. शाश्वतस्थाणुः) ईदृशाशक्तितेरोन खलु
सागरसारेऽप्यमृतत्वमुपचर्यते । ततो विशेषमाह 'शाश्वतस्थाणुः' ।
स्थायं नित्यो भोक्तृभ्योऽनपहार्यश्च, अपुनरापुत्तिभोग्यत्वात् ।
अन्यद्व्यमृतमनित्यं सकृत्सेव्यञ्च ॥ १२१ ॥

(१२२. वारोहः) तस्मात् 'वारोहः' वरम्—वृत्तम्,
आगोहणम् स्वप्राप्तिरस्येति । अन्यद्वि सर्वमवरम्, यथा

“एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः” इति । परव्यूहविभ-
 वात्मना त्रिविधं परं ब्रह्मेति भागवतसिद्धान्तः । तत्र परब्रह्म,
 अकार्यं कार्यानवच्छिन्नपूर्णपाङ्गुण्यमहार्णवोत्कलिकैकातपत्रीकृतनि-
 स्सीमनित्यमोगविभूतिकं मुक्तोपसृप्यम् अनौपाधिकम् अव-
 स्थानम् । व्यूहश्च, मुमुक्षुसिस्तृत्तया प्रदेयसृष्टिस्थितिलयाः शास्त्र-
 तदर्थतत्फलानि ध्यानााराधने लीला चेतीदृशकार्योपयुक्तविभक्तपर-
 गुणरूपव्यापारशीकरव्यूहनिर्वाहितलीलाविभूतिकं मुक्तिसाधकं
 चतुर्धाऽवस्थानम् । विभवश्च, तच्छ्रायः सुरनरतिर्यगादिस्थवि-
 भवसजातीय ऐच्छः प्रादुर्भाववर्गः । तथा च श्रीसात्त्वते “पाङ्गुण्य-
 विग्रहं देवं भास्वज्ज्वलनतेजसम् । सर्वतः पाणिपादं तत्” इत्य-
 पक्रम्य “परमेतत्समाख्यातमेकं सर्वभयं विभुम् । एतत्पूर्णं त्रयं
 चान्यत् ज्ञानाद्यैर्मैदितं गुणैः ॥ विद्वयेतद्व्यूहसंज्ञं वै निःश्रेय-
 सफलप्रदम् । मुद्यानुवृत्तिभेदेन युक्तं ज्ञानादिभिर्गुणैः ॥ नानाकृ-
 त्ति च तद्विद्धि विभनं भुक्तिमुक्तिदम्” । इति । तत्र प्रादुर्भावाः
 केचिन् साक्षात्, यथा मत्स्यकूर्मादयः । अन्ये तु श्रव्यादिविशिष्ट-
 पुरुषाधिष्ठानेन, यथा भार्गवरामकृष्णद्वैपायनादयः । अपरे काले
 शक्त्यावेशेन, यथा पुरंजयाविषु । इतरे च व्यक्तियु स्वयमेवावस्थीय
 यथा अर्चावतार इति चतुर्धा । ननु ब्रह्मादयोऽपि भगवत्प्रादु-
 र्भावाः कल्प्यन्ताम्, तदभेदोपदेशात् । तदिदं जडजल्पितम्,
 अस्मदादेस्तृणादेश्च तत्प्रादुर्भावत्यप्रसङ्गान् । अस्ति हि सर्वस्या-
 भेदव्यपदेशः “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिः । नियमेन तेषां
 ब्रह्मादीनां भगवदवतारगणनास्वपरिगणनान्, देवमनुष्यादिवन्

सृष्टिप्रकरणेषु सृज्यतया परिगणनाच्च । प्रत्युत, तेषां प्रादुर्भावेभ्यो भे-
वध्यपदेशाः, प्रादुर्भावशब्दविलक्षणैः प्रादुर्भावान्तरशब्देन निर्देशा
भगवद्विभूतिलेशोद्भवत्वतत्प्रादुर्भावविशेषाधीनवृत्तित्वादिव्यवहारा-
श्च, भगवच्छास्त्रेषु बहुलमुपलभ्यन्ते । (अत एव हि तेषां प्रादुर्भा-
वेभ्यो भेदस्तद्विभूतिनां च शास्त्रितम् ।) श्रीपौण्डरे तावन्, “ज्ञानो-
पदेष्टा भगवान् कपिलाक्षस्तथधोक्षजः । विश्वामूर्तिश्चतुर्गङ्गात्रो ब्रह्मा
वै लोकपूजितः ॥ तदंशभूतो वै यस्य विश्वव्यञ्जनलक्षणः” इति
ब्रह्मणः कपिलप्रादुर्भावं प्रति, यस्येति पण्ड्या शेषत्वं ‘तदंशभूत-
स्सन्—विश्वव्यञ्जनलक्षणः’ इति तत्तज्ज्ञानप्रवर्तकतया तद्विभूतिनां
च व्यञ्जितम् । अंशशब्दश्चैतादृशः सविभूतिकस्य भगवतो
विभूतिभूतैकदेशेषु मुख्यो व्याख्यातः, “अंशो नानान्यपदेशान्”
इत्यत्र । तथा अनलशायिप्रादुर्भावं प्रतीतरस्य, “युगान्तेषु च
संहारं यः करोति च सर्वदा । शङ्कराख्यो महाकृत्ः प्रादुर्भावान्तरं
हि तत् ॥ देवस्यानलशायैर्वै सर्वाधःसंस्थितस्य च” । इति । अत्रा-
न्तरशब्दो भेदवचनः, “इन्दुक्षीरशुद्धादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत्”
इतिवत् । प्रादुर्भावाप्रादुर्भावान्तरयोर्लक्षणं च विविक्तमुक्तम्, ‘प्रादु-
र्भावास्तु चित्तेयाः स्वव्यापारवशात्तु वै । प्रादुर्भावान्तरास्तद्वदंशस्य तु
वशादपि” ॥ इति । अत्र “स्वव्यापारवशाद्” इति स्वासाधारण-
त्वम्, “अंशस्य तु वशादपि” इति तुशब्दादंशवशाद्व्याप-
विशेषो विभूतिपारतन्त्र्यश्च । पुनरपि तादृशलक्षणम्, “स्वभाषमजह-
च्छ्रवदाकारान्तरमाकृतेः । यत्तत्त्वमंशसंभूतं प्रादुर्भावान्तरं तु नन्”

॥ इति । तथा मुख्योपचारिकविभागश्च . “प्रादुर्भावान्तरेस्तार्धं
 प्रादुर्भावेर्द्विजाखिलैः । अप्ययैः प्रभवाख्यैस्तु गौणमुख्यैस्सुरेश्वरैः”
 ॥ इति । तथा, मुमुक्षुभिः प्रादुर्भावानामाराध्यत्वं प्रादुर्भावान्तरा-
 णामाराधननिषेधश्च “यदेव कृतदीक्षाणामधिकारस्समर्पितः ।
 अच्युतारधनानां तु निश्चेयसपदाप्तये ॥ तदेव प्रतिपिद्धं च देवता-
 न्तरपूजनम् । व्यूहाद्या विभवाख्याद्या ऋते नाभ्यस्तुरोदितात् ॥
 स्कन्दरुद्रमहेन्द्राद्याः प्रतिपिद्धास्तु पूजने । द्वात्वैवं भक्तिसाङ्ख्यं न
 कुर्यादेवमेव हि” इति । भोसात्वतसंहितायां तु महिषोभूषणपरिज-
 नादेर्भोगोपकरणतया भगवद्विग्रहान्तर्भावः, कालविधिशिवादेर्डी-
 लोपयिः संसारोपकरणत्वं च, रघुटीकृतम्, “इत्येतदेवताचक्रमङ्ग-
 मन्त्रगणान्वितम् । विग्रहे देवदेवस्य संजीनमवतिष्ठते ॥ वक्ष्ये
 भवोपकरणगीर्वाणगणमुत्तमम् । नानाविभवमूर्तीनां योऽवतिष्ठेत्
 शासने ॥ कालोऽपि यन्नियन्ता च शास्त्रं नानाङ्गलक्षणम् । विद्या-
 धिपत्यश्चैव समुद्रस्सगणशिशवः ॥ प्रजापतिसमूहस्तु इन्द्रः सप-
 रियारकः । मुनगस्सप्त पूर्वेऽन्ये ग्रहास्तारागणैर्बृताः । जीमूताश्चा-
 खिला नागास्त्वप्सरोगण उत्तमः ॥ ओपथ्यश्चैव पशवो यज्ञास्सा-
 ङ्गाखिलास्तु ये । विद्या चैवापरा विद्या पाथकरचैव मारुतः ॥
 चन्द्रर्को य.रिवसुषे इत्युक्तममलेक्षण ॥ चतुर्विंशतिसंख्यं च भवो-
 पकरणं महत् । भवसाक्षात्प्रधानस्तु व्यापको जडलक्षणः ॥ मन्त्र-
 मन्त्रेश्वरन्यासात् सोऽपि पूज्यत्वमेति च” ॥ इति ॥ अतः श्रीजन्मरह-
 स्ये चतुर्मुखादिप्रसङ्गः श्रीपोष्करे प्रादुर्भावविभूतितयाऽन्तर्भाव-
 निबन्धनोऽनुसंधेयः । एवं च व्यामोह एव त्रिमूर्तिसाम्यपण्डित-

न्यायः पण्डितमन्यानाम् । सर्वं चैतत् तत्र तत्र स्थापयि-
ष्यते ॥ १२२ ॥

(१२३. महातपाः) तत्र 'धरारोहः' इत्येतदन्तेर्ना-
मभिः प्रायशः परत्वमुक्तम् । "किमेकं देवतं लोके किंयाऽप्येकं पराय-
णम्" इति प्राप्यप्रश्नयोस्तत्प्रतिवचनयोश्च प्रायेणामीप्सेव विभा-
न्तिः । अथ "स्तुवन्तः कं कम्" इत्यादीनामुपाधप्रश्नप्रतिवचनाना-
मधिकारे व्यूहः । तत्र वासुदेवः परत्वेन व्याख्यातः । इदानीं संक-
र्षणः । 'महातपाः' 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इति महत् पूज्यं
ज्ञानम् अस्येति । पङ्गुणा व्याख्यास्यन्ते । तेषु ज्ञानवत्ते संकर्षण-
स्य गुणो व्यूहो, ज्ञानं च प्राचीनभवपरिभ्रान्तिशान्तये संजिही-
र्षालक्षणमत्र ॥ १२३ ॥ श्रीरू

(१२४. सर्वगः) धारणसामर्थ्यलक्षणेन धत्तेन आत्म-
वद् धारयन् संज्ञान् सर्वान् गच्छतीति 'सर्वगः' । "अन्तात्य-
न्ताभ्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः" । एवं संकर्षणाद्धि संकर्षणं नाम
निरुच्यते ॥ १२४ ॥

(१२५. सर्ववित्) अथ संज्ञान् सिन्धुः प्रयुम्नः
सर्वकार्यं विन्दति सृष्ट्या लभत इति 'सर्ववित्' । इदमत्र
जगत्क्रियाशक्त्युल्लासरूपमीश्वर्यम् ॥ १२५ ॥

(१२६. भानुः) सर्वनिर्माणेऽयविकुर्वाणो भातोति 'भा-

नुः । “दाभाभ्यान्तुः” इति नुः । “स एष स्वयमुद्बभौ” इति ।
इदमविकाराकारं वीर्यम् ॥ १२६ ॥

(१२७. विष्वक्सेनः) अथ स्थापकोऽनिरुद्धो ‘विष्व-
क्सेनः’ । इनेन स्वाभिना सह वर्तत इति सेना, सेश्वरेति यास्कः ।
अनेन रक्षकवन्तो जन्तवो विष्वक्त्रोऽस्येति । इयमत्र सामर्थ्य-
शरीरा शक्तिः ॥ १२६ ॥

(१२८. जनार्दनः) रक्षाप्रतिपत्तान् जनान् अनपेक्षो-
ऽर्हयतीति “जनार्दनः” ‘दस्युत्राणाञ्जनार्दनः’ इति । इदमन-
पेक्षाजक्षणं तेजः । प्रतिमूर्तिं गुणानां व्यवस्थेयम्, इयत्तामवि-
ष्काराद्, भगवत्सर्वत्रानावरणगुणत्वात् । मूले हि भूयते, “ह्याने-
नेश्वर्येण शक्त्येति सर्वो भगवतोऽनूनाः पूर्णा इति एष आत्मा चतु-
र्विधः सर्वज्ञः सर्वदर्शी सर्वेश्वरः सर्वशक्तिस्समुद्दिमान् वाऽप्रन्थि-
रनून आप्तो वशी स्वाधीनोऽनादिरनन्तो व्यपगतनिद्रामयक्रोध-
तन्त्रो व्यपगतेच्छातमक्लमव्याधिनिर्दोषो निरनिष्टो निरवघो ये
भगवन्तं यासुदेवमेवं विदुः, स एनं विदुः, ये नैजं विदुः, न ते
विदुरिति, भगवान् यासुदेवोऽनन्तएवापरिमितोऽनन्तत्वेनापरि-
मितत्वेन भवति” इति प्रतिपर्यायम् ॥ १२८ ॥

(१२९. वेदः) पुनः संकषणम्य शास्त्रप्रदत्वमुच्यते ‘वेदः’
सृष्टिलभिनकरणा विन्दति तस्मिन्निति । “हलश्च” इति धञ् ।
यथा “यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै” । अतः “अभ्युपायः, आगमः,

पन्थाः, नेता, ब्राह्मणः, आचार्यः” इति संकर्षणाभिध्नाः ॥ १२६ ॥

(१३०. वेदवित्) वेदार्थं चाविशयविपर्यासं वेत्तीति “वेदवित्” । आह हि “वेदविदेष चाहम्” इति ॥ १३० ॥

(१३१. अव्यङ्गः) तदङ्गैश्छन्दःकल्पादिभिः स्वकल्पितैरविहीनः ‘अव्यङ्गः’ ॥ १३१ ॥

(१३२. वेदाङ्गः) वेदाध्वान्तशास्त्रा अस्य अङ्गं शरीरम्, अन्तरङ्गव्यञ्जकत्वादिति ‘वेदाङ्गः’ । यथा, “नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं” “विधूनुते वेदमयं शरीरम्” इति । “भ्रुतिस्मृती ममैवाज्ञा” वैद्यं पित्र्यं च कर्तव्यम्” “इति तस्यानुशासनम्” इति तदाज्ञात्वाद्वा ‘वेदाङ्गः’ ॥ १३२ ॥

(१३३. वेदवित्) वेदेर्नेयत इति वेदः, तदर्थो धर्मः, तमनुष्ठापनेन विन्दतीति प्रशुम्नः ‘वेदवित्’ । अतो यस्य “धर्मः, प्रद्योतयिता, प्रवर्तयिता” इति च निर्देशाः ॥ १३३ ॥

[१३४. कविः] स एव क्रान्तदर्शित्वान् ‘कविः’ । “कुशब्दे” दर्शनकर्मणोऽस्मादिन् ॥ १३४ ॥

[१३५. लोकाध्यक्षः १३६. सुराध्यक्षः १३७. धर्माध्यक्षः] क्रान्तदर्शित्वमेव त्रिभिरुपपादयति लोकाध्यक्षः, सुराध्यक्षः, धर्माध्यक्षः इति । लोकाः—धर्माधिकारिणः, सुराः—तदाराध्या देवताः, धर्मः—तत्साधनं वैधम् । तेषामध्यक्षोऽकृताभ्या-

गमकृतविप्रणाशपरिहारेण फलं दातुमनुसंधाताऽनिरुद्धः । अतो-
ह्यस्य, “धर्मज्ञः, उपायज्ञः, अध्वर्युः, सत्यसंधः, स एवास्य संविदन्-
वदाति” इति व्यपदेशाः ॥ १३५, १३६, १३७ ॥

[१३८. कृताकृतः] द्वौ च धर्मौ—संसारस्य प्रवर्तको
निवर्तकश्च । तत्र प्रवर्तकस्यानित्यफलप्रदत्वेनोपचारात् ‘कृतः’ ।
निवर्तकस्य नित्यफलप्रदत्वेन ‘अकृत’ इत्येति, स एव कृताकृतः ॥ १३८

[१३९. चतुरात्मा] इत्थं ‘चतुरात्मा’, चासुखेवः
संकर्षणः प्रयुष्मोऽनिरुद्ध इति ॥ १३९ ॥

[१४०. चतुर्व्यूहः] कथमेकस्य चातुरात्म्यम् ? तत्राह
‘चतुर्व्यूहः’ यथोक्तप्रयोजनेभ्यो ज्येष्ठाराध्यव्यक्तये च समस्तव्य-
स्तेन गुणषट्केन तद्व्यञ्जकव्यवस्थितावयववर्णभूषणप्रहरण-
वाहनध्वजादिभिर्जाप्रदाद्यवस्थाचतुष्टयविशिष्टाभिर्मूर्तिभिश्चतुर्धा व्य-
हृत इति ॥ १४० ॥

[१४१. चतुर्दंष्ट्रः] व्यूहमूलेन परेण रूपेण ‘चतुर्दंष्ट्रः’
चतुर्दंष्ट्रत्वं महापुरुषवत्क्षणम् । यथा, “चतुर्दंष्ट्रासमद्वन्द्वश्चतुर्दंष्ट्रश्च-
तुर्गतिः” इति ॥ १४१ ॥

[१४२. चतुर्भुजः] तथा ‘चतुर्भुजः’ तथा हि परं
रूपमाहुः, “चतुर्भुजमुदारार्जं चक्राद्यायुधभूषणम्” “तमसः परमो
धाता शङ्खचक्रावाधरः” “भुजैश्चतुर्भिस्समुपेतम्” इत्यादि ॥ १४२ ॥

(१४३. भ्राजिष्णुः) इदमेव यथोक्तं व्यूहं 'भ्राजिष्णुः'।

• भुवश्च" इत्यत्र चकारादिष्णुच् । उपासितृभ्यः प्रकाशनशीलः । १४३

[१४४. भोजनम्] तैर्भुज्यते—मुखेनानुभूयत इति
'भोजनम्' ॥ १४४ ॥

(१४५. भोक्ता) स्वयमपि तद्वर्षितस्य प्रापणादेरमृत-
स्थेव 'भोक्ता' । यथा "अरनामि प्रयतात्मनः" "भोक्तारं यज्ञतप-
साम्" इत्यादि ॥ १४५ ॥

(१४६. सहिष्णुः) तेषामाभिमुख्यात् प्रागूर्ध्वं च संचि-
तानां बुद्ध्याऽनुद्धया च सकलकरणैः सर्गं च सर्गं च प्रचीय-
मानानां विधिनिषेधशासनातिष्ठकनारमनां साधारणानाम्
असाधारणानां च स्वायत्तानिन्दादीनां सर्वसहेन स्वेनापि दुःख-
हानां स्वभक्तविषयाणां चानवधिकानामपराधानां "सहिष्णुः" ।
'अलंकृञ्' इत्यादिना इष्णुच् । कुत इयती महती क्षमास्येत्या-
काङ्क्षायाम्, शशिसखिलशीतलिमादिवत् स्वरूपप्रयुक्त्यादित्येज-
परस्ताच्छ्रीत्यादिविषय इष्णुच् प्रत्ययः । एजं व्यूहः ॥ १४६ ॥

(१४७. जगदादिजः) अथ विभवेषु त्रिमूर्तिमध्या-
वतारो 'जगदादिजः' जगदादिभूतासु त्रिमूर्तिष्वन्यतमत्वेन जात
इति । "सप्तम्यां जनेर्जः" । एजं मेघजगदाप्रजादयोऽपि । यथा प्रजा,
"यस्य प्रसादाद्दहमच्युतः" भूतप्रजासर्गकरोऽन्तकारी । क्रोधाच्च-

रुद्रःस्थितिहेतुभूतो यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्तात्” इति । तथा उद्योगे देवाः, “गतिरच नस्त्वां देवेषु पूर्वाजो जगतः प्रभुः । रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजगमिवान्” इति ॥१४७॥

(१४८. अनघः) एषां संसारमध्ये जनित्वाऽपि ‘अनघः’ पापप्रतिस्पर्धी ॥ १४८ ॥

[१४९ विजयः] मूर्त्यन्तरयोरपि सृष्टिसंहारादिभिर्जगद्विजयोऽस्मादिति “विजयः” । यथा, “तदादर्शितपन्थानां सृष्टि-संहारकारकी” इति ॥ १ ६ ॥

[१५० जेता] तयोरपि “जेता” स्वामिप्रायेज्वद्यस्थापयितो ॥ १५० ॥

[१५१ विश्वयोनिः] तन्मुखेन विश्वस्य—कार्यप्रपञ्चस्यापि कारणम्—“विश्वयोनिः” ॥ १५१ ॥

[१५२ पुनर्वसुः] पुनस्तत्प्रभृतिषु देवेष्वन्तरात्मतया वसति चेति “पुनर्वसुः” । यथा, “देवानां वन्धुनिर्हीतं गुहासु” प्रज्ञा, “तवान्तरात्मा मम च येचान्ये देहिसंहिताः” इति ॥१५२॥

(१५३ उपेन्द्रः) अथादित्येषु जघन्यजः “उपेन्द्रः” अनुजत्वेनेन्द्रमुपगतः । यथा, “जघन्यजस्य सर्वोपामादित्यानां गुणाधिकः । द्वादशैवादिताः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ॥ तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः” । “विष्णुरिन्द्रानुजोऽभवत्” इत्यादि ॥ १५३ ॥

(१५४. वामनः) स एवेन्द्रसंत्राणाय बलिमत्से—

‘वामनः’ । “द्रष्टृन् स्वकान्त्या वामानि सुखानि नयति” इति भुक्तिः ।
“सु वामनो दिव्यशरीरधृक्” इति ॥ १५४ ॥

(१५५. प्रांशुः) तत्रैव ‘प्रांशुः’ । अरुनोते, “स्रक्शरु”

इत्यादिनोप्रत्ययो नुमागमश्च, “सर्वव्यापिने” इति मन्त्रवर्णात् । यथा
“तोये तु पतिते हस्ते वामनो भूतवामनः । तस्य विक्रमतो भूमिं
चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे ॥ नमः प्रक्रममाणस्य नाभ्यां तौ समव-
स्थितौ” । “वामनो रक्तु सदा भवन्तं यः क्षणादभून् । त्रिविक्रम-
क्रमाकान्तत्रैलोक्यस्तुरदायुधः” इत्यादि । ईदृगपदानङ्गिदिङमा-
भिप्रायेण वेदः “इदं विष्णुर्विचक्रमे” “प्रीणि पदा विचक्रमे”
“विचक्रमे पृथिवीमेव पतां क्षेत्राय विष्णुः” “त्रिद्वैवः पृथिवीमिति
प्रविष्णुः” इत्यादि ॥ १५५ ॥

(१५६. अमोघः) नास्य व्यर्थोऽस्तीति ‘अमोघः’ ।

“अपरिमितप्रभावाय” इति तन्मन्त्रवर्णः, बलिवासवयोरविशेषेण
कृतार्थीकरणात् । यथा “अनुग्रहं चापि बलेरनुत्तमं चकार यस्चेन्द्र
पक्षोपमं क्षणात् । सुरारंभ यशोशम्भुजः” । “यत्राम्बु विन्यस्य
बलिर्मनोष्ठानवाप मोग्यान् वसुधातलस्य । तथाऽमरत्वं त्रिदशा-
धिपत्यं मन्वन्तरं पूर्णमपेतशत्रुः” इत्यादि ॥ १५६ ॥

(१५७. शुचिः) ईदृगपकारेण प्रत्युपकारनिरपेक्ष-

सत्त्वात् ‘शुचिः’ । इगुपधात् कित् । एवम् ऋषिरुचिप्रभृतयः ।

यथा, “अस्पर्शश्च महान् शुचिः” इति ॥ १५७ ॥

(१५८. ऊर्जितः) नमुचिप्रभृतिपरिपन्थिवधबन्धनाद्
बलमूर्जाऽस्य संजातेति ‘ऊर्जितः’ । इत्यच् ॥ १५८ ॥ ^{यशस्म}

(१५९. अतीन्द्रः) इन्द्रानुजत्वेऽप्यैश्वर्येणापदानेन तम-
सिक्रान्तः ‘अतीन्द्रः’ । यथा “अविदितविभवाय” इति तन्मन्त्र-
वर्णः । “अतिषाण्विन्द्रकर्माणम्” इति ॥ १५९ ॥

(१६०. संप्रहः) अथ मत्कौरयत्नेन संगृह्यत इति ‘संप्रहः’ ।
“ग्रहयुटनिश्चिगमश्च” इत्यप् ॥ १६० ॥

(१६१. सर्गः) त्रिविक्रमक्रमणमुग्रहपादपद्मो ह्यसौ तेभ्य-
स्तृज्यत इति ‘सर्गः’ । “निस्तृष्टात्मा सुहृत्सु च” इति ॥ १६१ ॥

(१६२. धृतात्मा) एवमात्मदानेन धृता आत्मानोऽ-
नेनेति—‘धृतात्मा’ ॥ १६२ ॥

(१६३. नियमः) तत्प्रतिबला बलिप्रभृत्तयोऽपि निय-
म्यन्तेऽनेनेति—‘नियमः’ “यमः समुपनिविषु च” इत्यप् ॥ १६३ ॥

[१६४. यमः] एवमखिलमकण्टकानुकूलं यच्छतीति
“यमः” । अच् । यथा, “यः पृथिवीमन्तरो यमयति” “य
आत्मानमन्तरो यमयति” इति प्रतितत्त्वमन्तर्यामित्राक्षणे । यथा,
“यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः । तेन चेद्विवाद्गस्ते
मा गङ्गा मा कुरुन् गमः” ॥ इति ॥ १६४ ॥

[१६५. वेद्यः] एवमाचिर्भूय प्रकटितातीन्द्रियमहिमत्वात्
सर्वेवेदितुं शक्यो 'वेद्यः' ॥ १६५ ॥

[१६६. वैद्यः] वेदितृभवमस्त्रिनीं विद्यामधीते वेद वेति
'वैद्यः' । "तदधीते तद्वेद" इत्यण् । यथा, "मेरुमन्दरमात्रोऽपि" ।

[१६७. सदायोगी] एवमत्र सततजागरूकः 'सदा-
योगी' । यथा, "य एषु सुप्तेषु जागर्ति" इति ॥ १६७ ॥

[१६८. वीरहा] स्ववेदनविहन्तुन् हेतुवीरान् इत-
वानिति 'वीरहा' । क्तिप् । "ब्रह्मभूणवृत्रेषु" इति नियमः प्रायिकः ।
एवं कामहा क्रोधहा भगद्वैत्येवमादयोऽपि । यथा, "असत्य-
मप्रतिष्ठन्ते जगदादुरनीश्वरम्" इति प्रसज्य, "तानहं द्विषतः
मृरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानामुरीष्वेव योनिषु"
इत्यादि ॥ १६८ ॥

[१६९. माधवः] अथ स्वविषयपरविद्याप्रवर्तनात् 'माध-
वः' । यथा, "मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् ।
तस्मान्माधवनामासि धवस्यामीति शब्दितः" ॥ इति । "मौनाद्
ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम्" इति वा ॥ १६९ ॥

[१७०. मधुः] लब्धविद्येभ्यः स्वदमानत्वात् 'मधुः' । "मन-
ज्ञाने" । अस्मात् स्वाद्वर्यात् "फलिपाटिनमि" इत्यादिनोप्रत्यये धका-

रोऽन्तादेशश्च । यथा “मव्व कसः” इति “प्रियो हि ज्ञानिनोऽयमर्थम्”
इति च ॥ १७० ॥

[१७१. अतीन्द्रियः] अथ मधुरमधूदधिस्वरूपेऽस्मिन्
गुणिन्युक्तपरव्यूहविभवहृदयं बाङ्गुण्यं विवक्षन् स्वरूपं शोधयति
“अतीन्द्रियः” ज्ञानोपकरणान्यतिक्रान्तः ॥ १७१ ॥

[१७२. महामायः] कथम् ? “महामायः” । महती-अप्र-
पन्ननिखिलजनमोहिनी तिरस्करिणीवन्मायास्येति । यथा,
“गुणमायासमावृतः” इति । नेयं मृषा मायेति वक्ष्यते ॥ १७२ ॥

[१७३. महोत्साहः] ज्ञानमयादप्यकर्तुरलसोदासीनान्
सांख्येश्वरात् व्यावर्तकमैश्वर्यं गुणमाह “महोत्साहः” । महान्
कृत्साहः कृत्साहनं कृत्त्वलक्षणमैश्वर्यम् अस्येति । अनेन स्वत्वयम्,
अखिलकार्येष्वनन्यनियोज्यतिरङ्गुसास्वसंकल्पकणि कामात्रेण सर्व-
भोगतृणां मुक्तामुक्तविविधकर्मसारवन्धुगुणभोगतदुपकरणप्रकार
परिणामभेदभिन्नजगदपरिमितापूर्वरचनाचतुरसर्वशक्तिरपि स्वात-
न्त्र्येण यथा पुरतः स्वभावनियममनुरन्धानः सर्वमाधिष्करोति ।
एतच्छीकरपरमाणुरणिमादिद्रुहिणादी विजृम्भते ॥ १७३ ॥

(१७४. महाबलः) सहायापेक्षकर्त्रन्तरव्योवर्तकं महद्
बलमस्येति-“महाबलः” । अनेन ह्ययमपरिमितक्रियोऽप्यनाफलित-
भ्रमः स्ये महिम्नि तिष्ठन् अवधीगिताधारान्तरो दुर्वारब्ध्याप-
संज्ञतशक्तिसमुज्जासः शरीरमिव सकलं विभर्ति । “बहुलयन् बहु-

श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्यम् ।

६३

कम्" इति च मौलाः । एतल्लेशो जीवनसमीरणगिरिधरादौ । १७४

[१७५. महाबुद्धिः] असर्वशकारणमतव्यवच्छेद-

माह । महज् ज्ञानमस्येति 'महाबुद्धिः' । इदं चास्मादपदेशकाल-
स्वभावविप्रकृष्टाविप्रकृष्टविषयं सार्वज्ञ्यात्, अविशयविपर्यासतया
यथार्थम्, क्लेशकर्मविपाकाशयाद्यपरामर्शात् स्वाभाविकत्वान्नित्यं च,
चक्षुरादिकरणनिरपेक्षं च, तदपेक्षां च स्वातन्त्र्येण, पुण्डरीकाक्ष-
त्वशुचिभवात्वादेः । नच रूपरसादिप्रद्वये करणनिबन्धः, सर्वेण
सर्वकार्यशक्तेः, सर्पोऽपि हि तिर्यक्तु चक्षुषैव परयति गृणोति च,
कथमिदं सर्वशक्तेः दुश्शकम् । यथोक्तं जयायाम्, "सर्वतः भ्रुतिमां-
आसौ यथा दृक्च्छ्रावकोरगः" इति । फरतलामलकविलोकनय-
दपरोक्षां च वैशाद्यात्, अमोघं च सर्वनिबन्धनात् । यथा "विश्रुत-
भ्रुत विश्रुतोमुखः" "परयत्यचक्षुस्त गृणोत्यकर्णः" । "सर्वतो-
ऽक्षिशिरोमुखम्" इत्यादि । आहुश्च नाथमुनिभिर्भाः, "यो वेत्ति युग-
पत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः" इति । यत् केचित् सर्वज्ञमवज्ञिरे,
"एकेन तु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्प्यते । नूनं स चक्षुषा सर्वान्
रसादीन् प्रतिपद्यते" इति । तद् बोद्धव्यनुमितसर्वज्ञविषयम् ; तत्प्र-
करणत्, अन्यथा शास्त्रविरोधाच्च । "निरपश्येदर्थयादत्वं तत्परे
स्यादनित्यता" इति शास्त्रीयसर्वज्ञत्वव्युदासनमतएवान्वयपरोक्षं दु-
रुक्तं वा; चक्षुःप्रयःप्रभृतिषु काकोल्लङ्घ्यादिषु मन्त्रसिद्धौषधतपः-
प्रभावादिस्वरकृतेषु च करणानां ज्ञानकार्यव्यतिहारतन्त्रताप्रकर्षतार-
तम्यदर्शनान् सार्गज्यशास्त्रस्यायोग्यार्थतापि दुर्वदा । गुणान्तर-

विज्ञेऽप्येव दिक् । अस्य लवो बद्धमुक्तनित्येषु चैतन्यम् ॥ १७५ ॥

(१७६. महावीर्यः) दधिभावमापद्यमानदुग्धाधिकारणे-

भ्यो भेदकं सत्यपि हेतावविकारलक्षणां महद् वीर्यमभ्येति
'महावीर्यः' । अगुरुमृगमदकस्तूरिकाकुसुमामोदवत् सन्निधिमात्रेण
निर्मर्यादिकार्यकारी ह्ययम् । यथा "तस्य सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षो-
भाय जायते । मनसो नोपकर्तृत्वात् तथासौ परमेश्वरः" इति ।
एतदगुर्योगीश्वरप्रसूतिष्वक्षोभ्यत्वम् ॥ १७६ ॥

(१७७. महाशक्तिः) पशुपतिमत्तावगतोपादानशक्ति-

विकल्पनिमित्तमात्रव्यावर्तिका महती शक्तिरस्येति 'महाशक्तिः' ।
सा हि साधनप्रामाण्यनियोगलक्षणा स्वशरीरैकदेशीकृतप्रकृतिपरिणा-
मयोग्यतालक्षणा सत्याऽसत्या वा सामान्या सर्वादा सर्वसंपादि-
नी । ऊर्णनाभिप्रभृतेः क्रीटस्यापि निमित्तस्यैवोपादानशक्तिरतर्क्या,
कथमियं सर्वशक्तिरनर्क्या ? अस्या विप्रद प्रधानदधिदुग्धादौ
प्रतिक्षणपरिणामित्वम् ॥ १७७ ॥

(१७८. महाद्युतिः) सहकार्यपेक्षकारणवैलक्षण्यकरं त-

दनपेक्षालक्षणं च तेजो महस्येति 'महाद्युतिः' । यद् बाह्यान्तरत-
मोविरोधि स्वपरवर्गयोः क्रमेण रमणीयं भीषणं च भवति । अस्य
बिन्दुर्युग्मणिमाणिक्यादौ प्रकाशः । पट्सु चामीषु महत्त्वविशेषणेनैते
गुणाः क्लृप्तैव परावरं कार्यकलापं प्रवर्त्यशेषेणालब्धामिषा महोद-
धाविष महोद्या भगवत्यनन्ते मान्तीति निवेद्यते । अतिप्रथितेयं प्र-

क्रिया “पराम्य शक्तिर्विविधैव भूयते स्वामाविकी ज्ञानयत्क्रिया च”
 “तेजो बलैश्वर्यमहाशब्दबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः” “ज्ञानशक्ति-
 बलैश्वर्यबोयते जात्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयै-
 गुणादिभिः” इत्यादौ । भगवच्छास्त्राणि कात्स्न्येनेदमर्थानि । एषु
 पदस्वेव सौशील्यवात्सल्याद्योऽगणितगुणाः केनापि प्रयोजनेना-
 न्तर्भाव्यन्ते ॥ १७८ ॥

(१७९. अनिर्देश्यवपुः) एतत्पाङ्गुण्यविग्रहत्वात् ‘म-
 निर्देश्यवपुः’ । यथा “पाङ्गुण्यविग्रहं देवं भास्यग्वलनतेजसम्”
 इति । गौडसंहितायां चैतद् व्यञ्जितम् । “बुद्धिमानोऽङ्गप्रत्यङ्गवत्तां भग-
 वति लक्ष्यामहे, शास्त्रशास्त्रेभ्यो बुद्धिमान् मनोवानङ्गप्रत्यङ्गवान्”
 इति । निरुक्तं चैतत् “ये बुद्धिमानोऽङ्गप्रत्यङ्गवन्तो भवन्ति, सात्त-
 महाभौतिकास्ते भवन्ति, किमात्मिका नु खल्वियं भगवतो व्यक्तिः”
 इति भौतिकत्यमाराष्ट्रय, चरारयति ‘भगवदात्मिकैवैषा भगवतो
 व्यक्तिः, यदात्मको हि भगवान्, तदात्मिकैवैषा; किमात्म-
 कश्च भगवान् ? ज्ञानात्मकः पेरव्यात्मकः शक्त्यात्मकः, यथा,
 अङ्गारः खादिरः शात्मलो वा सुपशीतः सर्गतोऽग्निरेव स्यात्, यथा
 वा मधुपात्रं प्रपीयमानं सर्गतो मधुरमेव स्यात्, यथा वा सुव-
 र्णपिण्डो निघृष्यमाणः सर्वतः सुवर्णमेव स्यात्, यथा वा प्रासाद
 आलोक्यमानः सर्गतो दर्शनीय एव स्यात्, एवं भगवान् सर्ग-
 तो ज्ञानमेव, सर्गत पेरव्यमेव, सर्गतशक्तिरेव, यदिच्छेत्तद्भवेत्”
 इत्यादिना । एष एव पञ्चोपनिषद्विषयो वदयते । “शुद्धसत्त्वमयेन

ह्यनेन कनकदलेनेव रत्नमुन्मील्यते पद्मणी. नतु त्रिगुणमयेनेव निमील्यते" इति तत्त्वम् । वैष्णवे च, "रूपवर्णादिनिर्देशविशेषण-विवर्जितः" । निर्देशविशेषणम्—उपमानविशेषणम्, तद्वर्जितः—अनुपमवपुरित्यर्थः ॥ १७६ ॥

(१८०. श्रीमान्) तदनु रूपया विठयभूपण्यपंपदा नित्य-युक्तः 'श्रीमान्' ॥ १८० ॥

(१८१. अमेयात्मा) इत्थं विविधगुणरूपानुरूपाम्भो-धिगम्भीरभावः 'अमेयात्मा' ॥ १८१ ॥

(१८२. महाद्रिधृत्) अथ तदनुगुणयथेष्टविहारचेष्टितः 'महाद्रिधृत्' महान्तं मन्दरं मथने धृतवान् ॥ १८२ ॥ इष्टुणामासः ।

(१८३. महेष्वासः) तथा महान्—मनोहारी, इष्टुणामासः क्षेपः सिन्धुबन्धदशकन्धरवधादौ यस्य सः, 'महेष्वासः' ॥ १८३ ॥ ।

(१८४. महोभर्ता) ललितधरणीभरणशीलः "महोभर्ता"

(१८५. श्रीनिवासः) 'श्रीनिवासः' इति च मयनस-मानीतलक्ष्मीचन्द्राकारयक्षोऽधिरोपणादिविष्यचेष्टापरम् ॥ १८५ ॥

(१८६. सतां गतिः) 'सतांगतिः' स्वच्छन्दचेष्टितैरपि प्रणतप्रियंकरः ॥ १८६ ॥

(१८७. अनिरुद्धः) पञ्च निर्धूतनिरोधनिरवधिकजीय-लोकजीवातुविष्यचेष्टितः—'अनिरुद्धः' । "अपरिमितचेष्टो भगवान-निरुद्धः" इति मौढ्यः ॥ १८७ ॥

(१८८. सुरानन्दः) अस्थानिरुद्धस्यावतारकन्दस्य हं-
सावतारः । आप्तसखत्वेन सुरा आनन्दन्त्यस्मादिति 'सुरानन्दः' ।

(१८९. गोविन्दः) तद्गवां स्तुतिगिरां विन्दः 'गोवि-
न्दः' । "गवादिषु विन्देस्संज्ञायाम्" इति शः । तैः सुरैः स्तूयमानो-
पकारः ॥ १८९ ॥

(१९०. गोविदां पतिः) गावः—वेदगिरः, तद्विदां
ज्ञानिनां ज्ञानयन्ताराभ्यस्त्वेन गाता 'गोविदांपतिः' । यथा "हंसमू-
र्विमथात्मानं ज्ञानयन्मभुजं स्मरेत्" इति ॥ १९० ॥

(१९१. मरीचिः) एवं जनुपाऽस्थानेभ्योऽपि जन्तुभ्यः
प्रकाशितनिर्मलरूपः 'मरीचिः' । "मृकणिभ्यामीचिः" । मृक् अत्र
दीप्तिकर्मा । यथा "कुन्देन्दुरित्येकान्वितश्च" इति तद्वानम् ॥ १९१ ॥ तद्वानम्

(१९२. दमनः) कान्तिमन्दाकिनीभिः भवतापं दाम्भ-
तीति 'दमनः' ॥ १९२ ॥

(१९३. हंसः) क एवम् ? 'हंसः' । "हन्ता सङ्गानाम्"
इति मौलाः । मनोहरं हन्ति-गच्छति, स्मयत इति या 'हंसः'
पुण्योदरादिस्थात्साधुः । यथा, "सत्सत्त्वशुभाभयपरमहंसाय" इति ॥

[१६४. सुपर्णः] शोभनपूर्णत्वात् संसारपारजन्यनाम्ना-
 'सुपर्णः' इति नैरुक्ताः ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

(१६५. भुजगोत्तमः) 'पद्मनाभोऽमरप्रभुः' इत्यत्र
 व्यूहपश्चिमोऽनिरुद्धः पद्मनाभ उक्तः । इह प्रादुर्भावप्रथमः पद्म-
 नाभो विवक्ष्यते 'भुजगोत्तमः' । भुजगस्य-शेषस्य, उत्तमः-शेषी-
 अनन्तभोगपर्यङ्कशयनः । "भानसेऽनन्तशयने दिव्यबोधतनु-
 र्विभुः ।" इति तद्व्याख्यानविधौ । आरण्यपर्वणि " सुव्राप भगवान्
 विष्णुरपश्यामेक एव हि । नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेज-
 सः ॥" वैष्णवे "भोगिशय्यागतश्चेते त्रैलोक्यप्रासङ्गहितः ।" इति १९५ ।

(१६६. हिंसायनाभः) 'हिरण्यनाभः' ॥ १६६ ॥

(१६७. सुतपाः) स एव-'सुतपा' अ । तपो-ज्ञानम्,
 संवृतसाक्षि । तद्व्याख्ये, "दिव्यबोधतनुर्विभुः" इति ॥ १६७ ॥

(१६८. पद्मनाभः) 'पद्मनाभ' अ पूर्ववत् । हिर-
 ण्यनाभस्यपद्मनाभत्वे प्राक्लोके "कदाचिन्नस्य सुप्तस्य नाभ्यां पद्मा-
 मादजायत । दिव्यमष्टदलं भूरि पङ्कजं पार्थिवं महत् ॥ यस्य हेम-
 मयी दिव्या कर्णिका मेरुरुच्यते" । इति ॥ १६८ ॥

(१६९. प्रजापतिः) तत्पद्मोद्भवप्रभृतीनाम्- 'प्रजा'
 नाम् 'पतिः' नायकः । नैमित्तिकम् प्रलयविषयं चैतद् द्रष्टव्यम् । १६९

(२००. अमृत्युः) अथ नृसिंहावतारः । 'अमृत्युः' मृत्यु-
विरोधी मृत्युमृत्युत्वात् ॥ २०० ॥

इति श्रीहरितकुलसिद्धकभीवत्साङ्गाचार्यमुनोः भीरङ्गराज-
भोपराशरभट्टस्य कृतौ भोविष्णुसहस्रनाम-
विशरणे भगवद्गुणदर्पणे
द्वितीयं शतकं
समाप्तम् ॥

॥ अथ तृतीयशतकप्रारम्भः ॥

(२०१. सर्वदृक्) स एव सर्वान्-अनुकूलप्रतिकूलतट-
स्थान् यथार्हं नियन्तुं पश्यतीति 'सर्वदृक्' । "दृशेत्वेति यत्तद्व्यम्"
इति किन् । "किन्प्रत्ययस्य कुः" । स हि सर्वतोमुखः ॥ २०१ ॥

(२०२. सिंहः) क एवम् ? 'सिंहः' महानृसिंहसंहननः ।
"सिन्धेस्संज्ञायाम्" इति को नुमहौ च ॥ २०२ ॥

(२०३. संधाता) रिपुद्विपनिष्येपभीषणोऽपि 'संधाता'
प्रणेयानां प्रह्लादप्रभृतीनां संश्लेषयिता ॥ २०३ ॥

(२०४. संधिमान्) स च तैस्संधिर्निहत्योऽत्येति 'संधि-
मान्' । नित्ययोगे मतुष् ॥ २०४ ॥

(२०५. स्थिरः) तत्सन्धाने तदपचारदुर्विचाल्यत्वात्
'स्थिरः' । 'अजिरशिशिर' इत्यादिना किरच् प्रत्ययो निपात्यते ।
'मद्रम' इति हि तन्मन्त्रार्थः ॥ २०५ ॥

(२०६. अजः) सगम्भसगम्भवत्वेन इतरयम जायत इति
'अजः' । "अन्येष्वपि हरयते" इति डः । "न जायते जनिज्यां
यदजस्तस्मादनेकजित्" इति ॥ २०६ ॥

(२०७. दुर्मर्षणः) प्रतीपेर्दुष्करं मर्षणमस्येति- 'दुर्म-
र्षणः' । "रथाङ्गराज्जवातारं प्रकामूर्तिं सुभीषणम्" इति तदुद्भयानम् ।

[२०८. शास्ता] एवं सर्वकण्टकं माधु शास्तीति "शा-
स्ता" । तत्साधुकारिणि लृन् । "तृन्लृची शंसिक्तदादिभ्यः संज्ञायां
चानिटी" इत्यनिट् । यथा "निनाद्विश्रासितदानवः" "द्रवन्ति
दैत्याः" इति ॥ २०८ ॥

[२०९. विश्रुतात्मा] "विश्रुतात्मा" स एव सर्वदा
सर्वत्र सर्वैर्विस्मयेन भुनक्तृत्वापदानस्य भावः । यथा "अशेषदेवेश-
नरेश्वरेश्वरैः" इत्यादि ॥ २०९ ॥

[२१०. सुरारिहा] स एव सुगर्हि द्विरण्यकशिपुमुरो-
विदारं हतवानिति “सुरारिहा” । यथा “सत्सत्त्वकरजभ्रेणीदीप्ते-
नोमयपाणिना । संयन्त्रते यथा सम्यक् भयानां सोऽभयं परम्” ॥
इति तद्व्याने ॥ २१० ॥

[२११. गुरुगुरुतमः] अथ मत्स्यावतारः, अशेषवि-
द्यापरमाचार्यकः “गुरुः” । “स पूर्वेषामपि गुरुः” इति द्विरण्यगर्भाः ।
“कुमोरुच” इति कुप्रत्यय उकारश्चान्तादेशः । तस्यैव धियोपणं “गुरु-
तमः” न स्वतन्त्रनामधेयस्य, “पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्” इति ॥ २११ ॥

[२१२. धाम] संहारनरवरचराचस्थीजाधारनौकर्णधार-
त्वेन तदाभयत्वद् “धाम” । धाम्नः “सर्वधातुभ्यो मनिन्” इति
मनिन्प्रत्ययः ॥ २१२ ॥

[२१३. सत्यः] मन्वादिषु तत्कालसमाभितेषु सत्सु सा-
धुरिति “सत्यः” ॥ २१३ ॥

[२१४. सत्यपराक्रमः] तेषु सत्योऽकैतवः पराक्रमो
वृत्तिरस्येति “सत्यपराक्रमः” ॥ २१४ ॥

(२१५. निमिषः) तद्विरोधिषु निमिषति न कटाक्षयतीति
“निमिषः” ॥ २१५ ॥

(२१६. अनिमिषः) क एवम् ? “अनिमिषः” सत्सु
न निमिषति जागर्त्तति “अनिमिषः” दिव्यमीनतनुः ॥ २१६ ॥

(२१७. सखी) तिर्यक्त्वेऽपि परत्वसूचनी वैजयन्ती स-
गस्य नित्ययोगिनीति “सखी” । “अस्मायामेधासजो विनिः”
इति विनिः । २१७ ॥

(२१८. वाचस्पतिः) स एव श्रीमन्मात्मगुराणे वेदोप-
शृङ्ख्याद् “वाचस्पतिः” । पष्ठया अलुक्, “पष्ठपाः पतिपुत्र” इत्या-
दिना सत्यम् ॥ २१८ ॥

(२१९. उदारधीः) एवं सर्वोपज्ज्वल्यसार्वज्ञ्याद्
“उदारधीः” ॥ २१९ ॥

(२२०. अग्रणीः) तेन प्रकारेणाग्रिमं पश्चिमं पदं नय-
तीति “अग्रणीः” ॥ २२० ॥

(२२१. ग्रामणीः) सत्र च नित्यसिद्धानां ग्रामं समाजं
नयतीति “ग्रामणीः” । “सत्सूक्ष्म” इत्यादिना कित् । “अग्रग्रा-
माभ्यां नयतेरिति वक्तव्यम्” इति शत्यम् ॥ २२१ ॥

(२२२. श्रीमान्) “मत्स्यः कमललोचनः” इति स्वप्न-
परविभूतिः “श्रीमान्” ॥ २२२ ॥

(२२३. न्यायः) एवमभ्रं पहेतुयुक्तकारीति “न्यायः” ।
“परिन्योर्नीष्णोः” इत्यादिना घञ् ॥ २२३ ॥

(२२४. नेता) निंयुक्तं करोतीति “नेता” निर्वाहशीलः ।

न्यायं हि निमज्ज्य निस्तारणं महात्मनाम् ॥ २२४ ॥

(२२५. समीरणः) एवमिष्टचेष्टः “समीरणः” । “इर गती
कम्पने च ” । चलनशब्दार्थादकर्मकाद्यच् । एवं पत्रनादयोऽपि ।
उक्तार्थेषु ‘कृत्वा मीनमर्थी सद्यः प्रविवेश सातलम् । वेदमूर्तिस्त-
तो वेदानानिन्ये प्रज्ञाणोऽनिरुद्धम्’ ॥ “ज्ञानदिगुणशृङ्खलेन पद्मभूतेन
भूषितम् । स्वोत्थग्रन्थमदं शृङ्गनिःसृतेन विराजितम्” ॥ “कृत्वा-
यसानसमये बहन्तं चैव निन्तयेत् । नीरुषा विततां क्षोणीं
प्रजापतिगुणान्विताम्” ॥ ‘मुक्तारुज्जनिभेनेव वपुषा निर्मलेन च ।
अनिमीलितनेत्रश्च मीनात्मा यतवाक् तया” ॥ इति ॥ २२५ ॥

२२६. सहस्रमूर्धा २२७. विश्वात्मा २२८. सह-
स्राक्षः २२९. सहस्रपात् । अर्थतद्विद्यावतारोज्जीवितासु पु-
रुषसूक्तशासु परविगासु यथा प्रतिपाद्यते; तथाऽनुरूपाणि नामानि
सहस्रमूर्धादीनि । “सहस्रमूर्धा” मूर्धाक्षिपादा ज्ञानकर्मोपकरणो-
पलक्षणार्थाः । सहस्रशब्दश्च तेषामसंख्येयत्वपरः “विश्वतश्चक्षुरुत
विश्वतोमुखः” “सर्वतःपाणिपादं सत्” इत्यादिज्ञापकात् । तैश्च
तत्कार्यज्ञानक्रियानन्त्यं लक्ष्यत इत्यभियुक्ताः; श्रीचित्पाद् बहुशास्त्र-
संगतेश्च ॥ आख्यां ज्ञानराकनाभ्यां विश्वक्यापनाद् “विश्वात्मा” यथा
“स भूमिं विश्वतोयुक्ता” “येनैवं भूतस्तिष्ठत्यन्तरात्मा” “येन सर्व-
मिदं प्रोक्तम्” “अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूत” इत्यादि ॥ २२६-२२९ ॥

[२३०. आवर्तनः] संसारघटीयन्त्रपरिवर्तनाद् “आव-

तनः” । यथा ‘तेनेदं भ्राष्यते ब्रह्मचक्रम्’ ‘भ्रामन् सर्वभूतानि’
‘कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केतवः । अस्मयोगेन भगवान् परि-
घर्तयतेऽनिशम्’ इत्यादि ‘तस्माद्विराड्जायत’ इत्यादिनापीदमे-
वोच्यते ॥ २३० ॥

(२३१. निवृत्तात्मा) तत्तत्संसारगहाविभूतेस्त्रिराद्विभूति-
कत्वेन निवृत्तमुद्रतं स्वरूपं यस्य सः “निवृत्तात्मा” । ‘त्रिरादूर्ध्व-
उदेत् पुरुषः’ “परान् परं यन्महतो महान्तम्” इत्यादि ॥ २३१ ॥

[२३२. संवृतः] तस्यामवस्थायां “तमसः परस्तात्” इति
वामसानां मूढानां गूढत्वात् ‘संवृतः’ ॥ २३२ ॥

[२३३. संप्रमर्दनः] संवरणं तमः स्वविद्यया संप्रमर्दय-
तीति ‘संप्रमर्दनः’ । “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” ‘य एवं विदुर-
मृतास्ते भवन्ति अयेतरे दुःखमेवापियन्ति” इति ॥ २३३ ॥

[२३४. अहस्संवर्तकः] अहुरपलक्षितकालपरिवृत्तिहेतुः
‘अहस्संवर्तकः’ । एवम् । “युवोरनाकौ” । “सर्वे निमेषा जज्ञिरे
विद्युतः पुरुषादधि” “कालचक्रम्” “कालस्य हि च” इति । कालो
हि भूतभवद्भविष्यद्रूपेण परापरप्रत्ययहेतुर्नित्यं भगवत्क्रीडनका-
नस हि तं पङ्क्तिविचारकारिणं प्रकृतिपुरुषसंयोजनविभोजनं निय-
च्छति । तमेके व्यवस्थितां प्रकृतेः परिणामपरम्परामाहुः अपरे
परमेष्ठरचेष्टासमष्टिम्; अन्ये स्थितन्त्रम् । श्रीपौण्डरे कथंचिन्नेय-
मुदाहरणम्—अध्यात्मं कालतत्त्वीयमधिदैवतमस्य वै । प्रमवाप्य-

मूर्तिर्वै विरघात्मा परमेस्वरः ॥ अधिभूतं परिश्लेयं त्रैलोक्यं भूतपू-
र्णकम् । कालश्च व्यक्तस्त्वस्य ह्यवध्यात्मत्वेन वर्तते । अधिदैवतमि-
त्या च सद्भोगमधिभूतता ॥ इति ॥ २३४ ॥

[२३५. वह्निः] देशरूपेण विभ्वं पदतीति “वह्निः” ।
“वह्निभिर्भुयुद्गुलाद्वात्वरिभ्यो निन्” इति निन्प्रत्ययः । प्रथमश्च
देशः परमाकाशः आपेक्षिकोऽन्यो गगनदिगादिस्तत्कोणे । यथा
“अथामृतं दिवि” “स्वे महिम्नि स्थितम्” “पादोऽस्येहाभवत्
पुनः” इत्यादि । देशो हि नाम “इहेदम्” इत्याद्यवगतिहेतुः । स
च तदस एव बहुमुक्तमित्येभ्यः ॥ २३५ ॥

[२३६. अनिलः] एवमेवामननादुज्जीवनाद् ‘अनिलः’ ।
“सल्लिकत्यनि” इत्यादिनेलच् । अस्य कलैव प्रसिद्धोऽनिल ।
“प्राणाद्यायुरजायत” “को हयेवान्यात् कः प्राण्यात्” इति ॥ २३६ ॥

[२३७. धरणीधरः] अन्यदपि धारकं धारयतीति ‘धर-
णीधरः’ । “स दाधार पृथिवीं चामुतेगाम्” “उद्धृताऽसि घरादेण”
“पृथिवीं चान्तरिक्षं च सां चैव पुरुषोत्तमः । मनसैव विमृष्टा-
त्मा नयत्यात्मघशं वशी” ॥ इत्यादि ॥ २३७ ॥

[२३८. सुप्रसादः] स एवं संविधाय संग्रहेषु ‘सुप्र-
सादः’ ‘तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादात्’ ‘प्रसादपरमौ
नाथो मम गेहगुपागती’ इत्यादि ॥ २३८ ॥

[२३९ प्रसन्नात्मा] तदकारणम् “प्रसन्नात्मा” स्वत एवा-

वाप्तसमस्तकामतया रागाद्यनुपप्लुतमनाः । यथा “सर्वविघ्नस्तोऽपि-
पासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः” इति, “शान्तसमृद्धममृतम्” इति
च । अपूर्णः कृपणो हि दुराराधः ॥ २३६ ॥

[२४० विश्वसृक्] गुणदोषमनपेक्ष्य दाक्षिण्याद् विश्वं
सृजतीति “विश्वसृक्” ॥ २४० ॥

(२४१. विश्वभुग्विभुः) तथैव व्याप्य भुनक्ति पाळ-
यतीति “विश्वभुग्विभुः” । एकं नाम । यथा “सर्वाणि रूपाणि
विचित्र्य धीरः । नामानि कृत्याऽभिवदन् यदास्ते” इति ॥ २४१ ॥

(२४२. सत्कर्ता) एवं सर्वाद्योदण्डापूर्पिकया सतः
“सत्कर्ता” । यथा “सज्जनप्रतिपूजकः” इति । २४२ ॥

[२४३. सत्कृतः] तैश्च ‘सत्कृतः’ । स हि तच्छ्रद्धा-
र्पितेन स्वल्पेनापि स्वमहिमानुगुणेनेवाप्रतिपन्नप्रत्युपकारः परितु-
ष्यति । “अहो ह्येकान्तिनः सर्वान् प्रीणाति भगवान् हरिः ।
विधिप्रयुक्ता पूजा यं गृह्णाति शिरसा स्वयम्” ॥ “शचर्या पूजितः
सम्यक्” “माळाकारेण पूजितः” इति ॥ २४३ ॥

(२४४. साधुः) तदपेक्षितदूय-नारण्यादि साधयतीति-
“साधुः” । “कृवापाजि” इत्यादिना साधेरुण् । २४४ ॥

[२४५. जन्हुः] अभकेष्वात्ममाहात्म्यमपगृह्यत इति

“जम्बुः” इति नैऋताः । तद्योगे यथा “चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभोः । सापहव पाण्डवेषु चेष्टते राजसत्तम” इति । २४५॥

(२४६. नारायणः) एवमेभिरशेषैर्विशिष्योपनिषत्सु “नारायणाय विद्महे” “नारायण परं ब्रह्म” “एको ह वै नारायण आसीत्” “अथ पुनरेव नारायणः” “चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः” “अथ दिव्यो देव एको नारायणः” इति प्रतिशास्त्रं परस्य वस्तुनो मूर्त्यन्तरव्यावर्तकतया निर्विष्टमसाधारणं नामाह “नारायणः” । श्रौतनिरुक्तम् “गद्य किञ्चिद्” इति । अन्यदपडवीणत्वान्नाचक्ष्महे ।

(२४७. नरः) इदमेव गूढं व्याचष्टे “नरः” अनश्वरचि-
द्विद्विभूतिक इति ॥ २४७ ॥

(२४८. असंख्येयः) तत्समूहाभ्यास्यासंख्येया इति
“असंख्येयः” ॥ २४८ ॥

[२४९. अप्रमेयात्मा) नेपामसंगयेयानामेकैकशोऽ-
प्यप्रमेयानामनवविकानामन्तर्बहिश्च व्यापनाद् “अप्रमेयात्मा” ।

(२५०. विशिष्टः) स्वत एव तदनपेक्षयैलक्ष्यत्वाद्
“विशिष्टः” ॥ २५० ॥

(२५१. शिष्टकृत् २५२. शुचिः) अपि तु स्वस-
म्बन्धेन तान् स्थानुगुणकल्याणान् कुर्वन् अनाधेयदीप्तिः “शिष्टकृ-
न्” ‘शुचिः’ ॥ २५१ २५२ ॥

(२५३ सिद्धार्थः) अथ यथोक्तोपपादनम् “सिद्धार्थः”

स्वत एवावाप्तकामत्वात् ॥ २५३ ॥

(२५४ सिद्धसंकल्पः) तदुपरि “सिद्धसंकल्प”अ-

स्वातन्त्र्येण प्रयुक्ततया स्वेच्छया साधितसर्वार्थ इत्यर्थः । “स-
त्यकामः सत्यसंकल्पः” इति ॥ २५४ ॥

(२५५ सिद्धिदः) अणिमगरिमायास्सिद्धीस्साधके-

भ्यो ददातीति “सिद्धिदः” ॥ २५५ ॥

[२५६ सिद्धिसाधनः] यस्य साधनमपि “ये तु

धर्म्यामृतमिवम्” इति न्यायेनानुप्राणवेलायामपि प्रियंकरत्यात्
सिद्धिरूपम्, सः ‘सिद्धिसाधनः’ ॥ २५६ ॥

[२५७ वृषाही] निखिलमङ्गलादुरार्पणदिनत्वाद् वृष-

रूपं धर्मरूपमहरस्य प्रथमाभिगमनदिवसम् ‘वृषाहः’ । ‘राजाहः
सखिभ्यष्टृच्’ । तदस्यास्तीति ‘वृषाही’ । यथा ‘अथ मे सकलं जन्म
सुप्रभाता च मे निशा । यदुन्निद्राञ्जपत्राक्षं विष्णोर्द्रव्याम्यहं
मुत्तमम् ॥’ “ता निशास्ते च दिवसाः” इत्यादि । ‘यदा ह्येव
एतस्मिन्नदृश्ये’..... अथ सोऽभयं गतो भवति’ इति च ॥ २५७ ॥

(२५८ वृषभः) एवमभिगच्छतो भवदग्धान् वर्पतीति

“वृषभः” । “ऋषिवृषिभ्यां कित्” इति घुपेरभच्प्रत्ययः कित्ङ्गावश्च ।

(२५६. विष्णुः) एवं धर्यन् वेवेप्रीति “विष्णुः” । ‘वि
प्लव् व्याप्तौ ” “विषेः क्विप्” इति णुः । तैस्तेरुपकारैरधिकेन भग-
वता न्यूनानां स्वव्यतिरिक्तानामविनाभावस्तार्किकप्रसिद्धोऽत्र व्या-
प्तिरभिमतः । “न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्”
इति ॥ २५८-२५९ ॥

[२६०. वृषपर्वा] वृषा घर्णाभमधर्माः, ते तदारोहण-
सोपानपर्वणीति ‘वृषपर्वा’ ॥ २६० ॥

[२६१. वृषोदरः] भाराधकानां यथालब्धहविषादिभिस्सु-
पूरत्वेन सर्वातीक्ष्णत्वेन वा धार्मिकोदरत्वाद् ‘वृषोदरः’ । २६१ ॥

[२६२. वर्धनः] भावयन् तानुदरे कृत्वा वर्धयतीति
“वर्धनः” ॥ २६२ ॥

(२६३. वर्धमानः) तान् वर्धयन् स्वयमपि वर्धत इति
वा, एवंप्रायैरपर्यवस्यत्समृद्धिरिति वा “वर्धमानः” ॥ २६३ ॥

(२६४. विविक्तः) एवं सर्वलोकोत्तरस्वेकान्तवृत्तान्त-
त्वाद् “विविक्तः” ॥ २६४ ॥

(२६५. श्रुतिसागरः) एवंप्रकारगुणप्रवणानां भुक्तीनां
सागर इव सरिदोषानां परमा पर्यवसानभूमिरिति “श्रुतिसागरः” ।
“नारायणपरा वेदाः” “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” इति ॥ २६५ ॥

(२६६. सुभुजः) प्रपन्नभरधुर्यशोभनभुजः “सुभुजः” ॥

(२६७. दुर्धरः) तादृग्भुजबलेन सर्वतःसमुद्रवेगो बाळक्री-
डासैकतसेतुभिरिव परैर्दुर्धारवेगो “दुर्धरः” । “ईषदुस्तुपु” इत्यादि-
ना खल ॥ एवं दुर्लभो दुर्गम इत्यादयोऽपि ॥ २६७ ॥

(२६८. वाग्मी) तथा प्रशस्यतया वागस्यास्तीति “वा-
ग्मी” । प्रशंसायां वाचो गिनिः । प्रशस्यत्वं च वेदात्मकत्वाद्,
जिम्बरमधुरगम्भीरप्रियहितत्वाच्च । यथा “वाचिवृताश्च वेदाः”
“उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ।” “भूयः कथय हस्तिर्हि
शृण्वतो नास्ति मेऽसृतम् ।” “बुद्धिमान् मधुराभापी पूर्वभापी प्रि-
यंवदः ।” “ईरयन्तं भारतीं भारतानामर्चनीयां शङ्करीं सृञ्जया-
नाम् । बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्धां परासूनामग्रहणीयरूपाम् ॥”
“ओषमेघस्थनः काले प्रगृह्य विपुलं भुञ्जम् । अनर्मकृतमप्रस्तमनि-
रस्तमसंकुञ्जम् ॥ राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमत्रधीत्” । इ-
त्यादि ॥ २६८ ॥

(२६९. महेन्द्रः) एवं सर्वतोमुखं प्रसृतत्वात्, पूज्यपरमै-
श्वर्यं ‘महेन्द्रः’ ॥ “इदि परमैश्वर्यं” “ऋञ्जेन्द्राग्र” इत्यादिना रन्-
प्रत्ययान्तो निपातितः ॥ २६९ ॥

(२७०. वसुदः) एवं सत्यप्यनभिभवनीये महेन्द्रत्वेन
महत्त्वे लघुभ्यो घनायङ्गो घनं ददातीति “वसुदः” । यथा “देवे-
न्द्रभिभुवनमर्थमेकपिङ्गः” इत्यादि ॥ २७० ॥

(२७१. वसुः) 'वासुरेवः सर्वम्' इति प्रकारेण गरीय-
सां स्वयमेव धनमिति 'वसुः' ॥ २७१ ॥

[२७२. नैकरूपः] अथ यथोक्तमहिमोचितवैश्वरूप्यम् ।
तत्तत्सर्वप्रतीतियोग्यरूपो "नैकरूपः" । 'नभ्राणपात्' इत्यत्र नभ्रा-
ड्महणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्समासस्य महाविभाषया विकल्पित-
त्वाद्वा नलोपाभावः । एवं नैकमाय इत्यादयः । 'विश्वरूपाय' इति
मन्त्रवर्णात्, "पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम्" इति ॥ २७२ ॥

(२७३. बृहद्रूपः) एवमेव दिग्भ्योमायकाशं व्याप्नु-
वद् बृहद्रूपमस्येति 'बृहद्रूपः' । यथा 'द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः' ॥ इति ॥ २७३ ॥

(२७४. शिपिविष्टः) शिपयः—रश्मयः, तान् संप्रविष्टो
व्याप्तवानिति "शिपिविष्टः" । यास्कः "शिपयो रश्मय उच्यन्ते तैरा-
विष्टः" इति । एतत्प्रायमाण्यम् "शिपिविष्टेति यथास्य पतिं रोमं च
यद्भवेत् । तेनापि विष्टं यत्किञ्चित्" सद्योगे "शिपिविष्टं हि तन्
स्मृतम् । रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः" इति 'तेजोभि-
रापूर्य जगत्समग्रं भासस्तद्योगाः प्रतपन्ति विष्णोः' इति ॥ २७४ ॥

(२७५. प्रकाशनः) इदमेव दिव्यं रूपं दिग्भ्योऽनु-
नादिभ्योऽसौ प्रकाशयतीति "प्रकाशनः" । यथा "दिव्यं ददामि ते
चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ।" "सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि
यन्मम" इति ॥ २७५ ॥

[२७६. ओजस्तेजोद्युतिधरः] ओजः—बलम्, ते-
जः—परामिभवनसामर्थ्यं कीर्तिर्वा, द्युतिः—ओजवत्क्यम्, तानि
धरतीति “ओजस्तेजोद्युतिधरः” स एव । एकं नाम । “यथा प्रदीपं
उज्ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाराय ससृज्जवेगाः” “स्थाने हृषीकेश
नव प्रकीर्त्या” “दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता” इत्यादि । २७६ ।

[२७७. प्रकाशात्मा] मूर्खैरपि संप्रतिपन्नपरप्रभावः “प्र-
काशात्मा” । यथा धृतराष्ट्रः “त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतः
प्रभुः । तस्मान्मे यादवभेष्य प्रसादं कर्तुं मर्हसि” । इति ॥ २७७ ॥

[२७८. प्रतापनः] “मासस्तवोभाः प्रतपन्ति” इमि
‘प्रतापनः’ ॥ २७८ ॥

[२७९. ऋद्धः] एवं कूडमुद्धत्यार्चणार्णव इव “ऋ-
द्धः” । यथोद्योगे “ततः स पुरुषस्याग्रः संजगाद पुनः स्वयम् । तां
दिव्यामद्भुतां चित्राद्युद्धिमत्तामरिन्दम” । इति ॥ २७९ ॥

(२८०. स्पष्टाक्षरः) अनयद्वयां प्रतिपाद्यया स्पष्टीकृतवेदा-
क्षर इति “स्पष्टाक्षरः” ॥ २८० ॥

[२८१. मन्त्रः] तन्मन्तारं त्रायत इति “मन्त्रः” इति
नैरुक्ताः । प्राक्ते दुष्टविद्रावणस्तोत्रे ‘प्राणप्रयाणे कः स्मर्तुं शक्नुतस्यान्म-
धुमूदन’ इति पृच्छन्तं नारदं प्रति भगवान् ‘वृष्णातोयसमाकीर्णाद्भो-
रान् संसारसागरान् । अपारान् पारमाप्नोति यो मां स्मरति नित्य-

शः ॥” “स्थिते मनसि सुखस्थे शरीरे सति यो नरः । धातुसाम्ये
स्थिते स्मर्ता विश्वरूपं च मामजम् । तत्तत्तं प्रियमाणं तु काष्ठपा-
पाणसंनिभम् । अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम्” ॥
इति ॥ २८१ ॥

(२८२ चन्द्रांशुः) तेषां मन्त्राणां कमहराहादनतेज-
स्मात् “चन्द्रांशुः” ॥ “चदि आहादने” । “स्फायितश्चि” इत्यादिना
रन्, चन्द्रः । यथा “ते तं सोममिघोचन्तम्” इत्यादि ॥ २८२ ॥

(२८३ भास्करद्युतिः) परेषां परिभानुकप्रभावत्वाद्
“भास्करद्युतिः” । यथा “रक्षांसि भीतानि दिशो ब्रवन्ति” इति
‘शरज्जालांशुमान् शूरः कपे रामदियाकरः । शत्रुरक्षोमयं तोयमुप-
शोपं नयिष्यति ॥” इति च । उभयत्र “एवमेवोऽसुराणां च सुराणां
क्षेत्र सर्वशः । भयाभयकरः कृष्णस्सर्वलोकेभ्यः प्रभुः ॥” इति
॥ २८३ ॥

(२८४ अमृतांशुद्वयः) सर्वतापहराप्यायनमृतसंजी-
वनामृतमयांशुश्चन्द्रोऽपि तन्मनःशैत्यादिगुणोपस्तेहात् तथोद्ववतीति
“अमृतांशुद्वयः” । ‘चन्द्रमा मनसो जातः’ इति ॥ २८४ ॥

(२८५ भानुः) अतिभास्वरेण सहस्रांगुनाऽप्युपजीव्य-
तेजा भातीति “भानुः” । ‘यस्यादित्यो भासुपयुज्य भाति’ इति
॥ २८५ ॥

(२८६. शशविन्दुः) एवं च “शशविन्दुः” । “शश-
प्लुतगती” । शशानां कुटिलगतीनां “विन्दुः” अपलपिता । “विदि
अवयवे” : विन्दुरिच्छुरित्युप्रत्ययान्तो निपातितः ॥ २८६ ॥

(२८७. सुरेश्वरः) तथा ऋजुगतीनां निर्वाहकः ‘सुरे-
श्वरः’ । “सर्वं जिह्वां मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम्” इतिवत् ॥ २८७ ॥

(२८८. औषधम्) भवतीप्रविपापद्वयमावत्वाद् “औष-
धम्” । यथा “देवा देवर्षयश्चैव यं विदुर्दुःस्वभेषजम्” । “एकः प्र-
तामूल्यपत्नेन लभ्यं भधीषधं त्वं भगवन् किलैकः” इत्यादि ॥ २८८ ॥

[२८९. जगतस्सेतुः] एवं सप्तसद्वर्गसंस्कारविरोधित्वे-
न “जगतस्सेतुः” । “पिप्पल्यन्धने; “सितनिगमि” इत्यादिना तुम् ।
यथा “एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय” इति । अतः खलु
कर्मस्वकृताभ्यागमकृतविप्रणाशयोरप्रसक्तिः । “यथा चेनुमहसंषु
भरसो विन्दति मातरम् । तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुविन्दति” ॥
“शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत्पापमश्नुते” इति ॥ २८९ ॥

(२९०. सत्यधर्मपराक्रमः) एवं विधा धर्माः कल्याण-
गुणाः पराक्रमश्चेष्टितानि च सत्या अवितथा यस्य सः “सत्यधर्म-
पराक्रमः” । तथाहि गुणचेष्टितानि प्रक्रम्य “सर्वमेतद्वत्तं मन्ये यन्मां
वदसि केशव” इत्यर्जुनः । “विष्णुः सत्यपराक्रमः” “यं वाकेष्वनु-
वाकेषु निपत्सूपनिपत्सु च । गृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु
सामसु” ॥ इतिच ॥ २९० ॥

[२६१. भूतभव्यभवन्नाथः] एवंप्रायं स्वाम्यमैश्वर्यं वा न केवलमद्य, किंतु त्रिकालेष्विति “भूतभव्यभवन्नाथः” । यथा “भूतभव्यभवन्नाथः केशवः केशिसूदनः । प्राकारस्सर्वधृष्णीनामा-पस्वभयदोऽरिहा” ॥ इति ॥ २६१ ॥

[२६२. पवनः] एवं सर्वदा सर्वत्र स्वभावादेव पुनानी-ति “पवनः” । पविर्गत्यर्थः । एतद्गन्धेन गन्धवाहमपि सतत-गतिस्त्वम् ॥ २६२ ॥

[२६३. पावनः] तथा स्वसम्बन्धिनो गङ्गादीन् जग-त्पुनानान् प्रयोजयतीति “पावनः” । यथाऽगस्त्यः “पावनस्सर्व-लोकानां त्वमेव रघुनन्दन” । इत्यादि ॥ २६३ ॥

[२६४. अनलः] एवं बहुमुखमुपकृत्य च नालं नपर्या-प्तमस्थानुग्रहमहिम्न इति “अनलः” । असन्त्रो देवः । ईदृग्भक्ति-शीकरानुवेधाल्लौकिकानलम्याप्यनलत्पम् ; “हविषा कृष्णवर्त्तनं भूय एवाभिवर्धते” इति ॥ २६४ ॥

(२६५. कामहा) एवंप्रकारस्वगुणदर्शिनां विषयान्तर-विषयस्पृहा इन्तीति “कामहा” । “न कामकलुषं चिरां मम ते पाद-योः स्थितम्” इति तद्दर्शिनः । ‘भोत्रियम्य चाकामहतम्’ “यदिच्छ-न्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति” इति च ॥ २६५ ॥

(२६६. कामकृत्) मन्यदापि भोगमोक्षादिकं स्वयमेव-काम्यं करोतीति “कामकृत्” ॥ २६६ ॥

“इत्युक्त्वाऽन्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः । आश्चर्यं भरतभेष्टम्”
इति तद्विषये निर्दोषप्रत्यक्षसिद्धे यद्वाङ्मयपर्यायप्रयोगश्च भूयिष्ठ उप-
लभ्यते ॥ ३०३ ॥

[३०४. महाशनः] गिर्ललजगन्निगरणमस्येति महा-
शनः । यथा “यच्च किञ्चिन्नया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् । तदप-
श्यमहं सर्वं तस्य कुतौ महात्मनः” । इति ॥ ३०४ ॥

(३०५. अदृश्यः) “अदृशः” । “ऋदुपधाष्वाकृत्पि-
चित्तेः” इति कथम् । अतर्क्ययुक्तान्तः । यथा “कथं न्ययं शिशुः शेते
लोके नारायणागते । तपसा चिन्तयन्धापि तं शिशुं नोपलक्षये” इति ।

(३०६. व्यक्तरूपः) अथच, अभिगच्छन्तो मार्कण्डेया-
देः “व्यक्तरूपः” सुप्रहृदिव्यविग्रहः । यथा ‘अनसीपुष्पसंकाशः
श्रीवत्सकृतलक्षणः । साक्षाद्गन्था इवावासः स सदा प्रतिभाति मे ॥
'तस्य तावन्नतडी ताव चरणौ सुप्रनिष्ठितौ । सुजातमृदुरक्ताभिः शृङ्गलो-
भिरलङ्कृतौ । प्रयत्नेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ’ । इति ॥

(३०७. सहस्रजित्) सहस्रयुगसंख्यं कल्पान्तं शयानो
जयतीति “सहस्रजित्” । “यावद्युगानां निप्रपे सहस्रं परिवर्तते ।
तावन् स्वयमि” इत्यादि ॥ ३०७ ॥

[३०८. अनन्तजित्] परिमितशिशुरूपस्याप्यस्य क-
श्चित् कदाचित् कथंचिदपि महिमावधिविप्रकर्षो नास्तीति “अन-

ज्मजित्” । “अन्तः शरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् । न हि
पर्यामि तस्याहमन्तं देवस्य कर्हिंबित् ॥ आसादयामि नैवान्त
तस्य राजन् महात्मनः” ॥ इति ॥ ३०८ ॥

[३०९. इष्टः] पचमुदरेण धृतमुत्प्रेरत्यविशेषेण जनयि-
त्रीय वाञ्छित इति “इष्टः” ॥ ३०९ ॥

(३१०. अविशिष्टः) “अविशिष्टः” ॥ ३१० ॥

[३११. शिष्टेष्टः] तथा पण्डितप्रणया मार्कण्डेयानीनां
परमपुरुषार्थत्वेनेष्टः “शिष्टेष्टः” । तत्रैव च “सत्त्वस्था निरहंकारा
नित्यमध्यात्मकोविदाः । मामेव सततं विधाञ्छिन्तयन्त उपासते”
इति ॥ ३११ ॥

(३१२. शिखण्डो) “आसीनं तं नरव्याघ्रं पर्याम्य-
मिनतेजसम्” इत्यपरिमिताप्रभृद्यमैरन्यं परं तेजः शिखण्डमस्या-
तिशयितमिति ‘शिखण्डो’ । “अतिशायने” इतीतिः ॥ ३१२ ॥

(३१३. नहुषः) तथा स्वमायया जीवास्तृणति वृण्णानीति
‘नहुषः’ इति नैरुक्ताः । यथा, “तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः”
इति ॥ ३३ ॥

(३१४. वृषः) स एवामृतोपमया स्वकान्त्या वाचा च
सागरस्योदगाटनध्वान्तमारवासायन् सिञ्चतीति ‘वृषः’ । ‘वृषु सेच-
ने’ । यथा, “ततो मामजग्रीद्वालस्स पद्मनिभलोचनः । धीवत्स-

“इत्युक्त्वाऽन्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः । आश्चर्यं भरतभेट्ट”
इति नक्षिपये निर्दोषप्रत्यक्षसिद्धे महाश्चर्यपर्यायप्रयोगश्च श्रूयिष्य उप-
लभ्यते ॥ ३०३ ॥

[३०४. महाशनः] निखिलजगन्निगरणमस्येति महा-
शनः । यथा “यच्च किञ्चिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् । तत्प-
श्यमहं सत्यं तस्य कुक्षौ महात्मनः” । इति ॥ ३०४ ॥

(३०५. अदृश्यः) “अदृश्याः” । “ऋदुपधाणाकूलूपि-
चित्तेः” इति वक्ष्य । अतर्क्यवृत्तान्तः । यथा “कथं न्वयं शिशुः शेते
लोके नाशमुपागते । तपसा चिन्तयन्धापि तं शिशुं नोपलक्षये” इति ।

(३०६. व्यक्तरूपः) अथच, अभिगच्छन्तो मार्कण्डेया-
देः “व्यक्तरूपः” सुप्रहृदिव्यविग्रहः । यथा ‘अनसीपुष्पसंकाशः
श्रीवत्सकुतलक्षणः । साक्षाद्भक्त्या इनावासः स सदा प्रतिभाति मे ।
‘तस्य ताम्रतञ्जो तात चरणौ सुप्रतिष्ठिनौ । सुजातमृदुरक्ताभिः कङ्कली-
भिरलङ्कृतौ । प्रयतेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ’ । इति ॥

(३०७. सहस्रजित्) सहस्रयुगसंख्यं कल्पान्तं शयानो
जयतीति “सहस्रजित्” । “यावन्नुगानां निप्रपे सहस्रं परिवर्तते ।
तावन् स्वपिमि” इत्यादि ॥ ३०७ ॥

[३०८. अनन्तजित्] परिमितशिशुरूपस्याप्यस्य क-
ञ्चित् कदाचित् कथंचिदपि महिमानधिविप्रकर्षो नास्तीति “अन-

नञ्जित्” । “अन्तः शरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् । न हि पर्यामि तस्याहमन्तं देवस्य कर्हिचित् ॥ आसाद्यामि नैवान्त तस्य राजन् महात्मनः” ॥ इति ॥ ३०८ ॥

[३०९, इष्टः] पवमुदरेण धृतैर्मुख्यैरप्यविशेषेण जनयि-
त्रीव वाञ्छित इति “इष्टः” ॥ ३०९ ॥

(३१०, अविशिष्टः) “अविशिष्टः” ॥ ३१० ॥

[३११, शिष्टेष्टः] तथा पण्डिताग्रण्या मार्कण्डेयानीनां
परमपुरुषार्थत्वेनेष्टः “शिष्टेष्टः” । तत्रैव च “सत्त्वस्था निरहंकारा
नित्यमध्यात्मकोविदाः । मामेव सततं विपाश्चिन्तयन्त उपासते”
इति ॥ ३११ ॥

(३१२, शिखण्डी) “आसीनं तं नरन्यात्रं पर्याम्ब-
मिनतेजसम्” इत्यपरिमिताप्रभृद्यमैरन्यं परं तेजः शिखण्डमस्या-
तिशयितमिति ‘शिखण्डी’ । “अतिशयने” इतीतिः ॥ ३१२ ॥

(३१३, नहुषः) तथा स्वमायया जीवान्महति ब्रूयतीति
‘नहुषः’ इति नैरुक्ताः । यथा, “तस्मिंश्चान्यो गायया सन्निरुद्धः”
इति ॥ ३३ ॥

(३१४, वृषः) स एवामृतोपमया स्वकान्त्या वाचा च
सागरस्योदरादन्तमान्माशवासयन् मिश्रयतीति ‘वृषः’ । ‘वृषु सेच-
ने’ । यथा, “ततो मामग्रवीद्वाल्मीकिः पद्मनिभलोचनः । धीवत्स-

धारो ऋतिमाम् वाक्यं ऋतिमुखायदम् ॥ जानामि त्वां परिभ्रान्तं
तदा विध्वंसकं कृत्तिणम्” इत्यादि ॥ ३१४ ॥

(३१५. क्रोधहा) अथ भार्गवं रामं ध्वनयति । त्रिःसप्त-
वारं नरपतिनिरासकरं क्रोधं कारयपप्रार्थनामात्रेण हतवान् ‘क्रोधहा’ ।

(३१६. क्रोधकृत्) पूर्वं तेभ्यः “क्रोधकृत्” च ॥ ३१६ ॥

(३१७. कर्ता) तथाविधक्रोधहेतोः कार्तवीर्यस्य च्छेत्ता
‘कर्ता’ । यथा, “निःचत्रियां यश्च चकार मेदिनीम्” इति ॥ ३१७ ॥

(३१८. विश्वबाहुः) एनं कण्टकोद्गारेण विश्वस्मे
बाहु यस्य सः ‘विश्वबाहुः’ ॥ ३१८ ॥

[३१९. महीधरः] एनं भारावतरणेन महीं धत्त इति-
‘महीधरः’ ॥ ३१९ ॥

[३२०. अच्युतः] “अच्युतः” इति ब्रह्मन्त्रवरुणा-
दिषु । यस्मात् अच्युतः स्थानात्तस्मात्संकीर्त्यसेऽच्युतः” इति ब्रह्मादि-
साधर्म्येणावतारेऽपि स्वैश्वर्यप्रच्युतिवैधर्म्यात् ‘अच्युतः’ ॥ ३२० ॥

(३२१. प्रथितः) तथात्वेन प्रसिद्धः ‘प्रथितः’ । यथा,
“तस्य नाम महाराः” “यशसश्चैकमाजनम्” इति ॥ ३२१ ॥

(३२२. प्राणः) तत्रोपजीविनां जीवितरूपत्वात् ‘प्राणः’
“प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व” “अमृतं देवा-
नामायुः प्रजानाम्” “प्राणस्तथानुगमात्” इति ॥ ३२२ ॥

[३२३. प्राणदः] अथ कर्ममूर्तिं सूचयति 'प्राणदः' ।

मरुतां मथनोचितबलप्रदः 'अनन्तबलशक्तयः' इति तन्मन्त्रवर्णान्

(३२४. वासवानुजः) अमृतार्थिनं वासवमनु तत्संविधानाय जात इति 'वासवानुजः' । "अनी कर्मणि" इति डः ॥ ३२४ ॥

[३२५. अपां निधिः] मध्यमानमहार्णवधारणाद् 'अपां निधिः' ॥ ३२५ ॥

[३२६. अधिष्ठानम्] "मन्दराद्रेरधिष्ठानं भ्रमतोऽभून्महामुने" इत्यधिष्ठानम् ॥ ३२६ ॥

(३२७. अप्रमत्तः) एकांविधानां बालेषु 'अप्रमत्तः' अन्यन्तमबह्वितः ॥ ३२७ ॥

(३२८. प्रतिष्ठितः) स्वयमन्यानपेक्षया स्वे महिम्नि 'प्रतिष्ठितः' । "स भगवः क प्रतिष्ठित" इति । "स्वे महिम्नि" इति "स्वे महिम्नि स्थितं देयम्" इति च ॥ ३२८ ॥

(३२९. स्कन्दः) स्वयमसुरादीन् स्कन्दयति—शोषयतीति 'स्कन्दः' ॥ ३२९ ॥

(३३०. स्कन्दधरः) तादृशं सुरसेनान्यमपि धरति इति 'स्कन्दधरः' । सोऽपि हि तस्य विभूतिः, "सेनानीनामहं स्कन्द इति ॥ ३३० ॥

(३३१. धुर्यः) “भुवनभृत्” इति तन्मन्त्रवर्णात् ‘धुर्यः’ ।
 “धुरो यदृका” विति यत् ॥ ३३१ ॥

(३३२. वरदः) अन्येभ्योऽपि लोफकार्यधुर्येभ्यो देवेभ्य-
 स्तास्तान्वरान् ददातीति ‘वरदः’ ॥ ३३२ ॥

(३३३. वायुवाहनः) तद्यथा ‘वायुवाहनः’ जगत्प्राणं
 वायुं वाहयतीति ॥ ३३३ ॥

(३३४. वासुदेवः) अथ द्विपट्काध्यात्मविषयः ‘वासु-
 देवः’ वासुध्वासौ देवश्चेति । विश्वं स्वस्मिन्त्सर्वलोष वासयन्,
 पक्षाभ्यामिवाच्छादयञ्च तस्मिन्वसतीति वासुः । एवं क्रीडति, वि-
 जिगीषते, अथ च द्योतते, स्तूयते, गच्छति चेति देवः । अतो
 ‘वासुदेवः’ । निरुचुर्धर्षयः “छादयोमि जगत्सर्वं भूत्वा.सूर्यं शर्षा-
 शुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः” “वसनात्सर्वभू-
 तानां वासुत्वाद्देवयोनितः । वासुदेवस्ततो ज्ञेयः सर्वेषामपि पठ्य-
 ते ॥” “सर्ववासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासु-
 देवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते” इति सर्वशास्त्रे । शुद्धमिति नातिव्य-
 ज्यते ॥ ३३४ ॥

(३३५. बृहद्भानुः) तदेव व्याचिकीर्षति । तन्न य-
 द्भोगविभूत्या द्योतमानत्वं तदाह ‘बृहद्भानुः’ । बृहन्तो भानवो
 नित्यदीप्ता अस्य सन्तीति ॥ ३३५ ॥

(३३६. आदिदेवः) यदपरत्रिभूत्या क्रीडति, तदाह

‘आदिदेवः’ । यथा, “संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
क्रीडते भगवान्” “अप्रमेयोऽनियोज्यश्च यत्कामगमो वशी । मोदते
भगवान्विष्णुर्बालः क्रीडन्कैरिव” ॥ ॥ ३३६ ॥

(३३७. पुरन्दरः) द्वावनाथसद्वाधनिवारणं तदाह च-
तुर्भिः । असुरपुराणि दारयतीति ‘पुरन्दरः’ । “वाचंयमपुरन्दरो
चे” ति निपातितः । असुरपिशाचाशनिप्रहाद्याधिदैविकभयहरणप्रद-
र्शनमेतत् ॥ ॥ ३३७ ॥

अशनापी भूख

(३३८. अशोकः) आध्यात्मिकानां शोकमोहाशनाया-
दीदिनां निरोधो “अशोकः” ॥ ३३८ ॥

(३३९. तारणः) आधिर्भौतिकेभ्यश्च वैरिचोरध्याध्यादि-
भयेभ्यस्तारयतीति ‘तारणः’ ॥ ३३९ ॥

(३४०. तारः) सन्निधानाच्च सर्वसंसारभयात्तारयतीति
‘तारः’ । अथर्वशिरसि “गर्भजन्मजरामरणसंसारसागरमहार्भयात्ता-
रयतीति तस्मादुच्यते तारः” इति “अपहतपाप्मा विजरो विसृत्युः”
इत्यादिका च भूतिरेतत्प्रकरणप्रवणा ॥ ३४० ॥

(३४१. शूरः) यद्विजिगीपुत्वम्, तदाह ‘शूरः’ इति । शूरः
समर्थो जैवः “शु गवी ” “शुसिचिमीनां दीर्घश्च” इति क्रन्प्रत्ययो
दीर्घश्च ॥ ३४१ ॥

[३४२. शौरिः] यद्विशेषतो भक्तान् गच्छति, तत्प्रद-
र्शयति ‘शौरिः’ शूरस्य वसुदेवस्यापत्यम् । “अत इज्ज” ॥ ३४२ ॥

[३४३. जनेश्वरः] एवं सर्वसंज्ञावनोज्ज्वलैश्वर्यम-
हीयः 'जनेश्वरः' ॥ ३४३ ॥

[३४४. अनुकूलः] अथ च निसर्गमहत्त्वेन 'धस्मय-
मदमानवर्जनावनुद्धलः' 'अनुकूलः' कूलमनु वर्तत इति । यथा,
"वीर्यवान् च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः" ॥

भक्तभक्ष्यो वा 'अनुकूलः' । "हस्तावलम्बनो होको भक्तिक्रीतो
जनार्दनः ।" "यदि शक्नोपि गच्छ त्वमतिचञ्चलचेष्टिनः"
इत्यादि ॥ ३४४ ॥

[३४५. शतावर्तः] तथा 'शतावर्तः' शतमायना अस्ये-
ति । आवर्तशब्देनैश्वर्यघट्टभित्तानि लक्ष्यन्ते । अतिवेलमप्यनु-
वेलीक्रियमाणमिदमैश्वर्यं संकटगतिक्षोभसमुद्भवत्सरिदावर्तवद्वि-
जृम्भते । एवं "शान्तोदितविज्ञानप्राणायामे" ति परमन्तलिङ्गं सम-
र्थितम् ॥ ३४५ ॥

[३४६. पद्मी] एवं वासुदेवत्वं गुणतो विवृत्त्य रूप-
तोऽपि विव्रियते । लीलापद्मेन नित्ययोगाद् 'पद्मी' ॥ ३४६ ॥

[३४७. पद्मनिभेक्षणः] अमलकमलास्फलननिभं भ-
मापहं वीक्षणमस्येति 'पद्मनिभेक्षणः' ॥ ३४७ ॥

[३४८. पद्मनाभः] नाभिश्च पद्मनिभोऽस्येति 'पद्म-
नाभः' ॥ ३४८ ॥

(३४६. अरविन्दाक्षः) अरविन्दसुन्दरे अक्षिणी अस्ये-
ति 'अरविन्दाक्षः' । ॥ ३४६ ॥

(३५०. पद्मगर्भः) स्वसदृशेन सुरभिकोमलेन पद्मेनोपास-
कमानससरसिजेन वा गीर्यते स्वान्तरवस्थाप्यत इति 'पद्मगर्भः'
। "अर्तिगृभ्यां भन्" । यथा, "दहरं विपाप्यं परवेश्मभूतं यत्पुण्ड-
रीकम्" "दहरं पुण्डरीकं वेश्म" "सरसिजासनसन्निविष्टः" इत्या-
दि ॥ ॥ ३५० ॥

(३५१. शरीरभृत्) ईदृशेन शुभाभयेण स्वशरीरभृतमु-
पासकं पुष्पातीति "शरीरभृत्" । उपास्यगुणैर्हि तेषां पोषः । "व-
सति हृदि सनातने च तस्मिन् भयति पुमान् जगतोऽस्य सौम्य-
रूपः" "ब्रह्मविद् इव सौम्य ते मुखं भाति" इति च । उपासको हि
तस्यात्मवच्छरीरवध "रक्षते भगवान् विष्णुर्मकानात्मशरीरवत्"
इति ॥ ३५१ ॥

(३५२. महर्द्धिः) अथ विभूतितोऽपि स एव विधियते ।
तथोगत्तेमक्षमनिस्सीमविभूतिः - "महर्द्धिः" ॥ ३५२ ॥

[३५३. ऋद्धः] तत्समृद्ध्या त्ययमपि समृद्धः - 'ऋद्धः' ।
यथा "अभिपिच्य च लङ्कायाम्" इति ॥ ३५३ ॥

(३५४. वृद्धात्मा) इमं महान्तं महिमानं चुलकयन्निव
प्रवृद्ध आत्मा-स्वरूपमस्येति 'वृद्धात्मा' ॥ ३५४ ॥

[३५५. महाक्षः] 'महाक्षः' महान् पूज्योऽक्षो यस्य सः । वहनेन रथावयवसाम्यादक्षः तथीमयस्तादर्थ्यः । स हि गरुड-
वाहनस्योपवाहः ॥ ॥ ३५५ ॥

(३५६. गरुडध्वजः) स एव ध्वजो यस्य सः 'गरुडध्वजः'
तद्धि सर्वेश्वरस्यासाधारणं चिह्नम् ॥ ॥ ३५६ ॥

(३५७. अतुलः) एषम् 'अतुलः' अनुपमः । "न तस्य
प्रतिमा अस्ती" ति ॥ ॥ ३५७ ॥

शृङ्गिंसायां

(३५८. शरभः) स्वमर्यादातिवर्तिनः शृण्वतीति 'शरभः'
। "कृशशालिकलिगर्दिभ्योऽमच्" इत्यमच् ॥ ॥ ३५८ ॥

[३५९. भीमः] अतस्ते तस्माद्विभ्यतीति 'भीमः' । "भियः
पुगवा" इति मङ्प्रत्ययः । "भीमादयोऽपादाने" इति । तद्वीता हि
वाय्वादयो देवाः स्वमर्यादां न गतिवर्तन्ते । यथा "भीयाऽस्माद्वातः
पवते" इत्यादि "यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजसि निःसृतम् ।
महद्भयं वन्नमुद्यतम्" "भयादेवाग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भया-
दिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः " "कम्पनात्" इति ॥ ३५९ ॥

(३६०. समयज्ञः) अतस्तेपामग्न्यादीनामूर्ध्वज्वलनादि-
समयमधिकारनियमं जानातीति 'समयज्ञः' । "सूर्वाचन्द्रमसी धाता
यथापूर्वमकल्पयत्" इति । यद्वा, भक्तेभ्यः स्वात्मदानावसरः समयः,
तद्भयदानव्रतं वेति ॥ ॥ ३६० ॥

(३६१. हविर्हरिः) 'तस्यत्रावदेव चिरं यावन्न विमोक्षये

अथ संपत्स्ये" इति श्रुतिसिद्धसमयं ज्ञात्वा, तेभ्यो दीयते तैरादी-
यते चेति 'हविः' । "हु दानादन्नयोः" "अर्बिंशुचिद्वसृषिर्द्धिर्द्धि-
र्द्धिभ्य इति" इतीति । तद्विघ्नमपहरतीति 'हरिः' "सर्वधातुभ्य इन्"
इति हरतेरिन् । यथा "हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तरपि स्मृतः ।
अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः" । 'हविर्हरि' रित्येकं
नाम । "इडोपहृतं गेहेषु हरे भागं क्रतुष्वहम् । चर्णश्च मे हरिः
भेष्वस्तस्माद्धरिर्हं स्मृतः" ॥ इति ॥ ॥ ३६१ ॥

(३६२. सर्वलक्षणलक्षणयः) अथ लक्ष्मीपतिमूर्तिः

साक्षात्तन्मयीसतताल्लिङ्गनसौभाग्यसूचकैः सर्वलक्षणैर्लक्षणे ज्ञाने
साधुः 'सर्वलक्षणलक्षणयः' । "तत्र माधुरिति" यत् । तानि लक्ष-
णानि यथा "ध्यायेत्कमलगर्भाभं देवं लक्ष्मीपतिं ततः । कमलाल-
यहेतीशधिभूपितकरद्वयम्" तन्मनो च "सकलमुखसौभाग्यवारिधे"
इति ॥ ३६२ ॥

[३६३. लक्ष्मीवान्] तथा च 'लक्ष्मीवान्' तथैव

लक्ष्म्या नित्ययोगवान् । यथा "द्वयं देवीपरिणये लीलयैव समर्पय-
न् । प्रकाशयन्ननावित्यमात्मना प्रकृतेः सह ॥ मत्करैरनुविद्धेयं
प्रकृतिः प्राकृतेरहम् । यतोऽहमाभितश्चास्या मूर्तिर्मय्येतदात्मिका"
इति प्रकृतिःजगतां माता श्रीः ॥ ३६३ ॥

[३६४. समितिजयः] तथा जगत्पिता पितृयन्त्रिभृति-

करोऽयं जीवानां स्वशास्यविवाहक्लेशं जयतीति 'समित्तिजयः ।
 "संज्ञायां भृतृवृजि" इत्यादिना सञ्च । "अखिलदुःखजयः" इति
 मन्त्रवर्णात् ॥ ३६४ ॥

[३६५ विक्षरः] यथोक्तभक्तप्रणयाक्षरणात् विक्षरः ।

(३६६ रोहितः) कमलगर्भाभत्वात् 'रोहितः' ॥ ३६६ ।

(३६७ मार्गः) उपासकैर्मार्ग्यत इति 'मार्गः' । "वाञ्छित-
 सिद्धिप्रदः" इति मन्त्रवर्णात् ॥ ३६७ ॥

(३६८ हेतुः) तद्वेतुः 'हेतुः' । "हि गतो" "कमिमनि"
 इत्यादिना तुः । ॥ ३६८ ॥

(३६९ दामोदरः) वदरे दामान्यस्येति 'दामोदरः' । "दा-
 मानि लोकनामानि भान्ति यस्योदरान्तरे । तेन दामोदरो देवः"
 इति । "देवानां सुखशंसित्वाद्दामोदरं विदुः" इति वा । "ततः
 स दामोदरतां प्रययौ दामबन्धनात्" इति वा । एवं लक्ष्म्या अपि
 स्पृहणीयचातुर्योऽपि सन् यशोदादामनि गलितजडः संभितचात्स-
 ल्याद्वभूवेत्यर्थः ॥ ३६९ ॥

[३७० सहः] एवं तद्वन्धनतर्जनभर्त्सनादिकं सहत इति
 'सहः' ॥ ३७० ॥

[३७१ महीधरः] स एव भूभारधरणेन 'महीधरः' ॥

(३७२. महाभागः) वल्लवीनीलापोडशसहस्रदिव्यकन्यका-
रुक्मिणीसत्यभामाजाम्भवतीऽभृतीनां स्वयंवरसौभाग्यवत्त्वाद्
'महाभागः' ॥ ३७२ ॥

(३७३. वेगवान्) मनुष्यधर्मलीले बाल्येऽपि दुर्वारप-
रमैरवर्षप्रसरत्वाद् 'वेगवान्' । अतिशयने मनुष्य ॥ ॥ ३७३ ॥

(३७४. अमिताशनः) कथम् ? 'अमिताशनः' अपरि-
मितं गोपैरिन्द्राय परिकल्पितमशनमस्येति । तस्मिन्विस्मिता हि
गोपास्तमतिशराङ्कुरे । यथा "देवो या दानवो वा त्वम्" इत्यादि ॥

(३७५. उद्धवः) "दानोदरं बन्धहरम्" इति प्रकारेण
स्वयन्भानुसंधायिनां भवबन्धनिर्धूननेनोद्धतो मयोऽस्मादिति 'उद्धवः' ।

(३७६. क्षोभणः) अन्यान् बन्धाहान् बन्धनीं च प्रकृ-
तिं क्षोभयतीति 'क्षोभणः' ॥ ॥ ३७६ ॥

(३७७. देवः) मायापाशेन व्याघ्रबटाहादिवज्जीवान् बद्ध्वा
वीक्षति क्रीडतीति 'देवः' ॥ ३७७ ॥

(३७८. श्रीगर्भः) एवंप्रायभोगक्रीडासाहित्येन वर्धनीया-
ऽस्य श्रीरिति 'श्रीगर्भः' "विष्णोरेपाऽनपायिनी" ति ॥ ॥ ३७८ ॥

(३७९. परमेश्वरः) एतां सप्तमीस्वयंप्रहणसप्रयोजनपर-
मैश्वर्यः 'परमेश्वरः' । यथा "अतीव रामः शुशुभेऽभिकामया विभुः
भिया विष्णुरिधामरेश्वरः" इति ॥ ३७९ ॥

[३८०. करणम्] स्वप्राप्तेः साधकत्वमत्वात् 'करणम्' ।
 ज्ञानकरणानां भवणनयनादीनां क्रीडोपकरणानां करचरणादीनां चै-
 तच्छक्तिशीकरतः करणत्वम् । यथा "चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः
 भोक्तृ च भोक्तव्यं च नारायणः" इत्यादि ॥ ३८० ॥

(३८१. कारणम्) तैस्तैस्तद्वत्तत्तत्कारयतीति 'कारणम्'
 देवत्वम् ॥ ३८१ ॥

(३८२. कर्ता) तत्र स्वतःसः 'कर्ता' । अधिकारी फली
 जीवोऽपि हि स्वयं स्वस्य यथा सुखदुःखाभिमानी, तथा तदतिशयेन
 वा तदवस्थाभिमानी हि भगवान् । यथा "व्यसनेषु मनुष्याणां
 भृशं भवति दुःखितः । उरसवेषु च सर्षेषु पितेव परितुष्यति" "बहु
 स्यां प्रजायेये" ति च । पृथग्भिमानीत्वे हि न बहु स्यामिति स्यात् ।

(३८३. विकर्ता) अत एव तत्फलभोगेन हर्षशोकादिभि-
 र्विकुर्वाणः 'विकर्ता' । स्वार्थहर्षशोकाद्यभावेऽपि परार्थतत्त्वसक्तिर-
 दोषः । अन्यथा परदुःखदुःखित्वादयो गुणाः कथमस्य स्युः? ॥ ३८३ ॥

(३८४. गहनः) एनं सर्वेषां ज्ञानायतनभोगतदुपकर-
 णस्वरूपेषु सद्भिन्नतन्त्राभिमानात्मके महागुणे 'गहनः' अतिभूमिः ।
 "सदैव सन्तं न विजानन्ति देवाः" । तत्रान्तर्यामिप्राक्षणम् "यः
 प्रविष्टो निष्ठन्" इत्यादि सर्वम् । मुयालोपनिषदि "चक्षुश्च द्रष्टव्यं
 च नारायणः" इत्यादि । "अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्वि-
 षम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवाय पञ्चमम् ॥" इति ॥ ३८४ ॥

(३८५. गुहः) एवं गूढति-रक्षतीति 'गुहः' ॥ ३८५ ॥

(३८६. व्यवसायः) अथ ध्रुवमूर्तिः । अतिशयेन सीयते
यध्यतेऽस्मिन् ज्योतिश्चक्रमिति 'व्यवसायः' । अधिकरणे घञ् नक्ष-
त्राधारव्योमशरीरत्वात् । अतो हि "गगनमूर्तये" इति तन्मन्त्रव-
र्णः । "भवचक्रभृतं देवम्" इति तद्व्यानम् ॥ ३८६ ॥

(३८७. व्यवस्थानः) तन्मूलः कालः कलासुदूर्ताद्यान्मा
तलैव व्यवतिष्ठत इति 'व्यवस्थानः' ॥ ३८७ ॥

(३८८. संस्थानः) सर्वमेवस्मिन् संतिष्ठते समाप्यत
इति 'संस्थानः' ॥ ३८८ ॥

(३८९. स्थानदः) स एव "परमपदप्राप्तिहेतवे" इति
मन्त्रवर्णात् 'स्थानदः' ॥ ३८९ ॥

(३९०. ध्रुवः) स खलु तुङ्गपदप्रदानेनार्वाचीनं ध्रुवमपि
ध्रुवीचकार । अतो 'ध्रुवः' । अस्य सर्वव्यापकत्वं तत्त्वम् ॥ ३९० ॥

(३९१. परद्धिः) अथ मृतसंजीवनं रामचरितम् । सर्वैश्व-
र्यादपि पराऽस्या कल्याणगुणसमृद्धिर् इति 'परद्धिः' । परावस्थस्या-
पि हि रामस्यावरसोमादिदेवगुणैकदेशनिर्दर्शनं क्रियते । यथा नत्
"विष्णुना सद्यो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः" इत्यादौ । परत्वं
वासेव । एतदुक्तम् "अव्यक्तमक्षरं ब्रह्मनिर्मितम् । देवानां हृदयं
सौम्यं गुह्यं रामः परन्तपः" "बहवो नृप कल्याणगुणाः पुत्रस्य

सन्ति ते" इत्यादि । "भगवते" इति स्वमन्त्रवर्णाद्यं ॥ ॥ ३६१ ॥

(३६२. परमस्पष्टः) किञ्च 'परमस्पष्टः' स्पष्टप्रत्यक्षदृष्ट-
स्वपारम्यः । यथा "व्यक्तमेव महायोगी परमात्मा सनातनः" "सू-
र्यस्यापि भवेत्सूर्य" इत्यादि ॥ ३६२ ॥

(३६३. तुष्टः) अधिकृताधिकारात्परत्वादप्यतिशयेन सम-
स्तमनुष्याद्यधिकारयोर्दशरथित्वजगत्पालनयोर्लभात्प्रीतः 'तुष्टः' ।
यथा "पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम्" "कुन्धोचितमतिः
क्वायं धर्मं खं बहु मन्यते" "आत्मानं मानुषं मन्त्रे रामं दशरथा-
त्मजम्" इति ॥ ॥ ३६३ ॥

(३६४. पुष्टः) एव महागुणैः परिपूर्णः 'पुष्टः' । 'तमेशं
गुणसंपन्नम्" इति ॥ ॥ ३६४ ॥

(३६५. शुभेक्षणः) एकाविधैश्वर्यशीलातिशयपिशुनशी-
तलविशालोदारदीर्घरात्रीवल्लोचनः 'शुभेक्षणः' । यथा "सुभ्रूराय-
तताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुर्वि स्वयम्" इति । स्वकर्मकं स्वकर्तृकं च
दर्शनमतिशुभमस्येति वा 'शुभेक्षणः' । यथा "यश्च रामं न पश्येत्तु
यं च रामो न पश्यति । निन्दितः स वसेल्लोके स्वात्माऽप्येनं विगर्ह-
ते ॥" इति ॥ ३६५ ॥

(३६६. रामः) 'रम्यतेऽस्मिन्सदा सगैर्गुणरूपयशीकृतै'
रिति 'रामः' । यथा "रामो रमयतां श्रेष्ठः" "गुणाभिरामं रामं
च" "श्यामी युवा लोदिनाक्षं मानङ्गनामिष्यमः" "तथा सर्व-

प्रताकानैः प्रीतिमंजननैः पितुः । गुणैर्धिरुचै रागो दीप्तः सूर्य
इवांशुभिः” इति । “शरदिन्दीवरस्थिये- अभिरामशरीराये” ति
स्वमन्त्रलिङ्गाच्च ॥ ॥ ३६६ ॥

(३६७. विरामः) विरम्यतेऽस्मिन् वरप्रदैर्ब्रह्मादिभिर्बैश्चा-
व्यगत्वादिभिर्लब्धवरैश्च रावणादिभिरिति ‘विरामः’ । यथा “ब्रह्मा
स्वयंभूश्चतुराननो वा” इत्यादि ॥ ॥ ३६७ ॥

(३६८. विरतः) निरुत्तरेणैवेत्येव कृपणाद्रावणादेः ‘विरतः’ ।
यथा “न चास्य महतीं लक्ष्मीं रावणाशोऽशक्यते” “लोककान्तस्य
कान्तत्वां शीतरश्मेरिव क्षया” “स पितुर्नचनं भोमानभिपेक्षात्परं
प्रियम्” “धर्मापदेशात्त्यजतश्च राज्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पदा-
तिम्” इत्यादि । (मार्गः) भगद्वाजादिमुनिभिर्मार्ग्यत इति ‘मार्गः’ ।
‘विरजोमार्ग इति पाठे विरजाः- अपांसुलो निर्दिष्टतद्दर्शितो
मार्ग इति । यथा “या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः”
“आवहत्परमां गतिम्” इति ॥ ३६८ ॥

(३६९. नेयः) सुहृदां नियोगार्हत्वात् ‘नेयः’ । यथा “आ-
ज्ञाप्योऽहं तपस्विनाम्” “आवाप्तं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने”
“सुहृदां ह्यर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सता । समर्थेनापि सन्देष्टुं
शाश्वतीं भूतिमिच्छता” । सभापर्णणि च स्वयम् “यजत्वाभीष्टि-
तं यज्ञं मयि श्रेयस्यवस्थिते । नियुङ्क्त्व चापि मां कृत्ये सर्वं कर्तारिम
ते वचः” उद्योगे— “अयमस्मि महाबाहो प्रहृयतो विवक्षितम् ।

करिष्यामीह तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत” । “वायुसूनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः । शत्रूणां प्रकम्प्योऽपि लघुत्वमगमरूपेः” इति वा ॥ ३६६ ॥

[४००. नयः] ते च तथाऽस्मिन्नीयन्त इति “नयः” । ते ह्यहः “रक्षितव्यास्त्वया शश्वद्भ्रमभूतास्तपोधना.” “पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तं चाभिता वयम्” इति ॥ ४०० ॥

इति भीमद्विष्णुसहस्रनामविचरणे भगवद्गुणदर्पणे
चतुर्थं शतकं समाप्तम् ॥

अथ पञ्चमशतकप्रारम्भः ।

[४०१. अनयः] स एव, असुहृद्भिर्न नयोऽस्यासीदिति “अनयः” । यथा राघणेन “हिमवान् मन्दरो मेरुग्रैस्तोक्ष्यं वा सहामरेः । शक्यं भुजाभ्यामुद्धतुं न संख्ये भरतानुजः” । यद्वा, “अयः शुमावहो विधिः” सोऽस्मादन्यो जगतां नास्तीति “अनयः” । यथा “एते वयं सर्वसमृद्धकामा येपामयं नो भविता प्रशास्ता” इति ।

[४०२. वीरः] रक्षसामतिभयघलनहेतुर्याद् “वीरः” ।

“अज गतिक्षेपणयोः” “स्फायितश्चिवञ्चि” इत्यादिना रक् “अजेर्व्य-
घन्नपोः” इति वीभाषः । यथा “ब्रह्मदण्डप्रकाशानां विद्युज्ज्वलित-
वर्चसाम् । स्मरन् राघवबाणानां विज्यये राक्षसेश्वरः” “मात-
ङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः । अभिमूतोऽभवद्राजा राघवेण
महात्मना” । यथा च मारीचः ‘वृक्षे वृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णा-
जिनाम्बरम् । गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम्” इत्यादि । ४०२ ।

[४०३. शक्तिमतां श्रेष्ठः] शक्तिमतां सुरादीनामस्ति-
शयेन प्रशस्य इति “शक्तिमतां श्रेष्ठः” । यथाऽऽह परशुपरिक्मां
रामः “अक्षय्यं मधुइन्तारं जानामि त्वां सुरेश्वरम्” इति, ब्रह्मा च
“कथं देवगणश्रेष्ठ नात्मानमवबुध्यसे” “देवारच दैत्यारच निशा-
चरेन्द्रगन्धर्वविशाधरनागयक्षाः । रामस्य लोकात्रयनायकस्य स्था-
तुं न शक्तास्समरेषु सर्वे” “सर्वान् लोकान् स संहृत्य संहृत्य
सचराचरान् । पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महाशरैः” इति

[४०४. धर्मः] अभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां सर्वस्य साक्षा-
द्वरणाद् “धर्मः” । “अर्तिस्तुमुहुस्तृप्तिनुभायावापदियक्षिनीभ्यो
मन्” इति मन्प्रत्ययः । एवं सोम इत्यादयः । तदाह तमेव
ब्रह्मा “ब्रह्मविदो यरः । लोकानां त्वो परो धर्मः” इति, सद्धमण्य
“धर्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि । पौरुषं चाप्रनिह-द्र-
शशरैर्न जहि रावणिम्” इति । अन्ये च “ये च वेदविदो विप्रा ये
चाध्यात्मविदो जनाः । ते घनन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम्”
“पुण्या द्धारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः” “साक्षादेवः पुराणोऽमी

स हि धर्मः सनातनः" इत्यादि । अन्ये च "साक्षाद्रामाद्विनिर्घृत्तो धर्मश्चापि भिया सह" इति ॥ ४०४ ॥

[४०५. धर्मविदुत्तमः] धर्मवित्सूतमो "धर्मविदुत्तमः"

धर्मज्ञाने वसिष्ठवामदेवमार्कण्डेयादीनां शिष्योऽप्युपजीव्यः । यथा "सर्गदाऽभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः" "धर्मज्ञस्तस्य संधरच" "वेदयिः सप्तपूजितः" "यथावत्साङ्गवेदवित्" "त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च । अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च चित्तिज्ञमावान् क्षनजोपमाक्षः" इत्यादिना ॥ ४०५ ॥

[४०६. वैकुण्ठः] सर्वेषां संरक्षेपयिता 'वैकुण्ठः' । 'कुठि

गतिप्रतिपाते" स चात्र संरक्षेपयिष्यातः । स च विगतो येषां ते विकुण्ठाः तेवामेव "वैकुण्ठः" । "मया संरक्षेपिता भूमिरद्विर्व्योम च वायुना । वायुश्च तेजसा सार्धं वैकुण्ठतः ततो मम" इति । ईदृशो हि शीली रामत्वेऽपि, यथा "राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यर्दिसन् परस्परम्" । तदसन्निधौ परस्परनिर्व्यपेक्षा हि तत्रत्याः । यथाऽऽहुः पौयः पक्षीन् "राघवं वानुगच्छध्वमभ्रुतिं वापि गच्छत" इति, 'व्यस्तृजन् कवलाज्जागा गावो वत्सास्त पाययन्' "नष्टं हृष्टा नाभ्यनन्दन् विपुलं वा धनागमम् । पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत" ॥ "स्तन्यार्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा । सर्वे सर्वा परिश्रय्य राममेवान्वयुस्तदा" ॥ इति ॥ ४०६ ॥

(४०७. पुरुषः) "स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मान् पाप्मनोपस्तस्मात्पुरुषः" इति परमपावनत्वात् "पुरुषः" । "पावनः सर्व-

लोकानां त्वमेव रघुनन्दन" इति, शायरी "तथाहं चक्षुषा सौम्य
पूना सौम्येन मानह" इति । "पुं पालनपूरणयोः" "पुरंः कुपन्"
इति कुपन्प्रत्ययान्तो वा "पुरुषः" । स हि रामः सर्वथा पुरुष इत्यने,
"राघवं शोभयन्त्येते पद्मणाः पुरुषोत्तमम्" "शान्तं धन्वा दृषीकेशः
पुरुषः पुरुषोत्तमः" ॥ ४०७ ॥

(४०८ प्राणः) सर्वप्राणानां "प्राणः" ।

[४०६, प्राणदः] प्रसिद्धानपि प्राणान् ददातीति 'प्राणदः' ।

अतो हि तद्विरहे "अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरफोरकाः"
"परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च" इत्यादि ॥ ४०६ ॥

[४१०, प्रणमः] 'प्रणमयती'ति भीत्या निरुक्त्या स्वगुणै-

अराचरनामनात् "प्रणमः" । "हृदयान्याममन्थेव जनस्य गुणवत्त-
या" इति ॥ ४१० ॥

[४११, पृथुः] यशस्तापि विस्तीर्ण इति "पृथुः" । "प्रध-

प्रस्त्याने" "प्रथिम्नदिभ्रज्जां संप्रसारणं सलोपश्च" इति कुप्रत्ययः ।

"पृथुभीः पार्थिवात्मजः" "रामो नाम जनैः भुतः" "तेषामतिशया
लोके रामः" "यशसश्चैकभाजनम्" इत्यादि ॥ ४११ ॥

[४१२, हिरण्यगर्भः] अथतारासमकालवर्तिनामपि ध्या-

नादिनोपकारित्वमाह 'हिरण्यगर्भः', हितरमणीयस्य ध्यानहृदयस्य

शुभाभयत्वेन निगीर्यत्वाद् हिरण्यनिधिसाम्याद्वा । तथा तन्मन्त्र-

वर्णः "ध्येयः स एव विश्रुता" इति ॥ ४१२ ॥

[४१३. शत्रुघ्नः] विषयेषु विक्षेपणात् तेषां रावणघच्छ-
त्रुमिन्द्रियवर्गं विवेकशरैर्हन्ति शमयतीति 'शत्रुघ्नः' । "अमनुष्यक-
र्तुके च" इति टक्, "गमहन" इत्यादिनोपघालोपः "हो हन्तेः" इति
कुत्वम् । "तशेन्द्रियाननं घोरं यो मनोरजनीचरम् । विवेकशर-
जालेन शमं नयति योगिनाम्" इति ॥ ४१३ ॥

[४१४. व्याप्तः] तद्व्यापने सुस्थयुद्धमर्तुभृत्यशत्रुभिन्नाग्निपु-
त्रात्सल्याघिशोपाद् "व्याप्तः" । यथा "पौरान् स्वजनयन्नित्यं कुशलं
परिपृच्छति । पुत्रेष्वग्निपुत्रादरेषु प्रेक्ष्यशिष्यगणेषु च ॥" "निस्त्रि-
लेनानुपूर्व्याद्यं पिता पुत्रानिचौरसान्" "रिपूणामपि वत्सलः"
इत्यादि ॥ ४१४ ॥

[४१५. वायुः] स्वयमेव तत्र तत्र तान् गच्छतीति
'वायुः' । "कृत्वापाजिमि" इत्यादिनोण् । "स्रोऽभ्यगच्छन्महातेजाः
शायरी शत्रुमूढनः" "भरद्वाजाभमं गत्वा" "गुह्यमासाद्य धर्मात्मा"
इति ॥ ४१५ ॥

(४१६. अधोक्षजः) एवममृनोदधिवत् सर्वैस्सदोपयु-
ष्यमानोऽपि "अधो न क्षीयने जातु यस्मात् तस्मादधोक्षजः" इति
"अधोक्षजः" । "अक्षय्यं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरोत्तमम्"
"अक्षय्यकीर्तिरन" इत्यादि ॥ ४१६ ॥

(४१७. ऋतुः) सदाऽप्यपूर्वैस्सर्वोच्चासकरैरुत्तरोत्तरैर्गु-
णपर्यायैर्हृच्छतीति "ऋतुः" । "अर्तेश्च तुः" इति तुः । इतो हि

चसन्तशिशिरादीनामपि ऋतुत्वम् । यथा “धर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लाद-
यन्तमिव प्रजाः” इत्यादि ॥ ४१७ ॥

(४१८. सुदर्शनः) गुणप्रभावानभिज्ञानामपि दर्शनमा-
त्रमेवास्य शोभनमिति “सुदर्शनः” । “सोमवत् प्रियदर्शनः” “स-
दैकप्रियदर्शनः” इति च ॥ ४१८ ॥

(४१९. कालः) एवंभूतैर्गुणैरात्मनि चराचरसंकलनात्
“कालः” । ४१९ ॥

(४२०. परमेष्ठी) एवं राक्षसवृगयया जगद्रक्षणेन चात्र
विहृत्य पुनः परमे स्थाने तिष्ठतीति “परमेष्ठी” । “परमे क्ति” इती-
निप्रत्ययः, “अम्बाम्य” इत्यादिना पत्वम्, “इल्लदन्तान्” इति सप्तम्या
अलुक् । यथा “विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः महानुगः” तथा सभा-
पर्षणि “एवमेव महाबाहुर्दिवाकुलवर्धनः । रायणं सगणं हत्वा
दिवसाक्रमिता प्रभुः” ॥ इत्यादि ॥ ४२० ॥

(४२१. परिग्रहः) अत्र तत्र च परितो ग्रहोऽस्येति “प-
रिग्रहः” स्थसम्बन्धिपौरजानपदसत्संबन्धिनां तद्देवनातदारामनरुद्धर्षा-
देरपि परमपदप्रापणान् । “ये हि भगवदंशेष्वनुरागिणः” इत्यादि ।
अस्य सौशील्यं तत्त्वम् ॥ ४२१ ॥

(४२२. उग्रः) अथ शीलदुःसाधासाधुसाधकसंहाराधि-
कारः पातालरायनः वरुकी च । युगावसाने पापातिप्रसङ्गिषु संकी-
र्णयर्णाभ्रमव्यवस्थेषु “उग्रः” प्रचण्डः । “वच सगवाये” “ऋग्ने-

न्नाम" इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातः । "संहारमूर्तये कालवै-
श्वानरार्चिणे" इति गन्धर्वगणात् । श्रीपीठकरे "कल्मी च विष्णुर्भ-
गवान्नष्टधर्मावतारकृत् । उर्यां स्तोच्छ्रगणं हत्वाऽवस्थितो यः कल्मी
युगे" ॥ इति ॥ ४२२ ॥

(४२३. संवत्सरः) पाताले संहारपरिकरैः कालप्रतीक्षेऽ
नन्ते मंवसतीति "संवत्सरः" । संपूर्वाद्वसतेः "संपूर्वाचित्" इति
सरप्रत्ययः । "अनन्तशयनारूढम्" "चक्राद्यायुधवृन्देन मूर्तेन
परिचारितम्" इति तद्व्यनविधेः ॥ ४२३ ॥

(४२४. दक्षः) "कलिश्चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे
रतः । आक्रोशमानान् सुभृशं दस्यून् नेष्यति संक्षयम् ॥" इति द-
स्युवधे दक्षते शीघ्रकारीति "दक्षः" । "दक्ष वृद्धो शीघ्रार्थे च"
"क्षिप्रकारी जनार्दनः" इति ॥ ४२४ ॥

(४२५. विश्रामः) पापतत्कलातिप्रसङ्गभ्रान्तजन्तुविभा-
मभूमिः "विश्रामः" । "धर्मस्य च विवृद्धयर्थं विप्राणां हितकाम्यया"
इति सभाषर्गणि ॥ ४२५ ॥

[४२६. विश्वदक्षिणः] अपचरत्सु कथं हितकारी ?
तत्राह "विश्वदक्षिणः" । विश्वस्मिन्निष्ठानिष्टकारिण्यविशेषेण दक्षत
इति विश्वदक्षिणः । "वृद्धदक्षिण्यामिनन्" । अपकारिष्यत्यतिक्षमत्वं
हि दाक्षिण्यम्, "स इमं सकलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति" इति । यद्वा,
अश्वमेधे विश्वं विश्वंभरा दक्षिणाऽस्येति वा । आरण्यपर्वणि "तत-

श्वोरक्तं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् । वाजिमेधे महायज्ञे वि-
धिवत् कल्पयिष्यति" इति ॥ ४२६ ॥

[४२७. विस्तारः] कलिप्रचलसंहारेण कृतं प्रयतयतोऽ-
स्माद्वेदमर्यादा प्रथत इति "विस्तारः" । "प्रथने वावशब्दे" इति
यज्ञ् । यथा "ततोऽधर्माविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत । भविष्यति
कृते प्राप्ते क्रियावाञ्छा जनस्तथा" इति ॥ ४२७ ॥

(४२८. स्थावरस्थाणुः) एवं धर्मे स्थः परीकृते शमे
स्थास्यतीति "स्थावरस्थाणुः" । "स्थापयित्वा स मर्यादां स्वयम्भुवि-
हितां शुभाम्" इत्यारण्यके ॥ ४२८ ॥

(४२९. प्रमाणम्) अथ कार्तियुगानां दितादितयोः "प्रमा-
णम्" व्ययस्थापकः । एतच्छ्रुतिप्रेषितं हि प्रत्यक्षाणपि प्रमाणं भ-
वति । यथा "तच्छीलमनुवर्तन्ते मनुष्या लोकवासिनः" इति ।
॥ ४२९ ॥

(४३०. वीजमव्ययम्) एवं कलिबलावप्रदावसानेषु
पुनः पुनर्धर्मप्ररोहणाद् "वीजमव्ययम्" ॥ ४३० ॥

(४३१. अर्थः) एकभक्तेर्यशिप्राधिकारिणस्त्वय्यज्ञानिनः
स्वयंप्रयोजनत्वाद् "अर्थः" । अर्तः "उपिकुपिगार्तिभ्यस्थन्" इति
थन्प्रत्ययः । यथा "ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वम्" इति

[४३२. अनर्थः] मन्दमुकृतेनार्थार्थिना निर्व्याजं नाथ्य-

त इति “अनर्थः” । स ह्यर्थव्याजेनैनमर्थयते । यथा ‘अर्थमेकपि-
ङ्गः’ इति “ये च शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते स्मृताः”
इति च ॥ ४३२ ॥

(४३३. महाकोशः) सदा सर्वेभ्यः सर्वथा दानेऽप्यक्ष-
यत्यान्महान्तः शङ्खपद्मादिनिखिरत्नाकररोहणगिरिवरादयः कोशा
भाण्डागाराण्यस्येति ‘महाकोशः’ ॥ ४३३ ॥

[४३४. महाभोगः] अर्थसाध्यः कामभोगोऽपि महा-
नस्मादिति “महाभोगः” । “लभते च ततः कामान् मयैव विहि-
तान् हि तान्” इति ॥ ४३४ ॥

[४३५. महाधनः] अनिरूप्यातिकृपणप्रदेयमनस्तं ध-
नमस्येति “महाधनः” । सर्वं चैतत् प्रह्लादः प्राह “मरीचिमिभ्रैर्द-
त्तेण तथैवान्यैर्नन्ततः । धर्मः प्राप्तस्तथा चान्यैरर्थः कामस्तथा
परैः ॥” इत्यादि ॥ ४३५ ॥

[४३६. अनिर्विण्णः] एवं सृष्ट्यादेस्तत्तदिष्टदानस्य
घासकृत्ययुक्तस्यापि संसारिषु विषयोन्मादादसंमुखीनेषु वैफल्ये-
ऽपि पुनस्तत्तदावर्जनदुराशया “अनिर्विण्णः” अनलसः । अत एव
हस्यानाद्यन्तो जगद्व्यापारः । “अव्युच्छिन्नास्तत्तत्त्वेते सृष्टिरिथत्यन्त-
संयमाः” इति ॥ ४३६ ॥

[४३७. स्थविष्ठः] अथानिर्वेदोदाहरणं स्वाध्यायग्राह-
योत्तमानुयाये वैष्णवे च पुराणे प्रसिद्धम् । ताराशिंशुमाराकृति-

स्ताराप्रक्षारेण स्थौल्यत् "स्थविष्ठः" । यथा "तारामयं भगवतः
शिशुमाराकृति प्रभोः" इति ॥ ४३७ ॥

(४३८. भूः) ध्रुवानुगम्येन सर्वाधारो भवतीति "भूः"
"तस्य पुच्छे ध्रुवः स्थितः" इति ॥ ४३८ ॥

(४३९. धर्मयूपः) धर्मवत्त्वं शिरोऽवयवतया योतीति
'धर्मयूपः' । "यु मिथणे" "कुयुभ्याच" इति पप्रत्ययो बहुलवच-
नादीर्घश्च । "धर्मो मूर्धानमाश्रितः" "तच्छिरो धर्मः" इति च ॥

(४४०. महामखः) धर्मशरीरतया पूज्यो यज्ञोऽस्यावयव-
इति "महामखः" । यथा "यज्ञो धर्मश्च विज्ञेयः" इति ॥ ४४० ॥

(४४१. नक्षत्रनेमिः) ज्योतिश्चक्रं नयतीति 'नक्षत्र-
नेमिः' "नियो मिः" इति मिः । यथा "अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रे-
रितानि तु । यस्माज्ज्योतीपि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥" "एवं
भ्रमन् भ्रामयति चन्द्रादित्यादिकान् महान् । भ्रमन्तमनु तं यान्ति
नक्षत्राणि च चक्रवत्" इति ॥ ४४१ ॥

(४४२. नक्षत्री) "शिशुमाराकृति प्रोक्तं यद्रूपं ज्योति-
षां दिवि । नारायणो नयन् धाम्नां तस्याधारः स्वयं हृदि ॥" इति
"नक्षत्री" ॥ ४४२ ॥ तस्मिन् हृदि तस्मिन् ज्योतिषां त्वयं

(४४३. क्षमः) एवमखिलभुवनभारमनायासेन क्षमते
वहतीति "क्षमः" । "यस्माज्ज्योतीपि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः"
इति ॥ ४४३ ॥

आ. वा. ६. न. १. १५०. प्रो. १५.

(४४४. क्षामः) अवान्तरक्षये नक्षत्रान्तरैः क्षीणस्तिष्ठतीति 'क्षामः' । 'क्षी क्षये' 'क्षायो म' । यथा "तारकाः शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम्" इति "वाचन्मात्रे प्रदेशे तु मैत्रेयायस्थितो ध्रुवः । क्षयमायान्ति तावत्तु भूमेराभूतसंख्ये" इति ॥ ४४४ ॥

(४४५. समीहनः) अथ सृष्टौ सर्वान् सर्वदा स्वेष्वधिकारेषु समीहयतीति "समीहनः" । "त्वां गूताभ्युपपर्यावर्तते" इति, उद्योगे "पृथिवी चान्तरिक्षं च दिवं च पुरयोत्तमः । विच्छेदयति भूतानि क्रीडन्निव जनार्दनः ॥" इति ॥ ४४५ ॥

[४४६. यज्ञः] "ध्रुवो यत्र प्रतिष्ठितः । एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं ऋषोम्नि भास्वरम् ॥" इत्यादिभ्य ध्रुवज्योतिर्मण्यदृष्ट्यादिपरम्परया "इज्याफलस्य भूरेषा इज्या चात्र प्रतिष्ठिता" "तत्तद्भाज्याहुतिद्वारा पोषितास्ते हविर्भुजः" इति यज्ञतत्त्वाद्यनन्तरत्वाद्यधित्वेन प्रतिपादितः । अतो "यज्ञः" । "यजयाचयत्तच्चिच्छप्रच्छरक्षो नरू" । "यज्ञो वै विष्णुः" इति ॥ ४४६ ॥

[४४७. इज्यः] कामाधिकारैरिन्द्रादिद्वारेभ्यामर्हतीति 'इज्यः' । "ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सहुताशनान् । सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजन्ति ते ॥" "येऽप्यन्यदेवताभक्ताः" "वर्णाश्रमाचारवता" इत्यादि ॥ ४४७ ॥

[४४८. महेज्यः] अकामहता महतीभ्याऽऽस्याह्यवधानेनेति 'महेज्यः' । "ये तु सर्वाणि कर्माणि" "मयि सर्वाणि कर्माणि" इत्यादि ॥ ४४८ ॥

(४४६. क्रतुः) पञ्च महायज्ञा, औपासनोदयः सप्त पाक-
यज्ञाः, औताग्निहोत्रादयः सप्त हविर्यज्ञाश्च यज्ञपदेनोपात्ताः । अग्नि-
ष्टोमादयः सप्त सोमसंस्थाः क्रतवः, तैत्तिरीयः क्रियत इति 'क्रतुः' ।
“कृञः क्रतु” रिति क्रतुः ॥ ४४६ ॥

(४५०. सत्त्रम्) दीर्घकालवहुयज्ञमानकमासचोदना-
लक्षणं सत्त्रम् । तत्र चाराध्यतया सत्तत् सीवतीति 'सत्त्रम्' ।
सीदतेर्गतिर्मर्णः, “गृधुवीपचिवचियमिसदिच्छदिभ्यस्त्रः” ॥४५०॥

[४५१. सतां गतिः] एवमेव प्रवृत्तिधर्मनिष्ठानां गतिः ।
अथ निवृत्तिधर्मनिरतानां “सतां गतिः” तल्लेख “निर्धूतदोषपद्मानां
यतीनां संयत्तात्मनां । स्थानं तत्परमं विप्र पुण्यपापपरित्यजे” ॥
इति ॥ ४५१ ॥

(४५२. सर्वदर्शी) सर्वा द्विविधावपि धर्मावध्यक्षयितुं
शीलमस्येति “सर्वदर्शी” । “सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये” इति
णिनिः ॥ ४५२ ॥

(४५३. निवृत्तात्मा) तत्र निवृत्तिधर्माचार्यो नरनारा-
यणादिः, परमवैराग्यख्यापनाय विपयेभ्यः प्रत्याहृतमनाः “निवृ-
त्तात्मा” । तद्व्याने “अन्तर्निविष्टभावं च” । मन्ते च “आत्मध्या-
नपरायणाये” ति । “शान्तं हृत्पद्मार्पितमानस” मिति च ॥४५३॥

(४५४. सर्वज्ञः) तथा सर्वात्मनाऽऽत्मानं जानातीति
'सर्वज्ञः' । “युञ्जानं च स्वमात्मानं परस्मिन्नन्यये पदे” इति ॥४५४॥

(४५५. ज्ञानमुत्तमम्) ज्ञायतेऽस्मिन् सर्वः परो वेष्ण-
वो धर्म इति “ज्ञानमुत्तमम्” । “पठन्तमनिशं शास्त्रं पञ्चरात्रपुरः-
सर” मिति ॥ ४५५ ॥

(४५६. सुव्रतः) “न मे पार्थास्ति कर्तव्य” मिति न्यायेन
केवलपरार्थत्वात्, शोभनं प्रथमस्येति “सुव्रतः” । “एकपादेन सिद्ध-
स्तमाहरन्तं च मारुतम् । पद्ममासोपवासोऽथ विशन्तमनुचिन्तयेत्”
इति ॥ ४५६ ॥

(४५७. सुमुखः) जपादावधिकृतप्रसन्नमनोहरमुखत्वात्
‘सुमुखः’ । “ओंकारलक्षणं मन्त्रं जपन्नन्तरलक्षितम्” इति । “क-
ष्णाय कमलदलामलनेत्राये” ति तन्मन्त्रार्थः ॥ ४५७ ॥

(४५८. सूक्ष्मः) निरुपाधिकसमाधिसाक्षात्कृतसुसूक्ष्म-
स्वरूपत्वात् ‘सूक्ष्मः’ । “सूक्ष्मेः स्मन्” इति स्मन् प्रत्ययः । “सर्वे
ब्रह्मपरायणाः” इति ॥ ४५८ ॥

(४५९. सुघोषः) जीपनिपदः स्वाध्यायघोषोऽस्येति
“सुघोषः” । ४५९ ॥

(४६०. सुखदः) एवं सदाचारसमाध्यनुष्ठापनेन तन्नि-
ष्ठेभ्यः फलं परमसुखं ददातीति “सुखदः” । ४६० ॥

(४६१. सुहृत्) कुत इदं परोपकारजन्यसनित्वम् ? यतः
“सुहृत्” । अनुपकारिण्यपि किमस्य भविष्यति किं करवाणीति
शुभाशंसिशोभनहृदयत्वं सुहृत्त्वम् ॥ ४६१ ॥

(४६२. मनोहरः) एवं निसर्गसौहार्देन तेषां मनो हरती-
ति “मनोहरः” । “हरतेऽनुद्यमनेऽच्” ॥ ४६२ ॥

[४६३. जितक्रोधः] जिताश्च तेषां क्रोधादयोऽनेनेति
‘जितक्रोधः’ ॥ ४६३ ॥

अथवाऽमृताहरणे “आनन्दासृत्तसंपूर्णवदनेनेन्दुफान्तिना ।
कलशाकृतिरूपेण करस्थेन विराजितम् ॥” इति “सुमुखः” ॥ ४६४ ॥

असुरेषु गूढाभिप्रायत्वात् “सूक्ष्मः” । ४६५ ॥

सुरासुरादिषुप्यमायमथनाद्भुतत्वात् “सुषोषः” । ॥ ४६६ ॥

अमृतवानादिना सुरेभ्यः सुखं ददातीति “सुखदः” । ॥ ४६७ ॥

तत्र हेतुः “सुहृत्” ॥ ४६८ ॥

असुरव्यामोहनीयरूपत्वात् “मनोहरः” । यथा “त्रैलोक्यचि-
स्मयकरं कान्ताकृतिधरं स्मरेत्” इति । ॥ ४६९ ॥

तेन विस्मयविहस्तचेतसामसुराणां सुरेषु क्रोधो जित इति
“जितक्रोधः” ॥ ४७० ॥

(४७१. वीरबाहुः) स्फुरत्कटककेयूरमालमधनस्त्रेणाऽहमह-
मिकान्वयीहारविक्रान्तबाहुवः सहस्रमस्येति “वीरबाहुः” । ४७१ ॥

(४७२. विदारणः) दिव्यहेतिभी राहुमुखान् विदारित-
वानिति “विदारणः” । “समग्रोपभयविदारणाय” इतिमन्त्रवर्णा-
त् ॥ ४७२ ॥

(४७३. स्वापनः) नष्टशिष्टानपि चारुचतुरस्मितमधुर-

कटाक्षभूविह्वलैः स्वापयति परवशयतीति “स्वापनः” । “मद्विह्वलनेत्रं च वेवमुद्भिन्नयौवनम्” इति ॥ ४६६ ॥

(४६७. स्ववशः) तेषु सुतेषु स्वकीयैः सह स्थैरविह्वारात् “स्ववशः” । “सर्वेश्वराय” इति तन्मन्त्रे । ॥ ४६७ ॥

(४६८. व्यापी) सुरासुरमन्दरवासुकिप्रभृतिषु शक्त्याप्यायनाय व्यापनाद् “व्यापी” ॥ ४६८ ॥

(४६९. नैकात्मा) तदातनैर्ब्राह्मकौर्ममोहिनीमुखै रूपैः “नैकात्मा” । ४६९ ॥

(४७०. नैककर्मकृत्) मयनधारणवैरियिदारणसुधादानाद्यनेककर्मा “नैककर्मकृत्” । ४७० ॥

(४७१. वत्सरः) अथ धर्मात्मा / पुरुषार्थव्यवस्थापनाय सर्वान्तर्वासतीति “वत्सरः” । “वसेश्च” इति सरन् प्रत्ययः । “सर्वान्तर्धारिणे धर्मात्मने” इति हि तन्मन्त्रवर्णः ॥ ४७१ ॥

(४७२. वत्सलः) वत्सान् स्वोत्सुकान् कामयत इति “वत्सांसाभ्यां कामबले” इति लृच् प्रत्ययः । स हि चिरं परिचीयमानेष्वपि शरणागतेषु कस्यापि हेतोः सद्यःप्रसूतेष्विव वत्सेषु सद्बुद्धीशः सपयसंस्तनवस्तनवेदनाः किंकर्तव्यताकुडा धेनव इव संभ्राम्यतीति । रावणेऽपि प्रसिद्धम् “विदितः स हि धर्महरशरणगतवत्सलः” इति । तच्छीलभगवदुपकरणत्वाद्धि प्रसिद्धस्यापि धर्मस्य ताच्छील्यम् ॥ ४७२ ॥

(४७३. वत्सी) एषां नित्यपोष्यात्मवर्गभूयस्त्वाद् 'वत्सी' ।

"अत इनिठनौ" इति भूमनित्ययोगयोरिति ॥ ४७३ ॥

(४७४. रत्नगर्भः) तेषु धनायद्भयः प्रदेयधनाधिक्याद्
"रत्नगर्भः" । यथा "कामार्थोबुद्धहन्तं च शङ्खचक्रच्छलेन तु" इति

(४७५. धनेश्वरः) तत्तद्विष्टधनदाने आशुकारित्वात्
"धनेश्वरः" । आशुकर्मणि ह्यभोतेर्नरद् ॥ ४७५ ॥

(४७६. धर्मगुप्) दत्तावप्यर्थकामी दुर्विषयान्निवर्त्य
ताभ्यां हितधर्मरक्षणाद् "धर्मगुप्" । "साधुमार्गे स्थितानां च
संयच्छन्तं धिया च तौ" इति ॥ ४७६ ॥

[४७७. धर्मकृत्] एषां सर्वान् धार्मिक्यप्रकारणादनु-
ग्रहेतुं धर्मं करोतीति "धर्मकृत्" । "धर्मं सामान्यममलमनादि-
निधनं विभुम् । दुर्लभं यत् प्रबुद्धानां तत्प्रसादधिया विना ॥" इति ।

(४७८. धर्मी) प्रसिद्धोऽपि धर्मोऽस्य सर्वासाधारणो-
पकरणमिति "धर्मी" ॥ ४७८ ॥

[४७९. सत्] उक्तधर्मप्रशस्तत्वात् "सत्" । "प्रशस्ते
कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते" इति । तस्य च प्राशस्त्यं
साध्यस्य भगवतः सत्त्वात् । तस्य च सत्त्वं निरुपाधिकात् सद्भा-
वात् साद्गुण्याच्च, "सद्भावान् साधुभावाच्च सदित्येवम्
प्रयुज्यते" इति ॥ ४७९ ॥

[४८०. सत् अक्षरम्] एनं नित्यनिरुपाधिकस-
द्भावसाद्गुण्याभ्यां “सदक्षरम्” । अस्य च विशेषणम् । चरं
हि क्वचिद्देशे काले वा व्याहन्यते । ताम्रप्यं यथा “अपक्षयविना-
शाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः । वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदाऽ-
स्तौति केवलम् ॥” इति । एतदेव हि भ्रूयते ‘सदेव सौम्येदमप्र
आसीत्’ इति ॥ ४८० ॥

[४८१ असत् ४८२ असत् क्षरम्] अपरास्त-
पापसंक्षेपे च “असत् क्षरं च” असतां नित्यनिरुपाधिकभावदु-
रितप्रदत्वात् । आम्नातं हीदं द्वयम् “एष एव साधु कर्म कारय-
ति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति, एष एवासाधु कर्म कारयति तं
यमथो निनीपति” “असंख्यं सच्चैव च यद्विरवं सदसतः
परम्” इति ॥ ४८१—४८२ ॥

[४८३ अविज्ञाता] तत्र साधुष्वपराधाननन्तानपि
दृष्ट्वा न दण्डयति क्षमते चेति नैतावदेव, किन्तु तेषाम् “अवि-
ज्ञाता” “उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते” इतिवत् । प्रप-
न्नापराधापरिगणनं तु गुण एव । अतो हि तातपादाः “सर्ग-
ज्ञतामेवमुपाठभामहे त्वं ज्ञस्त एवाभितक्षोपजोषणः” इति ।
ये पुनर्ज्ञप्तिमाग्रत्वात् सर्गज्ञस्य सर्गायाऽज्ञत्वपरं व्याचक्षते; ते
श्रुत्याचार्यसेवोचित्यन्यायवधिराः शोच्या न निरसनार्हाः ॥ ४८३ ॥

[४८४. सहस्रांशुः] अथ च सर्गज्ञः “सहस्रांशुः” सह-

स्त्रमपरिमिता अंशवो ज्ञानान्यस्येति । नन्वाभितापगन्धव्यतिरिक्त-
सर्वज्ञ इति विप्रतिपिद्धम्; न, तत्पराधेष्यतात्पर्येणोपेक्षा ह्यज्ञानं
विवक्षिता । उपेक्षते हि तेषां न दोषः “दोषो यद्यपि तस्य स्यात्”
इति । “अपि चेत्सुबुराचारो भजते मामनन्यभाक्” । इति ॥४८४॥

[४८५. विधाता] न चेन पापफलनियततन्नियामक-
यमतद्यातनादयो भगवत्त्वमायामपि कृतापराधं धाचेरन्, तेषामपि
तदधीनत्वादित्यभिप्रेत्याह “विधाता” । आह हि यम एव “अह-
ममरवरार्चितेन धात्रा सम इति लोकहिताहिते नित्युक्तः” इत्यादि ।
ब्राह्मणैष्णववामननारसिंहलैङ्गनैष्णवधर्मश्रीविष्णुतत्त्वभागवतप्र-
तिपु यमकिङ्करसम्वादस्सर्वो द्रष्टव्यः ॥४८५॥

[४८६. कृतलक्षणः] यद्येव दोषसहः, किं तर्हि हेया-
द्वर्गादुपादेयस्य व्याघर्तकम् ? तत्राह “कृतलक्षणः” । कृतं हि तेन
लक्षणमुपादेयानाम् “मित्रभावेन संप्राप्तम्” “सम्यगन्यवसितो हि
सः” इति स्वाभिमुख्यमात्रम् । श्रीहरिभंशे “चक्राङ्किताः प्रवेष्टव्या
यावदागमनं मम । नामुद्रिताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम ॥”
श्रीविष्णुधर्मे “भवतां भ्रमतामत्र विष्णुसंभयमुद्रपा । विनाऽऽ-
ज्ञाभङ्गकृन्नेव भविष्यति नरः क्वचित् ॥” श्रीविष्णुतत्त्वे “चक्रा-
दिधारणं पुंसां परसम्बन्धवेदनम् । पतिप्रतानिमित्तं हि बलया-
दि विभूषणम् ॥” इत्येवं वा नैष्णवलक्षणम्, अन्यद्वेयलक्षणम् ॥
अतो न नैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसक्तिः ॥ ४८६ ॥

[४८७. गभस्तिनेमिः] एजं कृतलक्षणां यमतस्मिन्कृत्वा-
णामप्रधृष्याः, यतस्तद्रक्षकोऽयम् “गभस्तिनेमिः” भास्वरसहस्रा-
रचक्रः, गभस्तिर्दीप्यते ज्योतिर्मयं नेमिलक्षितं चक्रं यस्येति । यथा
“यसति मनसि यस्य सोऽन्ययात्मा पुरुषव रस्य न तस्य दृष्टिपाते ।
तव गतिरथपा ममास्ति चक्रप्रतिद्वयवीर्यबलस्य सोऽन्यलोक्यः”
इति ॥ ४८७ ॥

(४८८. सत्त्वस्थः) किं च कर्मणो निमित्तस्याप्यभावात्
यमाद्यप्रधृष्याः, कृतस्तदभावः ? यस्मादेपां “सत्त्वस्थः” । ‘सुपि स्थः’
इति कः । हृदये स्थितः । “हृदि यदि भगवाननादिरास्ते हरिरपि
चक्रगदाधरोऽन्ययात्मा । तदध्ययधिघातकर्तृभिर्ज्ञं भवति कथं
सति चान्धकारमर्के ॥” “स्फटिकमणिशिलाऽमलः क विष्णुर्मन-
सि नृणां च मत्सरादिदोषः” इत्यादि । तथा श्रीविष्णुधर्मे “किं-
करा दण्डपाशौ वा न यमो न च यातनाः । समस्तास्तस्य यस्यात्मा
केरावालम्बनः सदा ॥” भीषामने प्रह्लादः “तथाऽन्यदुक्तं नरस-
त्तमेन इक्ष्वाकुणा भक्तियुतेन नूनम् । ये विष्णुभक्ताः पुरुषाः
पृथिव्यां यमस्य तेनिर्विपया भवन्ति ॥” इति ॥ ४८८ ॥

॥ ४८९. सिंहः] यदिदमविदन्तो यमादयस्त्वं प्राकृतवद्वर्ष-
येयुः तान् हिनस्वीति “सिंहः” । यथा “प्रभवतिसंयमने ममापि
विष्णुः” इति । अतश्च छेदने मार्कण्डेयः “वासुदेवपरं दृष्ट्वा वैष्णवं
दग्धकिल्बिषम् । देवादिमीतारक्षयान्ति प्रणिपत्य यथागतम् ॥ दृष्ट्वा-
यमोऽपि वैमर्कं वैष्णवं दग्धकिल्बिषम् । उन्नाय प्राञ्जलिभृत्त्वा नना-

म रविनन्दनः ॥ तस्मात्संपूजयेत्तथा वैष्णवान् विष्णुवन्नरः
 स याति विष्णुसायुग्यं नात्र कार्या विचारणा ॥” तत्रैव कौशिको
 पाठ्याने भगवद्गायकान् “कौशिकार्थस्तथा दृष्ट्वा ब्रह्मा लोकपितामहः।
 प्रत्युद्गम्य यथान्यायं स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥” इत्युपक्रम्य प्रस्तुतं य-
 येष्टं द्रष्टव्यम् । श्रीविष्णुतत्त्वे नरकप्रस्तावे “हरिपादप्रपन्नानां
 दूरीभूताः स्वभावतः । तेषां तु सर्वभूतानां हरिरेव पतिर्यतः ॥
 वैष्णवेभ्योऽपि विश्वन्ति देवा नरक रक्तकाः । अवमानक्रिया तेषां
 संहरत्यखिलं जगत् ॥ कालेनैतावता तेषु नरयेषु हि कश्चन । न
 दृश्यते महावीर्यप्रभावात् परमेष्ठिनः ॥” इति । श्रीविष्णुधर्मे
 “नरके पक्ष्यमानस्तु यमेन परिभाषितः । किं त्वया नार्चितो देवः
 केशवः क्लेशनाशनः ॥” इत्यादि ॥ ४८६ ॥

(४८०. भूतमहेश्वरः) यथोक्ते समर्थः यमाद् “भूत-
 महेश्वरः” भूतेरवरोणां ब्रह्मयमादीनामपि नियन्ता ॥ ४८० ॥

(४८१. आदिदेवः) तेषामपि कारणं तदभिभवपदुम-
 तापश्च “आदिदेवः” आदिर्योतमानश्चेति । “भीषाऽस्माद्भावः
 पवते” इत्यादि ॥ ४८१ ॥

(४८२. महादेवः) तैः क्रीडनकैः कन्दुकादिभिरिव क्रीड
 तीति “महादेवः” ॥ ४८२ ॥

(४८३. देवेशः) तेषां स्वामी च “देवेशः” ॥ ४८३ ॥

(४८४. देवभृत्) तेषां यथार्हविनियोगक्षमस्तान् विभ-
 र्तीति “देवभृत्” ॥ ४८४ ॥

(४८५. गुरुः) तेषां वेदैः स्वस्वाधिकारबोधनाद् ‘गुरुः’

“यो वै चेदांश्च प्रदिशोति तामै” “हरिगुरुवरागोऽस्मि” इत्यादि
 “अग्निः सुवर्णस्य गुरुः” इत्यादि च “स पूर्वेषामपि गुरुः काले-
 नानवच्छेदात्” इति । इदं गुरुत्वं ह्यशिरोपास्थाने प्रसिद्धम् “ज-
 माह वेदानखिलान् रसातलगतान् हरिः । प्रादाच्च ब्रह्मणे राजन् ततः
 स्वां प्रकृतिं गतः” इति “रसातलाद्येन पुरा समाहृतास्समस्तवेदाः”
 इत्यादौ च ॥ ४६५ ॥

(४६६. उत्तरः) एवं ब्रह्मादेरासुरापदुत्तारणाद् “उत्तरः”
 “एवं मृतः स भगवन् पुरुषः सर्वतोमुखः । जहौ निद्रमथ तदा
 देवकार्यार्थमुद्यतः ॥” इति च “उत्तरः” ॥ ४६६ ॥

(४६७. गोपतिः) अशेषच्छन्दोभाषावैपवाह् निर्वाहकः
 “गोपतिः” । “वः कृतये” इति तन्मन्त्रवर्णः ॥ ४६७ ॥

(४६८. गोप्ता) एवं सर्वविद्यापालनाद् “गोप्ता” । “सर्व-
 विद्येश्वराय” इति तन्मन्त्रवर्णः ॥ ४६८ ॥

(४६९. ज्ञानगम्यः) परविद्यावेद्यः समाधिगम्यो
 “ज्ञानगम्यः” । “पुरुषधात्” इति यत्प्रत्ययः । “वरवाजिमुस्तं
 ध्यायेदथ वागीश्वरं प्रभुम्” इति ॥ ४६९ ॥

[५००. पुरातनः] नेदं विद्याप्रद्योतनमद्यैव, किं तु प्रति-
 कल्पमिति “पुरातनः” । “सायंभिरम्” इत्यादिना त्र्युत्र्युली
 तुडागमरच ॥ ५०० ॥

इति श्रीमद्विष्णुसहस्रनामचिखरणे
 भगवद्गुणदर्पणे पञ्चमं
 शतकं समाप्तम्

॥ अथ षष्ठशतक प्रारम्भः ॥

— — — — — तत्त्वजातं

(५०१ शरीरभूतभृत्) शरीरभूतं तत्त्वजातं विभर्तीति “शरीरभूतभृत्” । “तच्छिरः” “तस्य मूर्धा समभवद् शीरसनक्षत्र-
देवता” इत्यारभ्य “एतद्वयशिरः कृत्वा नानामूर्तिभिराधृतम्”
इत्यन्तम् ॥ ५०१ ॥

५०२ भोक्ता) “यस्तु तत् कथितं पूर्वं स्वया ह्यशिरो
महत् । इव्यकम्यभुजो विष्णोरुदक्पूर्वं महोदधौ” इति ‘भोक्ता’ ५०२

(५०३ कपीन्द्रः) अथैवं स्ववर्षितवेदविहितकर्मप्रवर्त-
कः पुरा रामः स्वविसदृशलीलामनुजायतारे स्वदासानां विसदृश-
तरकरूपं प्रपन्नानां देवानामिन्द्रः “कपीन्द्रः” । “सर्गोकेश्वरः
साक्षाल्लोकानां हितकाम्यया । सभैः परियुतो देवैर्बानरस्वमुपाग-
तैः ॥” ॥ ५०३ ॥

(५०४ भूरिदक्षिणः) स एव जगदाचार्यकाय ह्यसे-

मि चाविर्जिर्यप्रमानो “भूरिदक्षिणः” । “अश्वमेधरातैरिष्टा” इत्यादि ।
॥ ५०४ ॥

(५०५ सोमपः) तत्रैव सोमपीथी “सोमपः” । ५०५ ॥

(५०६ अमृतपः) “यत् किञ्चिद्व्यते वन्दी हविर्मन्त्रै-

विधानतः । सत् सर्वममृतं कृत्वा विष्णवे संप्रयच्छति ॥ इति,
‘अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च’ इति हविः परिणाम-
रूपममृतं स्वयमेव पिबति चेति “अमृतपः” । स्वानुष्ठानानुविधा-
यिभ्यः स्वानुभवरूपममृतं परमे व्योम्नि पातीति वा “अमृतपः”
“यत्र देवा अमृतमानशानात्तृतीये घामान्यभ्यैरयन्त” इति “अमृ-
तार्यप सेतुः” “यस्य च्छायाऽमृतम्” इति ॥ ५०६ ॥

(५०७. सोमः) स्वस्मे स्वानुभवितृभ्यश्चासृतायमानः

“सोमः” । सोमराजो ह्यमृतवाची । “तृतीयम्यामितो दिवि सोम आ
सीत्” “स खल्वमृतोपमः” “महता तपसा राम महता चापि क-
र्मणा । राजा वशरथेनाति लब्धोऽमृतमिवामरैः ॥” इति, “अमृत-
स्येव नातृप्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनम्” इति, “शान्तिसमृद्धममृतम्”
इति च ॥ ५०७ ॥

(५०८. पुरुजित्) “सत्येन लोकान् जयति दीनान् दानेन

राजवः । गुरुन् शुभ्रपया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ॥” इति बहूनां
जयात् “पुरुजित्” ॥ ५०८ ॥

(५०९. पुरुसत्तमः) “स्नेहो मे परमो राजन् त्वयि नि-

त्यं प्रतिष्ठितः । भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छति ॥”-
“यावद्भामाभ्युक्त्या वीर” इत्यादिवत् स्वगुणामृतसमुद्रपिपासुषु हनु
मदादिषु महत्सु अस्मितम् इति “पुरुसत्तमः” ॥ ५०९ ॥

(५१०. विनयः) मारीचादयोऽपि वीर्यादिनाऽस्माद्विनोय-

स्ते दम्यन्त इति “विनयः” ॥ ५१० ॥

(५११. जयः) आधितैर्जीयने विधेयीकियत् इति ‘जयः’
यथा “आज्ञाप्योऽहं तपस्विनाम्” “ततो नागायणो विष्णुर्नियुक्तः
सुरसत्तमैः” इति ॥ ५११ ॥

(५१२. सत्यसन्धः) तेषु सत्या सन्धा प्रणिष्ठाऽस्येति
“सत्यसन्धः” । यथा “अप्यहं जीयितं जह्यां त्यां वा सीते सलहम-
णाम् । न तु प्रतिज्ञां संभृत्य ब्रह्मणेभ्यो धियोपतः ॥” “सत्यसन्धो
जितेन्द्रियः” इति च ॥ ५१२ ॥

(५१३. दारार्हः) दारो दानं भक्तैः स्वस्मै स्वात्म-
निवेदनरूपं तैभ्यो वा स्वात्मसमर्पणरूपमर्हतीति “दारार्हः” ।
“अर्हः” इत्यच् । एकां महार्हं इत्यादि । कृष्णादवे दारार्हाणामपत्य
त्वात् (दारार्हः) ॥ ५१३ ॥

[५१४. सात्त्वतांपतिः] परं ब्रह्म सत्त्वं वा सत् । “तद्
स्यास्ति” इति मतुप् । “संज्ञायाम्” इति मतुपो यकारः । “ससौ-
मत्त्वर्थे” इतिमसंज्ञा । सत्त्वान् ब्रह्मवित् सात्त्विको वा । तस्येहं
कर्म शान्तं वा सात्त्वतम् । ततः ‘तत् करोति नदाचष्टे’ इति णिच्
“णाविष्ठयत् प्रातिपदिकस्य” इतीष्टवद्भावाट्टिलोपः । ततः क्विपि जि
लोपे च कृते सात्त्वताः—भागवताः । तेषां पतिः “सात्त्वतांपतिः” ।
‘निराशीः कार्यसंयुक्तान् सात्त्वतां आप्यकल्पयम् । सात्त्वतज्ञान-
दृष्टोऽहं सात्त्वतः सात्त्विकी (सत्त्वतो) पते” ॥ इत्युक्तं ध्वनयति
उपनयैवव्युत्तरत्या । यादवधुरन्तरत्याद्या (सात्त्वतां पतिः) ॥ ५१४ ॥

विधानतः । तत् सर्वममृतं कृत्वा विष्णवे संप्रयच्छति ॥ इति,
‘अहं हि सर्वज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च’ इति हविः परिणाम-
रूपममृतं स्वयमेव पिबति चेति “अमृतपः” । स्वानुष्ठानानुविधा-
यिभ्यः स्वानुभवरूपममृतं परमे व्योम्नि पातीति वा “अमृतपः”
“यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामान्यभ्यैरयन्त” इति “अमृ-
तस्यैष सेतुः” “यस्य च्छायाऽमृतम्” इति ॥ ५०६ ॥

(५०७. सोमः) स्वस्मै स्वानुभवितृभ्यश्चामृतायमानः
“सोमः” । सोमशब्दो ह्यमृतवाची । “तृतीयम्यामितो दिवि सोम आ-
सीत्” “स सत्वमृतोपमः” “महता तपसा राम महता चापि क-
र्मणा । राजा वशरथेनासि लब्धोऽमृतमिवामरैः ॥” इति, “अमृत-
स्येव नातृष्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनम्” इति, ‘शान्तिसमृद्धममृतम्’
इति च ॥ ५०७ ॥

(५०८. पुरुजित्) “सत्त्वेन लोकान् जयति दीनान् दानेन
राघवः । गुरुन् शुभूपया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ॥” इति यद्गुणां
जयात् “पुरुजित्” ॥ ५०८ ॥

(५०९. पुरुसत्तमः) “स्नेहो मे परमो राजन् त्वयि नि-
त्यं प्रतिष्ठितः । भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छति ॥”-
‘यावद्भामान्यस्य कथा वीर’ इत्यादिवत् स्वगुणामृतसमुद्रपिपासुषु हनु-
मदादिषु महत्सु अस्ति तम इति “पुरुसत्तमः” ॥ ५०९ ॥

(५१०. विनयः) मारीचादयोऽपि वीर्यादिनाऽस्माद्विनोय-

स्ते दम्यन्त इति “विनयः” ॥ ५१० ॥

(५११. जयः) आश्रितैर्जीयने विधेयीक्रियत इति ‘जयः’

यथा “आज्ञाप्योऽहं तपस्विनाम्” “ततो नागायणो विष्णुर्नियुक्तः
सुरसत्तमैः” इति ॥ ५११ ॥

(५१२. सत्यसन्धः) तेषु सत्या सन्धा प्रतिष्ठाऽस्येति

“सत्यसन्धः” । यथा “अण्डं जीवितं जज्ञां त्वां वा सीते सलदम-
णाम् । न तु प्रतिज्ञां संभृत्य ब्रह्मणेभ्यो धियोपतः ॥” “सत्यसन्धो
जितेन्द्रियः” इति च ॥ ५१२ ॥

(५१३. दशार्हः) दशो दानं भक्तैः स्वात्मै स्वात्म-

निवेदनरूपं तेष्वो वा स्वात्मसमर्पणरूपमर्हतीति “दशार्हः” ।
“अर्ह” इत्यच् । एतं महाहं इत्यादि । कृष्णत्वे दशार्हाणामपत्य
त्वात् (दशार्हः) ॥ ५१३ ॥

[५१४. सात्त्वतांपतिः] परं ब्रह्म सत्त्वं वा सत् । “तद

स्यास्ति” इति मतुप् । “संज्ञायाम्” इति मतुपो घकारः । “सत्सौ-
मत्यर्थे” इति भसंज्ञा । सत्त्वान् प्रकृत्वान् सात्त्विको वा । तस्येदं

कर्म शास्त्रं वो सात्त्वतम् । ततः ‘तत् करोति तदावष्टे’ इति शिच्
“णाविष्टयत् प्रातिपदिकस्य” इतीष्टवद्वाट्टिलोपः । ततः क्विप् जि-

लोपे च कृते सात्त्वताः—आगवताः । तेषां पतिः “सात्त्वतांपतिः” ।
‘निराशीः कार्यसंयुक्तान् सात्त्वतांश्चाप्यवश्यम् । सात्त्वतज्ञान-

दृष्टोऽहं सात्त्वतः सात्त्विकी (सत्त्वती) पते” ॥ इत्युक्तं धनयति
अनयैव व्युत्पत्त्या । यादवधुरन्तरत्वाद्वा (सात्त्वतां पतिः) ॥ ५१४ ॥

(५१५. जीवः) तान् भागवतान् आत्मनाशाद्व्यावर्त्य
स्वपरिचर्यया जीवयतीति “जीवः” “आनन्दमूर्तिर्भगवान् हरिल्लो-
कोन्यपूजितः । द्रष्टुं न सहते देवि क्लृष्टान् स्वपरिचारकान् ॥”
इति ॥ ५१५ ॥

(५१६. विनयिता) तान् राजकुमारलालनेन रक्षतीति
“विनयिता” । “नय गतो रक्षणे च” ॥ ५१६ ॥

(५१७. साक्षी) नदर्यं तद्वृत्तसाक्षात्कारात् “साक्षी” ॥

(५१८. मुकुन्दः) तैरेकान्तवगरिण्या प्रार्थितः स्वयं
मुक्तिमूर्तिं ददातीति “मुकुन्दः” । पृथोदरादित्वात् साक्षुः ॥ ५१८ ॥

[५१९. अमितविक्रमः] तेषां ध्यानाराधनानुसन्धेय-
वत्त्वनिष्काराधाराकिधारणात् “अमितविक्रमः” । श्रीपीठक्रे “का-
लवैश्वानरशायी नाना स्वाधो निधासिनः । आधारशक्तिस्तं हस्य
ह्यमूर्तस्था च वै विमोः । अभिमानतनुयो वै नानाभेदैश्च वर्तते ॥”
इति ॥ ५१९ ॥

[५२०. अम्भोनिधिः] पातालाम्भस्यसिद्धजगदाधार-
पीठकमठात्मना निधीयत इति “अम्भोनिधिः” “अनन्तवल्गराक्तये
मुवनमृते कच्छपात्मने” इति तन्मन्त्रवर्णात् ॥ ५२० ॥

[५२१. अनन्तात्मा] तदुपरि जगदाधारस्तम्भभोगी-
न्द्रस्यात्मवया विद्यतीति “अनन्तात्मा” । श्रीजयायाम् “आधार

राक्तेरुपरि विमलं दीप्तविग्रहम् । श्वास्ताशतसमाक्षीर्णं शङ्खचक्रग-
दावरम् ॥ अनन्तेशं न्यसेत्” इति “चक्रलाङ्गलहस्तं च प्रणमन्तं
परावरम्” इति च ॥ ५२१ ॥

[५२२. महोदधिशयः] स एवान्तकाले तस्मिन्नेवान-
स्तभोगपर्यङ्गे महोदधौ शेते इति “महोदधिशयः” । “अधिकरणे
शेतेः” इत्यच् । एनं भूराय इत्यादि ॥ ५२२ ॥

(५२३. अन्तकः) तथा सर्गस्यान्तं करोतीति “अन्त-
कः” । “तत् करोति” इति शिच्, ण्वुल् । “अन्ते पृथिव्यां सन्निले
हर्यसे त्वं महोरगे” इति, वैष्णवे “आस्ते पातालमूलस्थः शेवोऽ-
शेषसुरार्चितः” इति, “यस्यैषा सकला पृथ्वी कणामाणशिराकणा ।
आप्ते कुसुममालेव कस्तुरीयं वदित्यति ॥” “गन्धर्वाप्सरससिद्धाः
सकिंनरमहोरगाः । नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते ।”
“तस्य वीर्यं प्रभावं च स्वरूपं रूपमेव च । न हि वर्णयितुं शक्यं
ह्यतुं वा त्रिदशैः पि ॥” “कल्पान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो विषानलशिखो-
रुज्ज्वलः । संकर्षणात्मको रुद्रो निष्कम्यात्ति जगत्त्रयम् ॥” इत्यादि

[५२४. अजः] अस्मिन्स्वरवावसाने प्रणवप्रकृतिभूताका-
रवाच्यतया स्मर्तव्यत्वाद् “अजः” अकारवाच्यतया जात इति,
“तस्य प्रकृतिस्तीनस्य यः परः स महेश्वर” इति ॥ ५२४ ॥

[५२५. महार्हः] तत्र प्रणवेन महम् आत्मनिवेदनपूर्व-
कं पूजनमर्हतीति “महार्हः” । “प्रणवे तथा महस ओमिस्थात्मानं

युञ्जीत, एतद्वै महोपनिषद् देवानां गुणम्” इति ॥ ५२५ ॥

[५२६. स्वाभाव्यः] एष मनेन मन्त्रेण स्वभूतैरात्मभिः स्वामित्वेनाभिमुख्येनावश्यं भावनीयत्वात् “स्वाभाव्यः” । “ओरा-
घश्यके” इति एवम् । ‘स्योज्जीवनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृहा यदि ।
आत्मदास्यं हरेः स्वस्य स्वभावं च सदा स्मर’ ॥ इति । “नान्यो
हेतुर्विद्यते ईशानाय” इति नित्यस्य स्वस्वामिभावस्य स्वाभाविकत्वेन
भाव्यत्वाद्वा (स्वाभाव्यः) ॥ ५२६ ॥

[५२७. जितामित्रः] एतद्ब्रह्मावबोधविरोध्यहंकार
भमकारकामादयो जितास्तेषामनेनेति “जितामित्रः” । कामादयो
ह्येषाममित्राः । “काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः” । इत्युप-
क्रम्य “अहि राशुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम्” इत्यन्तम् ॥ ५२७ ॥

[५२८. प्रमोदनः] स्वसम्बन्धिनां तत्प्रथमानुसन्धान-
प्रद्वर्पः प्रयोजनमिति “प्रमोदनः” ॥ ५२८ ॥

[५२९. आनन्दः] अथ कपिष्ठमूर्तिः । आनन्दवल्लीमी-
मांस्यमानवाङ्मनसधुर्महो महानन्दोऽस्यास्तीति ‘आनन्दः’ । अर्श-
आदित्यादयः ॥ ५२९ ॥

[५३०. नन्दनः] तमानन्दं यथोक्तायां मुक्तौ प्राप्य
नन्दयतीति “नन्दनः” । “एष ह्येषानन्दयाति” “एतस्मैधानन्दस्य-
अन्यानि भूतानि मात्रासुप जीवन्ति” इति वा ॥ ५३० ॥

(५३१. नन्दः) एवमनन्त भोग्यभोक्तृभोगतदुपकरणैः

एवमनन्त

समृद्धयते तस्मिन्निति “नन्वः” । अधिकरणे चञ् ॥ ५३१ ॥

(५३२. सत्यधर्मा) एवमा च प्रक्रमाद् आ च स्व-
प्राप्तेरार्जवात् “सत्यधर्मा” सत्यवृत्तः ॥ ५३२ ॥

(५३३. त्रिविक्रमः) ईदृशेन महामहिम्ना वाच्येन
विक्रान्तत्रिवेदः “त्रिविक्रमः” । यथा “त्रिरित्येवं त्रयो वेदाः कीर्ति-
ताः मुनिस्तप्तेः । क्रमसे तांस्तथा सर्वान् त्रिविक्रम इति स्मृतः ॥”
“मर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति” “नारायणपरा वेदाः” इति ॥ ५३३ ॥

(५३४. महर्षिः) यथोक्तवेददर्शनाद् “महर्षिः” कपि-
लमूर्तिः । “भृतीर्ऋगाद्या वक्त्रेभ्यः प्रोद्गिरन्तमतः स्मरेत्” इति तद्-
ध्याने । “ऋषिं प्रसूतं कपिलं महान्तम्” “सास्यस्य वक्ता कपिलः
परमर्षिः स उच्यते” इति च ॥ ५३४ ॥

(५३५. कपिलाचार्यः) कपिलश्चासावाचार्यश्चेति
“कपिलाचार्यः” । कट्टु वर्णे “कवेः परच” इतीलच् प्रत्ययः पकार-
श्चान्तादेशः । “निर्धूमाङ्गारवर्णाभं शङ्खवस्त्राक्षसूत्रिणम्” इति
तद्दृष्ट्याने । स्वतत्त्वसंविदाद्ययनादाचार्यः “संविप्रकाशनाय”
इति तन्मन्त्रवर्णे ॥ ५३५ ॥

(५३६. कृतज्ञः) सापराधसगरापत्येऽप्यंशुमति स्थाभि-
नस्रत्वसुकृतमेव ज्ञातवानिति “कृतज्ञः” । वैष्णवे “कपिलमुपगम्य
भक्तिनम्ररतदा मुष्टाव स चैनं भगवानाह वरं पृणीप्वेति च” इति ।

(५३७. मेदिनीपतिः) “यत्येयं वसुधा सर्वा वासुदेव

स्य भीमतः । कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं घराम् ॥” इति
“मेदिनीपतिः” ॥ ५३७ ॥

(५३८. त्रिपदः) भोग्यभोक्तृनियन्तृणि तत्त्वानि ज्ञा-
प्यतया पदान्यस्येति “त्रिपदः” । यथा “सत्त्वानामुपकाराय प्रधानं
पुरुषं परम् । दर्शयिष्यामि लोकेषु कापिलं रूपमास्थितः ॥” इति,
प्रणवे त्रीणि पदानि तद्वाचकानीति वा, “तथैवासं त्रिकुण्डो वारा-
हं समास्थितः” इति वा त्रिपदः ॥ ५३८ ॥

(५३९. त्रिदशाध्यक्षः) स एव ब्रह्मादेः प्रलयापरत-
स्तत्वात् “त्रिदशाध्यक्षः” ॥ ५३९ ॥

(५४०. महाशृङ्गः) अग्रलग्नमहीमण्डलदंष्ट्रो “महा-
शृङ्गः” “एकशृङ्गो वराहस्त्वम्” “दंष्ट्राग्रविन्यस्तमशेषमेतद् भूमण्ड-
लं नाथ त्रिभाष्यते ते । विगाहनः पद्मघनं विलग्नं सरोजिनीपत्र-
मिवोत्पलम् ॥” इति ॥ ५४० ॥

(५४१. कृतान्तकृत्) कृतान्तमन्तकार्भं हिरण्याक्षं
कृतवानिति “कृतान्तकृत्” । यथा “हृतो हिरण्याक्षमहासुरः”
इति । वाराहस्मृतिपुराणयोः स्वसिद्धान्तकरणाद्वा ॥ ५४१ ॥

(५४२. महावराहः) “ततः समुत्क्षिप्तं घरां म्वदंष्ट्रया
महावराहः स्फुटपद्मलोचनः । रसातलादुत्पलपत्रसंनिभः समुत्थि-
तो नील इवाचलो महान् ॥” इति “महावराहः” ॥ ५४२ ॥

(५४३. गोविन्दः) “नम्रां च घरणीं पूर्वमविन्दं च गुहा-
गताम् । गोविन्द इति तेनाहम्” इति “गोविन्दः” ॥ ५४३ ॥

[५४४. सुषेणः] अथान्यद्रहस्यम् । शोभना शुद्धसत्त्वमयो यदमुक्तनित्ययिजयोऽकरणत्वात् सेनेव पञ्चोपनिषत् कायोऽग्येति “सुषेणः” ॥ ५४४ ॥

[५४५ कनकाङ्गदी] तन्मयैकरूपसौन्दर्यसन्धुक्त-
णीरङ्गदोषलक्षितैर्दिव्यभूषणैर्नित्ययोगात् “कनकाङ्गदी” । नित्य-
योग इति । कनकशब्दोऽप्राकृतयथोक्तविलक्षकद्रव्यपञ्चकलक्ष-
कः । ॥ ५४५ ॥

[५४६ गुह्यः] एवं परमोपनिषद्विषयेण वपुषा “गुह्यः” ।
“शंसिद्गुह्यगुह्यो वेति वक्तव्यम्” इति वयम् ॥ ५४६ ॥

[५४७ गभीरः] तदभिव्यक्तैश्चरमहागम्भीर्यो “ग-
भीरः” । “गभीरगम्भीरी” इति गाह्वरीरन् प्रत्ययो ह्रस्वत्वं भवा-
रादेशश्च निपात्यते । तत्संप्रक्तो हि कतकसंकलितमिव सलिल-
मनाद्यविशाकलुषोऽपि संसारी प्रसीदति, किं पुनः स्वभावदीप्तो
भगवान् ॥ ५४७ ॥

(५४८ गहनः) अथ च “गहनः” दुरवगाहः । न हि
स्यच्छसुप्रहान्तर्दृष्टोऽपि रत्नाकरो जानुवदनः ॥ ५४८ ॥

[५४९ गुप्तः] “गुप्त” अ तद्गोचरज्ञैः पूर्णगुह्यमिः । ५४९ ।

(५५० चक्रगदाधरः) कुत्र किञ्चिच्छयो गुप्तः ? “तमसः
परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः” इति “चक्रगदाधरः” । वक्तृनि-
त्यरूपनिभूषणवत् पञ्चशक्तिमयनित्यदिव्यायुध इत्यर्थः ॥ ५५० ॥

[५५१ वेधाः] एवं विविधमनस्तमहाविभवं नित्यं विद-

धातीति “वेधाः” । “विधानो वेध च” इत्यसिप्रत्ययो वेधादेशश्च,
“तमसः परमो धाता” इति ॥ ५५१ ॥

[५५२. स्वाङ्गः] यथा तत्रैव समप्रस्थासाधारणमङ्गं. क्षत्र-
चामरादिसर्वाधिराज्यपरियर्हजातं नित्यमस्येति “स्वाङ्गः” ॥ ५५२ ॥

[५५३. अजितः] प्राकृतेरुत्पत्तिमरणादिभिर्न-जिता य-
थोक्तद्रव्योपादाना पुरी अजिताऽस्यास्तीति “अजितः” । अर्शमा-
जजन्तं वा । “पुरं हिरण्यथी ब्रह्मा विवेशापराजिताम्” इति ॥ ५५३ ॥

[५५४. कृष्णः] तन्मयमेधमेचकचारुवर्णः “कृष्णः” ।
“कृषेर्षणे” इति नक्षप्रत्ययः । तन्मयरूप एव वाराहाणवतारोऽ-
पीति च निरुचे । “कृषामि मेदिनीं पार्थ भूत्वा कृष्णायसो महान् ।
कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तेन कृष्णोऽहमर्जुन ॥” इति । यथोक्तं
सर्वं द्यनन्ति श्रीविष्णुतत्त्वाद्दी “एकैव पञ्चधा भूता प्रधाना विम-
र्जारमका । सर्वशक्तिसमेतापि पुरुषो नियतीरिमाः । न जहाति
अमानांत्थकारुण्येन समाश्रितः । परमेष्ठी पुमान् विश्वो निवृत्तिः
सर्वो ह्य च । पञ्चैताः शक्तयः प्रोक्ताः परस्य परमात्मनः ॥”
इति । तेषां तत्त्वा द्विविधमुक्त्वा “मत्स्यकूर्मवराहाणामाधिर्भावो
महात्मनः । अनयैव त्रिजगत्त्रयं नान्यथा तद्विरोधतः ॥” इति ॥ ५५४ ॥

[५५५. दृढः] अनयैव नित्यन्यक्तानुपासकानामनुग्रहाय
द्युहोऽपि किञ्चित् स्थूलः “दृढः” । “दृढ दृढि दृढी” “दृढः स्थूल-
बलयोः” इति निपातितः ॥ ॥ ५५५ ॥

[५५६. संकर्षणः] क एवम् ? “संकर्षणः” । “संसा-

रे चिद्वितोरात्मनि समं कर्पणात् समं कर्म नयति" इति मीढाः ॥

[५५७, अच्युतः] व्यूहेऽपि "व्यवनोत्पत्तियुक्तेषु ब्रह्मेन्द्र-
वरुणादिषु । यस्मान्न व्ययस्य स्थानात् तस्मात् संकीर्त्यसेऽच्युतः"
इति 'अच्युतः' ॥ ५५७ ॥

[५५८, वरुणः] "येनावृतं खं च दिशं मही च" "तेने-
वमावृतम्" इति "वरुणः" । "वृष् वरणे" "कृवृदारिभ्य उतन्"
॥ ५५८ ॥

[५५९, वारुणः] तं स्वामित्वेन वृणुत इति वरुणः, तत्र
भवो "वारुणः" । "तेषु चाप्यहम्" इति ॥ ५५९ ॥

(५६०, वृक्षः) तेषु छायातरुवदावृतानामुपजीव्यसर्व-
रश्स्तत्कृतोपमर्दसहस्रसहो वृक्षते इति "वृक्षः" । "वृक्ष वरणे" ।
' निवासवृक्षरसाधूनामापन्नानां परा गतिः "वृक्ष इव स्तब्धो दिशि
तिष्ठत्येकः" "समाभिताद् ब्रह्मवरोरनन्ताभिः संशयः पक्कलप्र-
पातः" इत्यादिवत् ॥ ५६० ॥

(५६१, पुष्कराक्षः) तेषां प्रसादधर्मेण पोषके मत्तिणी
यस्य सः "पुष्कराक्षः" । पुष्करम् "पुषः करन्" इति करन् प्रत्ययः
किङ्करावः ॥ ५६१ ॥

(५६२, महामनाः) तेष्वगाधोदारविरसुतमनाः "महा-
मनाः" ॥ ५६२ ॥

५६३, भगवान्) एवमरोषदोषविद्वेषिकन्याणस्वरूपतया
परमपूज्यो "भगवान्" ॥ ५६३ ॥

(५६४. भगहा) गुणतोऽपि तथा “भगहा” । “ऐश्वर्यस्य समप्रस्य वीर्यस्य यशसः भियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पद्म्यां भग इतीरणा ॥” तं हन्ति गच्छतीति हन्तिर्गमनकर्मा । अत्र वैष्णवे पठेऽशो भगवच्छब्दनिर्वचनप्रकरणं लेख्यम् ॥ ५६४ ॥

(५६५. नन्दी) एवमसौ व्यूहे संकर्षणः स्वाद्यतारे नन्दगोपेन पितृमान् “नन्दी,” मधुबल्लर्षीसेवानन्दवान वा ॥ ५६५ ॥

[५६६. वनमाली] स्वसृज्यभूतसूत्रमसारसौरभ्याभिमानिन्या वैजयन्त्या नित्ययोगी “वनमाली” ॥ ५६६ ॥

(५६७. हलायुधः) उक्तभूतसमृद्धिकृषीवलहलपरिकरो “हलायुधः” । यथा “वलभद्रं समृद्धयर्थं सौरभमेणि कीर्तयेत्” इति ।

(५६८. आदित्यः) स्ववाचकादावर्णादात् इत्यः प्राप्य इति “आदित्यः” । एतितुशास्यृदजुपः क्यप्” । आकारो हि संकर्षणबीजमन्त्रः । भूतपूर्वादितिभावाया देवक्या अपत्यमिति वा “आदित्यः” । यथा वैष्णवे धर्मं देवकीं प्रति भगवान् “दाक्षायणी त्वमदितिः संभूता वसुधातले । नित्यैव त्वं जगद्धात्री प्रसादं ते करोम्यहम् ॥” इति ॥ ५६८ ॥

(५६९. ज्योतिरादित्यः) अथ नारायणविषयः । दिव्याश्चर्यज्योतिर्मयत्वादपूर्वो “ज्योतिरादित्यः” । प्रसिद्धो ह्यादित्यस्तत्तेजसि तमायेत् । श्रीनारायणीये “तयोर्भवेन युज्यतोः” “निष्प्रमाण्य च तेजांसि ब्रह्मा चैवासनाच्छ्रुतः” इति ॥ ५६९ ॥

(५७०. सहिष्णुः) तत्र तदपराधसहनान् “सहिष्णुः” ।

तत्रैव “प्रसादयामास मयो देवं नारायणं प्रभुम् । शरणं जगतामा-
यं वरेण्यं वरदं हरिम् ॥ तथैव वरदो देवो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
प्रीतिमानभवत् तत्र रुद्रेण संह संगतः ॥” इति ॥ ५७० ॥

(५७१. गतिसत्तमः) स एव परमधर्माश्वदेशिकत्वेन
“गतिसत्तमः” गतो प्रत्ययिततम इति । “अहो ह्यनुगृहीतो हि धर्म
एभिः सुरैरिह” इति ॥ ५७१ ॥

(५७२. सुधन्वा) सुधानिमित्तसुरासुरसमरसंहारि-
रासनत्वात् “सुधन्वा” । “धनुपञ्च” इति ममासान्तोऽनङ् । “तत्र
दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि” “नरस्ततो वरकटकान्यभूपयो-
र्महेषुभिः पवनपदं समावृणोत्” इति ॥ ५७२ ॥

(५७३. खण्डपरशुः) परशुना रौद्रसंग्रामखण्डनात्
“खण्डपरशुः” । तत्रैव “अथ” रुद्रविघातार्थमिपीकां नर उद्धरन् ।
मन्त्रैश्च संयुयांजाशु सांभवत् परशुर्महान् ॥ क्षिप्रश्च सहसा रुद्रे
खण्डनं प्राप्तवान् तदा । ततोऽहं खण्डपरशुस्ततः परशुखण्डनात् ॥”
इति ॥ ५७३ ॥

[५७४. दारुणः] एवं माहाभ्यन्तरारिदारणाद् ‘दारुणः’
“कृष्टदारिभ्य सनन्” ॥ ५७४ ॥

(५७५. द्रविणप्रदः) अथ व्यासावतारः । समग्रं शास्त्र-
तदर्थरूपं द्रविणं ददातीति “द्रविणप्रदः” । यथा “बहन् वै वामह-

स्तेन सर्वशास्त्रार्थसञ्चयम् । दक्षिणेन च शास्त्रार्थानादिशंश्च
यथास्थितान् ॥” इति तद्व्याने ॥५७५॥

[५७६. दिविस्पृक्] परविद्यया दिवि च परमपदे स्थितं
स्वतन्त्रवरहः स्पृशतीति “दिविस्पृक्” । “स्पृशोऽनुदके क्विबन्” “इल-
दन्तात्” इत्यलुक् । “विदितपरमार्थः” इति तन्मन्त्रे ॥५७६॥

[५७७. सर्वदृक्] अन्यदपि मर्ध वैमवं परयतीति “सर्व-
दृक्” । “दृशेऽर्चेति वक्तव्यम्” इति क्विबन्प्रत्ययः । “क्विबन्प्रत्य-
यस्य कुः” इति कुरुवम् । “विदुपे” इति तन्मन्त्रे ॥ ५७७ ॥

[५७८. व्यासः] “युगानुसारबोधानामखेदजननाय वै ।
विभजंस्तु चतुर्धा वै वेदमेकं त्रिकालवित् ॥” इति “व्यासः” ॥

(५७९. वाचस्पतिः) पञ्चमवेदरूपाया वाचः स्वामी
“वाचस्पतिः” ॥ ५७९ ॥

(५८०. अयोनिजः) सारस्वतावतारे भगवद्वाक्संम-
पन्नाद् “अयोनिजः” । “अथ भूयो जगत् सृष्ट्वा ओराब्देनानुनाद-
यन् । सरस्वतीमुषचार तत्र सारस्वतोऽभवत् ॥” इति ॥ ५८० ॥

[५८१. त्रिसामा] स्वगायकवृद्धत्रयन्तरनामदेव्यप्रधानसाम-
करणात् “त्रिसामा” । ५८१ ॥

[५८२. सामगः] स्वयं च स्वानुभवप्रीत्या तादृशि
गायतीति “सामगः” । “गापोष्टक्” इति टक् । तदनुभवाह्लाशे हि
साम गापयते “एतम् साम गायन्नास्ते” इति ॥ ५८२ ॥

(५८३. साम) स्वगायकानामपि पापं स्वयतीति “साम” ।
“यो अन्तर्कर्मणि” इति, “सातिभ्याम्” इत्यादिना मनिम् ॥ ५८३ ॥

(५८४. निर्वाणम्) एवमपहतपाप्मनां परमातिनिनिर्वाणं
“निर्वाणम्” । “निर्वाणोऽवाते” इति निपानितः ॥ ५८४ ॥

(५८५. भेषजम्) अतोऽसाध्यसंसारव्याधेः परमं “भेष-
जम्” । स्वराजे “नारायणारूपिगणास्तथा सिद्धा महोरगाः ।
देवा देवपर्ययश्चैव यं विदुर्दुःखभेषजम् ॥” इति ॥ ५८५ ॥

(५८६. भिषक्) सम्यग्विदितनिदानचिकित्सो ‘भिषक्’ ।

(५८७. संन्यासकृत्) कथं चिकित्सति ? सात्त्विकेन
संन्यासेन रजस्तमसी कृन्ततीति “संन्यासकृत्” । भर्तारि भरन्यासः
संन्यासः, स हि भवचिकित्सा “वेदान्तविज्ञानमुनिश्रितार्थाः”
इत्यादिभूतेः ॥ ५८७ ॥

(५८८. शमः) तदर्थं “भोकारं यस्तपसाम्” इत्यादि-
नेच्छामयक्रोधशान्त्युपायमाचष्ट इति “शमः” । “तदाचष्टे” इति
णिच्, पचाणचि कृते रूपम् ॥ ५८८ ॥

(५८९. शान्तः) स्वयं च “शान्तः” सत्यपि समुद्रेकहेतौ म-
दिमसमुद्रे निस्तरङ्गसमुद्रवदनुद्रिक्तस्तर्शिनी हि प्रभावः, यं जगौ
पतञ्जलिः ‘तत्समिधौ वैरत्यागः’ इति । अर्वाचीनञ्च “परितः पटु
बिभ्रदेनसां दहनं धाम विबोक्नन्वमम् । मधुरैरवशानि बम्भयन्नपि
वियंश्चि शमं निरीक्षितैः ॥” इति ॥ ५८९ ॥

तस्मात् सत्यं वास्तव्यं प्रत्यक्षं अपाणिहः, यन्माः

१७३

श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्यम् ।

(५६०. निष्ठा) तत्रो न्युत्थितचित्तैः शुभाभयभूतैरस्मि-
न्निष्ठीयत इति “निष्ठा” । “आतश्चोपसर्गे” इत्यङ् । ५६० ॥

(५६१. शान्तिः) तत्र परमसमाधौ विस्मृतसर्वाधिकाराः
शाम्यन्तीति “शान्तिः” । ५६१ ॥

[५६२ परायणम्] समाहितानां परममयनम् अव्य-
वहितप्रापिका परमा भक्तिरसमादिति “परायणम्” । यथा “निर्ममः
शान्तः” इत्युपक्रम्य “मङ्गलिं लभते पराम्” इत्यन्तम्, “भक्त्या
त्वनन्यया शक्त्यः” इति च ॥ ५६२ ॥

यमादि

(५६३. शुभाङ्गः) एवं स्वभक्तिभावनाशुभानि यमस-
माध्यवधीन्यष्टावङ्गानि तस्मादिति “शुभाङ्गः” । स हि स्वयोग-
क्षेमवहः ॥ ५६३ ॥

प्रसन

(५६४. शान्तिदः) एवं निष्पन्नभक्तिभ्योऽप्रतिप्रसवनि-
मृदितभवोपप्लवां रघसायुग्यरूरां शान्तिं ददातीति “शान्तिदः” ।
यथा “विश्वस्यैकं पवित्रेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति” इति,
“मत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्” “तमीशानं
वरदं देवमीदृषं निचाय्यात्मानं शान्तिमत्यन्तमेति” इत्यादि ॥ ५६४ ॥

५६४

(५६५. सृष्टा) एवं सुमुखान् मुखान् संवित्सूक्ष्मं प्रचि-
तचिरन्तनकर्मवैभिश्योचितपरिकरेयोजयन् सृजतीति “सृष्टा” ।
“सृजितरोमंस्त्यमकिति” इत्यम् ॥ ५६५ ॥

(५६६ कुमुदः) एवं सृष्ट्याऽऽजगत्सर्वस्योवावचराद्

॥ अथ सप्तमशतकप्रारम्भः ॥

(६०१. वृषभाक्षः) तत्र धर्मद्वारेणेति “वृषभाक्षः” ।
फलवर्षी वृषभो धर्मः, सोऽक्षः संसारचक्राधारो यस्मात् ॥६०१॥

[६०२ वृषप्रियः] एतं प्रवर्तकनिवर्तकधर्मो प्रियाव-
स्येति “वृषप्रियः” । तत्प्रियस्येन हि द्वैधानां कर्मणां धर्मत्वम् । तत्प्रि-
यं स्वव्यापनमेव च विध्यर्थः । इदं च “कलमत उपपत्तेः” इत्यत्र
न्यरूपि । तथा च द्रमिडाचार्याः “कलसंविभक्त्या हि कर्मभि-
रात्मानं विप्रीपन्ति, स प्रीतोऽहं कलायेति हि. शास्त्रमर्थादा” इति ।
अतः कर्मतत्संस्कारशक्त्यपूर्वभावनाविधिपक्षा उपेक्ष्याः ॥६०२॥

(६०३. अनिवर्ती) तत्र प्रवृत्तिकर्मरतान् धूमादिपितृ-
याणुपुन्यवृत्त्या संसारम निवर्तयतीति “अनिवर्ती” । महादि-
त्वाणिनिः । एवं कामीत्यादयः । अतो हि संसारानुच्छेदः । यथा
“धूमो रात्रिस्तथा कृष्णप्यमासा दक्षिणायनम् । तत्र चाम्द्रमसं
ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥” “कृतात्म्येऽनुशयवान्” इत्यादी
चेतद्वयपरि ॥ ६०३ ॥

(६०४ निवृत्तात्मा) ततो निवृत्ता निवृत्तिधर्माणोऽ-
प्यात्मानोऽस्येति “निवृत्तात्मा” ॥ ६०४ ॥

(६०५. संक्षेप्ता) तत्र प्रवृत्तान् संकुचितस्थाभावि-
ज्ञानप्रभावान् कर्तुं शीलमस्येति “संक्षेप्ता” । यथा “यथा क्षेत्रज्ञ-
शक्तिः सा घेष्टिता नृप सर्वगा” इत्यादौ ॥ ६०५ ॥

(६०६. क्षेमकृत्) निवृत्तानां तत्संकोचनविमोचनं क्षेमं
करोतीति “क्षेमकृत्” ॥ ६०६ ॥

[६०७. शिवः] एवं सर्वेषु शुभेषु सुखेषु शिवं करस्वात् “शि-
वः” । यथा “संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः” “पितृलोके राग्यमजुरा-
स्ति देवः” “शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम्” इति ॥ ६०७ ॥

(६०८. श्रीवत्सवच्चाः) अथ शिवत्वोपपदकानि ।
ईशितव्यादिभाजकलक्ष्मीवाङ्मयसौभाग्यचिह्नं श्रीवत्सोऽस्य वत्स-
सीति “श्रीवत्सवच्चाः” । “श्रीवत्सवच्चाः” इति ६०८ ॥

(६०९. श्रीवासः) “नित्यभीः” इत्यनेन यत् सूच्यते-
तदुच्यते “श्रीवासा” भियो नित्यस्वैरविहारकल्पद्रुमोद्यानम् । ६०९ ।

(६१०. श्रीपतिः) “तुज्यशीलवयोवृत्ताम्” इतिवत्
तस्याः समुचितो नित्यस्वयंवरपतिः “श्रीपतिः” । यथा “ह्रीम् ते
लक्ष्मीम् पत्न्यौ” “अस्थेशाना जगतो विष्णुपत्नी” ॥ ६१० ॥

(६११. श्रीमतां वरः) तस्याः सावरपूर्णनिर्वर्णननि-
त्यपात्रं भगवान्, मङ्गादयस्तु तन्मान्तरीयककटाक्षरीकरचणलक्ष्यम् ।
यथा “शुक्लमास्याम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता । परयता सर्व-
देवानां ययौ पद्मस्थलं हरेः ॥ तयाऽवल्लोकिता देवा हरिवचः-

स्थलस्थया । लक्ष्म्या मैत्रेय सहस्रो परां निर्धृतिमागताः ॥” इति ।
तस्मात् “श्रीमतां वरः” ॥ ६११ ॥

(६१२. श्रीदः) नित्यनूतननिर्घाजप्रणयरसभिर्यं तस्यै
वदातीति “श्रीदः” तस्या जीवातुस्त्वर्थः, तच्छ्रयणेन हि सा श्री-
निर्गम्यते । “नच सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव । मुहूर्तमपि
जीवावो जलान्मस्त्याबिबोद्धृती” इति हि तस्याः प्रकृतिः । “वि-
ष्णोरेयाऽनपायिनी” “अनन्या हि मया सीता भास्करेण प्रभां यथा”
“अनन्या राघवेणाहम्” इति च ॥ ६१२ ॥

(६१३. श्रीशः) “भियः श्रीश्च भवेदग्न्या” इति तस्या
अपि तथा स्वनिदानत्वात् “श्रीशः” । यद्वा श्रीरेयास्यापीशा सर्वा-
यस्यान्यवस्थापिकेति “श्रीशः” । “यादावात्मगुणस्त्वेन भोग्यरूपेण
विप्रहे । आधारकस्वरूपेण दासीभावेन वा सदा ॥” “पुं प्रधाने-
श्वरेश्वरी” इति हि तस्या नाम ॥ ६१३ ॥

(६१४. श्रीनिवासः) दिव्यवस्त्या इव कल्पद्रुमस्तस्या
नित्योपपन्नः “श्रीनिवासः” ॥ ६१४ ॥

(६१५. श्रीनिधिः) रत्नमञ्जरीष मञ्जूपायां श्रीरश्मि-
जिहितेति “श्रीनिधिः” ॥ ६१५ ॥

(६१६. श्रीविभावनः) सैवास्य विभावनी प्रख्योपा-
ख्याद्देतुरिति “श्रीविभावनः” “अप्रमेयं हि तन् तेजो यस्य सा
जनकात्मजा” इति च ॥ ६१६ ॥

(६१७. भोघरः) तां रत्नमिषार्चिषं पुष्पमिष सुरभि-

मिन्दुरिव चन्द्रिकाममृतमिव स्वादुतामोत्पत्तिकेन सम्बन्धेन धर-
तीति "भीषरः" 'न हि हातुमियं शक्यं कीर्तिरात्मवत्तो यथा' इति ।

(६१८ भीकरः) तां परस्व इव व्यूहावतारादिष्वपि
म्बानुरुपां करोतीति "भीकरः" । 'कृष्णो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु'
इत्यानुलोम्ये टः । एवं सौर्धकर इत्यादि । यथा 'देवत्वे देवदेहेयम्'
इत्यादि ॥ ६१८ ॥

(६१९ भेयःभीमान्) भेयसे सर्वपुरुषार्थाय भयणी-
या भीः भेयःभीः, सास्य नित्ययोगिनीति "भेयः भीमान्" । यथा
"प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा" "बलमेपा परित्रातुं
राक्षस्यो महतो भयात्" "शरीरारोग्यमैश्वर्यमरिपक्षयस्सुखम्"
"विमुक्तिफलदायिनी" 'यस्यां हृदयं विन्देयं गामभ्यं पुरुषानहम्'
"भियं लोके देवजुष्टामुदाराम्" इति हि भियो निर्देशाः ॥ ६१९ ॥

(६२० लोकत्रयाभयः) सह तया जगन्मात्रा पितृव-
त्सर्वाभयो "लोकत्रयाभयः" । यथा "त्वं माता सर्वलोकानां
देवदेवो हरिः पिता" इति ॥ ६२० ॥

(६२१ स्वच्छः) तत्सौन्दर्यमुधोदधिपाषाणप्रदिव्यकरणः
"स्वच्छः" ॥ ६२१ ॥

पाणिपदित्पन्ना

(६२२ स्वङ्गः) अथा अपि स्पृहणीयदिव्यदेहः 'स्वङ्गः' ।

(६२३ शतानन्दः) परस्परप्रणयप्रवहदपरिमितानन्दः

"स्तानन्दः" ॥ ६२३ ॥

(६२४. नन्दिः) एवं सर्वदा सर्वत्र सर्वथा जानया सम्यक्तीति “नन्दिः” । इन् । “सार्वधातुभ्यः” ॥ ६२४ ॥

(६२५. ज्योतिर्गणेश्वरः) उभयानुकूलोज्ज्वलशेषोपाशनादिनिरूपपरिचारकगणपरिचरणीयत्वाद् “ज्योतिर्गणेश्वरः” ज्योतिःशब्दो हि “मरीचीनां पदमिच्छति वेधसा” “साध्याः सन्ति देवाः” इति सदाद्योतमानसूरिपरिकरभाषकः । एवं परत्वञ्च काष्ठा ॥ ६२५ ॥

(६२६. विजितात्मा) अथ सौशील्यपरमावधिर्गुह्यतमः । लक्ष्मीकमनीयत्वसम्पदुच्छृङ्खलमपि मनोऽस्य प्रणमैः प्रचणीकृतमिति “विजितात्मा” ॥ ६२६ ॥

[६२७ विधेयात्मा) तेषां विधेयं हि “इहागच्छ” “इह तिष्ठ” “इहास्व” “इदं भुङ्क्ष्व” इति विधातुं च योग्यं स्वरूपमस्येति “विधेयात्मा” ॥ ६२७ ॥

(६२८. सत्कीर्तिः) ईदृशसौशील्यसत्त्वेनास्यातिमहती कीर्तिरिति “सत्कीर्तिः” एतावद्वि सुवचनम्, “यदस्य कीर्त्यसे तदस्ति तावदिति, न तु यावदस्ति तावदिति तदधिकं वा” इति । यथा “सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः प्रोच्यते सर्वपण्डितैः । तथापि स्वल्पमेवोक्तं भूतार्थं कृतमा स्तुतिः ॥ “स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या” इत्यादि च ॥ ६२८ ॥

(६२९. छिन्नसंशयः) एवं सौशील्यप्रथया स्वविषयानुष्ठानदुर्ज्ञानमुखापदुस्सापमुलभदुर्लभत्वादिन्संशयश्चिह्नोऽनेनेति

“द्विजसंगयः” । यथा “नं न देवमात्मबुद्धिमादम्” “त्वदन्गसं-
शयस्यास्य छेता न ह्युत्पद्यते” इत्यादि ॥६२६॥

(६३०. उदीर्णः) कथम् ? चर्मचक्षुषामपि प्रत्यक्षयोग्य-
त्येन “उदीर्णः” उल्लिखितः ॥ ६३० ॥

(६३१. सर्वतश्चक्षुः) अतोऽस्मदादिचक्षूंष्यपि त-
त्साक्षात्कारकर्माणीति “सर्वतश्चक्षुः” । अनश्निन्नसंशयत्वं सिद्धम् ।
न हि स्पष्टदृष्टे संशयः ॥ ६३१ ॥

(६३२ अनीशः) तत्परेण “अनीशः” तदधीनस्त्वन-
परिक्रमंगोष्ठ्यादिसर्चावस्थत्वात् ॥ ६३२ ॥

(६३३. शाश्वतस्थिरः) तथाऽसकृत्प्रत्यक्षीकृतसदा-
तननानाधिष्ठाकृतिरव्यवहितश्च तिष्ठतीति “शाश्वतस्थिरः” । तथा
च भीस.त्त्वते “धिष्ठाकृत्यात्मना धिष्ठे समागम्यावतिष्ठते” इति ।

(६३४.भूशयः) सन्निधियाच्चया सदृशितायतनादिभूमिषु स्वयंन्यक्तमानुषादिलक्षणासु तदनुग्रहमुखेन शेव इति “भूशयः” ॥

[६३५ भूषणः) एवं विश्वजनीनेन शीलेन श्रियः पति-
मात्मानं भूषयतीति “भूषणः” । “क्रुधमुण्हायैभ्यश्च” इति युच् ।
न हि भीमतामनाथगृहातिथित्वतत्संविभज्यभोज्यत्पसमानयोग-
क्षेमत्वादि दूषणम्, किंतु भूषणमेव ॥ ६३५ ॥

(६३६ भूतिः) सर्वबाह्यान्तरोपायारिकानां तेषामेव सर्वसमृद्धा विभूतिरिति "भूतिः" तेषां सुखसुरभिसुहृद् इव विभूतिभूत इत्यर्थः ॥ ६३६ ॥

For the first time

(६३७. अशोकः) एवं कस्यचिदप्यनाथस्याहाना-
तद्विषये 'अशोकः' "विशोको" वा । ६३७ ॥ सम्यग्दर्शकः ।

(६३८. शोकनाशनः) तेषां स्वसम्यग्दर्शक्यतिरेक-
शोकं नाशयतीति "शोकनाशनः" । यथा "श्रुतं खेय मे भगवद्देशो-
भ्यस्तरनि शोऽस्मात्सविदिति, मोऽहं भगवद्देशोऽयमि, तं मा भगवान्
शोकमप्यपारं नाशयन्तु" इति । शोचन्ति हि स्वस्ववन्धुभूतभगवद्-
शनस्तेषां शोचिदः ॥ ६३८ ॥

(६३९. अर्चिष्मान्) तत्र गूढप्रभावो हि तद्गुह्यान्त-
रचक्षुर्गगनक्षमविद्यतेजोऽतिसयः "अर्चिष्मान्" ॥ ६३९ ॥

(६४०. अर्चितः) सर्वमेतत्संभाषयन्नुदाहरति "अर्चि-
तः" अर्चाऽर्चावतारः, सास्य सञ्जातेति । स ह्यवतारो न परस्व-
द्विप्रकृष्टः, सुरनराद्यवतारवत् क्वचित् कदाचिद्वा, सदा सर्वेषु क्षेत्र-
त्रागतानेषु गृहेषु च प्रत्यक्षत्वात् । अस्य च तत्त्वगुह्यं भगवच्छा-
स्रे बोधायनयैष्णवमृनिपुराणादिषु निषेड्यम् । वैष्णवधर्मेषु
"सुरुषां प्रतिमां विष्णोः प्रसन्नवदनेक्षणम् । कृत्वाऽऽत्मनः प्रीति
करीं सुवर्णरजतादिभिः ॥ तागर्चयेत्तां प्रणमेत्तां यजेत्तां विचि-
न्तयेत् । विशयवान्तदोपयुतामेव ब्रह्मरूपिणीम् ॥" इत्यादि ॥

(६४१. कुम्भः) तत्र तैः परिचितसजातीयसौन्दर्यादिना
कस्यचित् इति "कुम्भः" । "कमेः कुम् च" इति भप्रत्ययः कुमा-
देशश्च । की भूमाचुनक्षेत्रायनतादिलक्षणया ध्यानाराधनार्थिनां
सीम्नि जन्ममरणमात्रेण या स्वल्पसम्बन्धवत्यां यमभटादि-

भयापहमहाप्रभासत्वेन भातीति वा “कुम्भः” । पुणोदरदित्थान्
साधुत्वम् । श्रीपीष्करभागे “आभासयति भूभागां परितस्तद्वद्देव
हि । स्वक्षेत्रः” इत्यादि । “यस्माद्देवालयोद्देशात् सुष्मातज्जज्जस्य च ।
भवेच्छब्दानुवेषश्च तावत् क्षेत्रं नदुच्यते ॥” इत्यादौ सीमावधि-
विकल्पाश्च दर्शिताः । ‘एहि कामुष्मिकी यत्र सिद्धिर्भवति देहिनाम् ।
अणिमाणप्रकोपेता स्वशक्त्या स्वःत्मना तु वै । अध्वावनिषु सर्वासु
नित्यं कुर्यति सन्निधिम् । मुक्तये सर्वभूतानां विशेषेण तु वै भुवि ॥”
तत्र क्षेत्रेषु “ग्राहीत्युक्त्वा जगन्नाथं क्षिप्रं स्त्रीयालपूर्वकैः । ज्ञात्वा
विमुक्तदेहं तु सह पुर्यष्टकेन तु ॥ महता तूर्यबोपेण कृत्वा रथवरे
तु वै । जित्स्वन्तकभटान् रौद्रान् यज्ञात् क्षेत्रेशकिंकराः ॥ आनीय
क्षेत्रनाथस्य अभिनः ख्यापयन्ति च । देव क्षेत्रे त्वनीयेऽस्य विमुक्तं
पाञ्चभीतिकम् ॥ शरीरमगानाथस्य कुरु शश्वगधोषितम् । क्षेत्र-
नाथस्तु तद्वाक्यं समाकर्ण्य गणेरितम् ॥ करुणानुगतनेत्रं तन्निरी-
क्ष्य तु चक्षुषा ।” इत्यादिना न्यस्तदेहानां शुद्धितारतम्येन भगवता
स्वयं किंकरादिद्वारा वा शोधितानां सद्यो वा पुण्यजन्मादिक्रमेण
वा भगवत्प्राप्तिः प्रपञ्चिता ॥ ६४१ ॥

(६४२. विशुद्धात्मा) एवमशेषाधितेषु निरवशेषितम-
र्गवत्त्वाद् ‘विशुद्धात्मा’ ॥ ६४२ ॥

(६४३. विशोधनः) तत्र क्षेत्रेषु न्यस्तदेहान् स्वभाष्य-
हान् विशोधयतीति “विशोधनः” ॥ ६४३ ॥

[६४४. अनिरुद्धः] अथ क्षेत्रविशेषेषु पूर्वोक्तव्यूहचिन्तना-

नां स्थितिविशेषः । “जनादंताख्यया देवगणनिरुद्धो जगत्प्रभुः । भू-
भागे वासुभावरहाख्ये नित्यसन्निहिताः स्थिताः ॥” इति ‘अनिरुद्धः’ ।

[६४५. अप्रतिरथः] स एव जनादंताख्यत्वादिष्ट-
जनादंतेऽप्रतिपक्षत्वाद् “अप्रतिरथः” ॥ ६४५ ॥

(६४६. प्रद्युम्नः) आत्मप्रद्योतनात् “प्रद्युम्नः” । “प्र-
द्योतयिता” इति मालाः । “प्रद्युम्नः पुरुषोत्तमः । आधिपत्या स्थितः
साक्षाद्भक्तानां सुगतिप्रदः” ॥ ६४६ ॥

(६४७. आमतविक्रमः) त्रैलोक्येऽप्यपर्यवसितवि-
क्रमत्वात् त्रिविक्रमः “अगितविक्रमः” । “यामुनं जलमाश्रित्य देव-
देवास्त्रिविक्रमः । स्थितः कमलसंभूतजङ्गला च सुगतिप्रदः ॥” ६४७

[६४८. कालनेमिनिहा] एतेषु क्षेत्रेषु स्थित्वा कलि-
कल्मषापहः “कालनेमिनिहा” । “अविद्याख्या च या नेमिः फाल-
वक्रस्य दुधरा । सा मयीयं समाश्रित्य विग्रहं विधुनोति च ॥ ध्या-
येत् सत्प्रसरघ्नं च वेद्यम्” इति हि कालिनेमिस्तथ्यानम् ॥ ६४८ ॥

(६४९. शौरिः) “स्तपलावतंके देशे शौरिसंज्ञोऽच्युतः
स्थितः” इति शौरिः ॥ शूरस्य वसुदेवस्यापत्यमिति ॥ ६४९ ॥

(६५०. शूरः) “धराधरे चित्रकूटे रघुःसुयकरो महान् ।
संस्थितश्च परो रामः पद्मपत्रायतेक्ष्णः” इति “शूरः” । “शु गतो”
“शुसिचिमिनां दीर्घश्च” इति रक्प्रत्यया ॥ ६५० ॥

(६५१. शूरजनेश्वरः) स एव विरोध्यते ‘शूरजनेश्वरः’

(६५२. त्रिलोकात्मा) “मगधामण्डने निष महाबन्ध-
घनाधिनः । संस्थिता लोकनाथात्मा देवदेवो जनार्दनः ॥” इति
“त्रिलोकात्मा” । भक्तानुपदाय श्रेण् लोकान् मातुष्येन गच्छतीनि ।
“अतः स्नानत्यगमने” “मातृभ्यां भनिन्मनिर्णो” इति भनिन्-
प्रत्ययः ॥ ६५२ ॥

[६५३. त्रिलोकेशः] “शुभमासाद्य भूभागं प्राग्गोवि-
पपुरे तथा । देवं विश्वेश्वराख्यं तु स्थितमेत्यं स्वगाचरात् ॥” इति
“त्रिलोकेशः” ॥ ६५३ ॥

(६५४. केशवः) “केशवः फलेराहा लोके द्वैलप्येण चित्ता
स्थितः । मथुराख्ये महाक्षेत्रे चाराणस्यामपि द्वित्र ॥” इति
“केशवः” । “क इति प्रक्षणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां
तथाहं संभूतो तस्मात् केशवनामवान् ॥” इति निरुक्तिः ॥ ६५४ ॥

(६५५. केशिहा) “केशवं केशिहन्तारम्” इति चत् स्व-
भमेव निर्वचनान्तरमाह “केशिहा” इति ॥ ६५५ ॥

(६५६. हरिः) “गिरी गोवर्धनाख्ये तु देवः “सर्वेश्वरो
हरिः । संस्थितः पूजितः स्थाने” इति “हरिः” । “इलोपहृतं गेहेषु
हरे भागं ऋतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिः श्रेष्ठस्त्वस्माद्हरिरिति स्मृतः ॥”
इति ॥ ६५६ ॥

(६५७. कामदेवः) “कामदेवस्तु भगवान् स-
र्वेषां सर्वकामदः । शङ्करालयमासाद्य संस्थितोऽप्सरसार्चितः ॥”
इति “कामदेवः” । दीव्यतिर्दानकर्मा ॥ ६५७ ॥

(६५८. कामपालः) स एव दत्तानुपालनात्

“कामपालः” ॥ ६५८ ॥

(६५९. कामो) प्रदेयातिशयात् “कामी” ॥ ६५९ ॥

[६६०. कान्तः] स एव स्व^यम्भव कमनीयः “कान्तः” ।

अतो ह्याप्सरसार्चितः । एवमुत्तरत्रापि संज्ञासामर्थ्यादिना तत्तत्त्वेन
सम्बन्ध उद्गनीयः ॥ ६६० ॥

[६६१. कृतागमः] अथ शक्तीशावतारः । “नानामन्त्र-
मयीं विद्यां व्यञ्जयत्यमलात्मनाम्” इति “कृतागमः” । ६६१

(६६२ अनिर्देश्यवपुः) तत्तद्युगगुणानुपाहकरूपयेति-
व्याद् “अनिर्देश्यवपुः” । “युगानुसारकान्तिश्च” इति ॥ ६६२ ॥

(६६३. विष्णुः) एवं व्याप्तिनियमनादिशक्तिद्वारा विश्व-
व्याप्तेः “विष्णुः” । “सर्वशक्त्यात्मने” इति तन्मन्त्रवर्णं । आदि-
त्यपुराणे “यस्माद्विष्टमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः । तस्मात् स
प्रोच्यते विष्णुर्विशेषांताः प्रवेशनात् ॥” उद्योगे “विष्णुर्विक्रमणा-
देवः” इति वा ॥ ६६३ ॥

(६६४. वीरः) “आज्ञाप्रतीक्षकेणैव गदाचक्रद्वयेन तु । प्रे-
रितेन हिनस्त्याशु साधुसन्तापकारिणः ॥” इति “वीरः” ॥ ६६४ ॥

(६६५. अनन्तः) नास्य देशकालयस्तुतोऽवधयरसन्तीनि
“अनन्तः” “अनन्तमूर्तये” इति तन्मन्त्रवर्णात्, “नास्त्यन्तो वि-
स्तरस्य मे” “अधेतरेयवान्तो नास्ति यद्ब्रह्म” “सत्यं ज्ञानमनन्तं

ब्रह्म" इति च । सदा सर्वत्र सर्गधा च प्रवृत्ताम्बभाव इत्यर्थः । न च नस्तुपरिच्छेदाभावो वस्त्वभेदः, देशकालगौरतथात्यप्रसङ्गात्, न चेतदिष्टम् ॥ ६६५ ॥

[६६६. धनञ्जयः] आनन्दस्य गुणविभूतं भ्यामप्युप-
पाद्यते 'धनञ्जयः' प्रेमोपाजर्जनलोभगूहृणोपजायनादियोगत्वाधि-
क्येन हेमरत्नादिकं धनमधःकरोतीति "संज्ञायां भृत्तृजिधारिसहि-
तपिदमः" इति खच् ॥ ६६६ ॥

(६६७. ब्रह्मण्यः) इह हि बृहत्सु ब्रह्मराज्यं प्रयुज्यते ।
तत्र तत्र तजस्क.ज्ञानाभ्यामशेषभोगमोक्षभाक्त्वबृहत्तयाजीवा-
त्मापि ब्रह्मोच्यते "तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञकम्" "निर्दोषं हि समं ब्रह्म"
इत्यादिषु । तद्भोग्यमव्यक्तं च, अनन्तभोगोपकरणपरिणामाद्
"मम योनिर्महद्ब्रह्म" इत्यादिषु । ताभ्यां स्थितिभोगादिसर्वायस्था-
हेतुत्वेन हितो "ब्रह्मण्यः" ॥ ६६७ ॥

[६६८. ब्रह्मकृद्ब्रह्मा] तत्कार्यं महद्ब्रह्मकारादिप्रभृति च
ब्रह्म, अस्तोकविरतारंत्वात् 'तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमक्षं च जायते'
इत्यादौ । तस्य कर्ता ब्रह्मा यस्य सर्वथा नित्याभ्यः, स 'ब्रह्मकृद्ब्रह्मा' ।

[६६९. ब्रह्म] एवं व्यक्ताव्यक्तपुरुषान् बृंहयति निरति-
शयकल्याणगुणगणैः स्वरूपगुणविभयैः स्वयं च बृंहतीति अना-
पेक्षिकं चेदन्तवेशं परं ब्रह्म "ब्रह्म" । "बृंहन्निज" इति मनिन् प्रत्य-
यो नलोपश्च । "बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च ब्रह्मेति परिकीर्त्यते" इति ।

[६७०. ब्रह्मविवर्धनः] सर्वभ्याग्य निमित्तं तपउपल-
क्षितो धर्मोऽपि ब्रह्म "तपो ब्रह्म" इति श्रुतेः । तं विवर्धयतीति "ब्र-
ह्मविवर्धनः" ॥ ६७० ॥

[६७१. ब्रह्मवित्] तत्प्रतिपादको वेदोऽपि ब्रह्म "ब्रह्मा-
द्येष्यमाणः" इत्यादेः, । "अनन्ता वै वेदाः" । तानप्यवधिना वेत्ती-
ति "ब्रह्मवित्" । "अनादिनिधनं ब्रह्म न देया नर्पयो विदुः । एकरस-
द्वेद भगवान् घाता नारायणः स्वयम् ॥" ॥ ६७१ ॥

[६७२. ब्राह्मणः] वेदव्यवस्थापनार्थं स्वयमग्निगोब्राह्म-
दत्तत्रेयदिरूपेण ब्राह्मणो भवतीति "ब्राह्मणः" "ब्रह्म नयत्यणति"
इति वा नैरुक्ताः ॥ ६७२ ॥

[६७३. ब्रह्मी] सर्वमेतत् प्रमाणप्रमेयरूपं ब्रह्म स्वमिति
"ब्रह्मी" । "सर्वब्रह्ममयो हरिः" इति ॥ ६७३ ॥

[६७४. ब्रह्मज्ञः] वेदानर्थपर्यन्तं साक्षात्करोतीति "ब्र-
ह्मज्ञः" "वेदविदेव चाहम्" इति ॥ ६७४ ॥

[६७५. ब्राह्मणप्रियः] तदधिकारिणो ब्राह्मणाः प्रि-
या अस्येति "ब्राह्मणप्रियः" । यथा "अनन्तं शपन्तं परुषं वदन्तं
यो ब्राह्मणं न प्रणमेद्यथाहम्" इत्यादि । "ये तु यस्यामृतमिदं
यथोक्तं पयुं पासते । ब्रह्मणा मत्परमा मक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ।"
इति, "यद् ब्राह्मणस्य मुखतः" "विप्रप्रस्तादादसुरास्त्रयामि" किं पुन-
र्ब्राह्मणाः" इत्यादि । एवं षट्मुखमानन्त्यमुक्तम्, यथा "गह्वरो

महीयान्" "परत्परं यन्महतो महान्तम्" "महान्तं विभुमात्मानम्" "महतः परमो महान्" इत्यादि ॥ ६७५ ॥

[६७६. महाक्रमः] अथैवमुत्सुकीकृतेषु चात्सल्यतोऽप्या-
नन्त्यम् । परमतुङ्गमात्मानं परमनिम्नभवपातालान्जीवानारोह्यतो
महत्त्यारोहणसोपानपर्वानुपूष्यस्येति 'महाक्रमः' । यथा जननी स्तन-
न्धयमादौ स्तन्यं घापयति, अथ दुग्धम्, अथाहारम्, अथ भोगान्
गमयति । एवमयं सुकृतिनमद्वेषास्तिक्याभिमुख्यानुवर्तनज्ञानभ-
क्तिविस्रम्भक्रमेणैव प्रापयति, अभ्युत्थानार्थं छन्दानुवर्तनार्थं च ।
अन्यथा "बन्धायैव भवत्येषा अविद्या ह्यक्रमोऽङ्गिता" । अतः
स्वल्बाहुः "जन्मान्तरसहस्रेषु तपोभ्यानसमाधिभिः । नराणां क्षीण-
पापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥" इति, "यद्गुणं जन्मनामन्ते
ज्ञानवान् मां प्रपद्यते" "अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामुं धनञ्जय"
इत्यादि ॥ ६७६ ॥

(६७७. महाकर्मा] कृमिकीटादिभावे दुर्जरपरोच्छिष्टसिन्न-
द्रुप्तमात्रं जन्तुं स्वमहाविभवानुभवाभियुक्तं करोमीत्यतिविस्मय-
नीयं महद्गम्य कर्मेति "महाकर्मा" ॥ ६७७ ॥

[६७८ महातेजाः] एवं तामसानामप्यनाद्यविशातमस्त-
स्करतेजस्वात् 'महातेजाः' ॥ ६७८ ॥

[६७९ महोरगः] कथमयमतिमहान् क्षोदीयसां नेदीयान् ?
विषयान्तरवत् तत्करणान्यनुपविश्य तत्रान्तःकरणानुपवेशान्

१८६

श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्यम् । पञ्चमोऽध्यायः ।

“महोरगः” । उरःप्रदर्शितं हृदयमुरः, यद्वाग तान् गच्छतीति ‘उरसो
कोपश्च’ इति वप्रत्ययः ॥६७६॥

(६८०. महाक्रतुः) ‘यो न वित्तैर्न विभवैर्न वासोभिर्न
भूषणैः । तोष्यते हृदयेनैव कस्तमीशं न तोषयेत् ॥” इति महत्
सर्वसुकरमाराधनमस्येति “महाक्रतुः” नमर्पणसंस्कारस्वादुक्तैरा-
गमशास्त्रकारितसर्वव्यापारैराराध्यत्वात् । यथा ‘यत्करोपि’ इत्यादि ।

(६८१. महायज्वा) स्वयाजिनामन्ययाजिभ्योऽप्युक्त-
पात् “महायज्वा” । “सुयजोऽवनिप्” । यथा “तेषामेकान्तिनः भे-
द्यास्ते चैवानन्यदेवताः” इति ॥ ६८१ ॥

(६८२. महायज्ञः) अभिगमनभोगमधुपर्कदिसाष्टाङ्ग-
यागोऽप्यन्येभ्यस्तथेति “महायज्ञः” । यथा “सर्वेषां किल घर्मा-
णामुत्तमो वैष्णवां विधिः” “रक्षते भगवान् विष्णुर्मत्तानात्मरारो-
वत्” “याः क्रियाः संप्रयुक्ताः स्युरेकान्तगतयुद्धिभिः । ताः सर्वाः
शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति धै स्वयम् ॥” इति “अहो लोकान्तिनः
सर्वान् प्रीणाति भगवान् हरिः । विधिप्रयुक्तां पूत्रां च गृह्णाति शि-
रसा स्वयम् ॥” इति ॥ ६८२ ॥

(६८३. महाहविः) “न तत्र पशुघातोऽभूत्” “आरण्य-
कपदोद्गीता भागास्तत्रानुवर्णिताः ॥” इत्याद्यहिंस्रसार्त्तिकौपनिष-
दानि हवीष्यस्येति “महाहविः” । यथा “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः”
इत्यादि, “ज्ञानयज्ञेन” “योऽहमस्मि स सन् यजे यस्यास्मि न.

तमन्तरेमि” “इदमहम्नाममृतयोनीं सूर्यं ज्योतिषि जुहोमि” “अह-
मेवाहं मां जुहोमि” इति प्रत्यगात्महविष्ठादा । अथोपरिचरः परमे-
कात्मी “आत्मा राज्यं धनं चैव क्लृप्तं वाहनानि च । एतद्भगवते
सर्वमिति तत्प्रोक्षितं सदा ॥” इति, अयं च “भेषान् द्रव्यमयाद्यज्ञा-
ज्ज्ञानयज्ञः परंतप” इति च । एवं मनःशरीरयोर्व्यापारसमारा-
ध्यत्वम् ॥६८३॥

(६८४. स्तव्यः) अथ वाचः—“स्तव्यः” । स्तवमहं-
तीति यत् । अनभ्यारोप्यमहामङ्गलनित्यनिरवधिकनिरवशगुणो
नामसहस्रव्यपदेशयः पतिरेव म्नुतिमहंतीति, न तु विपरीतगुणो
देवतान्तरादिः । गार्हस्पत्यस्मृतौ “आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं
वनेच्छया । एवं चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात् ॥” “इतीदं
कीर्तनीयस्य” इत्यादि ॥ ६८४ ॥

(६८५. स्तवप्रियः) यथाकथंचिण्णपाकयाचिज्ञापया-
येन केनापि तेजस्करस्तिरस्कारी वा गुणसंकीर्तनाभिमानेन क्रिय-
माणस्तवः स्वविषयः प्रियतमोऽत्येति ‘स्तवप्रियः’ । अकण्टकमेतद्
यण्टाकर्णोदियुते ॥ ६८५ ॥

(६८६. स्तोत्रम्) स्वस्तोत्रमपि प्रसन्नेनानेन करणभू-
तेन निष्पाद्यत इति “स्तोत्रम्” । “दाम्नीशसयुजस्तुतुदस्तिसिच-
मिहपतदशानहः करणे” इति छन्दः । इदं ध्रुवस्तवे द्रष्टव्यम् ॥६८६॥

(६८७. स्तुतः) सहस्रफलत्रयीमयादिभिस्सूरिभिरन-
न्तेर्ब्रह्मादिभिरस्मदादिभिश्चाविशेषेणानवधौ काले तत्तदभिलषित-

सिद्धये स्तुत इति “स्तुतः” । यथा “अशेषदेवेशानरेश्वरेश्वरैरसदा
स्तुतं यश्चरितं महान्तुतम्” इति “धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार राक्षः
प्रविद्वान् प्रदिशश्चतस्रः” इति । अस्मदादिसर्वस्तुतत्वं “प्रदिशश्च-
तस्रः” इति ॥ ६८७ ॥

(६८८. स्तोता) स्वस्तोतारं स्तोतुं शीलमभ्येति
“स्तोता” । “यं स्तुवन् स्तव्यतामेति यन्दमानश्च वन्द्यताम्” इति ।
एतत् कैलासयात्रायाम् ॥ ६८८ ॥

(६८९. रणप्रियः) श्रीमद्रामायणमहाभारतप्रभृत्यभि-
ष्टुताभीष्टदिव्यचेष्टितो “रणप्रियः” । सुहृत्प्रीयानरणादिचेष्टितो हि
सः । यथा “ततः सक्रमं सुग्रीवमङ्गदं च महाबलम् । चकार
राघवः प्रीतो हत्वा रावणमाहवे ॥” इति ॥ ६८९ ॥

(६९०. पूर्णः) बहुव्ययायाससत्कारविरहेऽपि स्तोत्रा-
दिमात्रसाध्योऽयम् । कुतः ? यतः “पूर्णः” स्वत एवावाप्तसमस्त-
कामः ॥ ६९० ॥

(६९१. पूरयिता) किं तर्हि पूरणीयद्यत् स्तोत्रादिकमपे-
क्षेत ? तन्मनोरथपूरणशीलत्वात्, सदाह “पूरयिता” ॥ ६९१ ॥

(६९२. पुण्यः) पातकिनोऽपि त्वस्तुत्यर्हयन् पुनातीति-
“पुण्यः” । “पूजो यणुद्वन्द्वम्” ॥ ६९२ ॥

(६९३. पुण्यकीर्तिः) संकीर्तनमपि तथेति “पुण्य-
कीर्तिः” । “नामसंकीर्तनं पुंसां विजयनमनुत्तमम् । मैत्रेयाशेष-

पापानां धातूनामिव पावकः ॥” “अवशेनापि यन्नाग्नि कीर्तिते सर्वपातकैः । पुमान् यिमुच्यते सद्यः सिंहप्रस्तेर्मृगैरिव ।” “कलौ संकीर्त्य केशवम्” इति । अत एव हि तत्परसूक्तानां पङ्क्तिपावनत्वश्रुतिः ॥ ६६३ ॥

[६६४. अनामयः] एवं स्वसंस्पर्शदिव्योपधेन “अनामयः” संसारमहाव्याधिविरोधी । भवो हि व्याधिः, भगवदनुभवशक्तिप्रतिबन्धकत्वात् । ‘व्याधिभिः परिपूर्णोऽस्मि’ इति तज्ज्ञबधनात् ।

[६६५. मनोजवः] उक्तेषु शीघ्रकारित्वाद् “मनोजवः” जगौ हि “क्षिप्रं भवति धर्मात्मा” इति, “सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु । विष्णोराख्यविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ॥” इति च ॥ ६६५ ॥

(६६६. तीर्थकरः) आत्मवत् स्मरणकीर्तनादिमात्रेण सर्वपावनानां गङ्गापुष्करादितीर्थानां हेतुत्वात् “तीर्थकरः” श्रुतिश्रुत्यादिसत्समयप्रवर्तनाद्वा, यथा “योगो ज्ञानं तथा सांख्यम्” इत्यादि, अगाधदुष्प्रवेशसिन्धोरिवारमनः प्रवेशावतारसोपानकरणाद्वा ॥ ६६६ ॥

[६६७. वसुरेताः] तत्र कृष्णावतारः, दिव्यज्योतिरुपादानहेतुत्वाद् “वसुरेताः” । वसिष्ठि हि ज्योतिःपर्यायः । “वज्रहारस्मनः केशो सितकृष्णो महामुने” इति । “मम ते केशसंक्षिताः” इति केशशब्दश्च व्याख्यातः ॥ ६६७ ॥

[६६८. वसुप्रदः] परमनिधिमात्मानं देवकीवसुदेवाभ्यां

पुत्रत्वेन प्रवदातीति “वसुप्रदः” ॥ ६६८ ॥

[६६६. वसुप्रदः] ताभ्यां जगत्पितुः स्वस्य पितृत्वरूपं
महत्तेजः प्रवदातीति पुनश्च “वसुप्रदः” ॥ ६६६ ॥

[७००. वासुदेवः] वसुदेवापत्यत्वाच्च “वासुदेवः” ७००

इति श्रीहरितकुलतिलकश्रीवत्साङ्गमिश्रसूतोः श्रीरङ्गरात्र-

विज्याङ्गालम्बश्रीपराशरभट्टापरनामधेयस्य श्रीरङ्ग-

नाथस्य कृतौ श्रीमद्विष्णुसहस्रनामविवरणे

भगवद्गुणदर्पणे सप्तमशतकं समाप्तम् ॥

॥ अथाष्टमशतकप्रारम्भः ॥

[७०१. वसुः] एतद्वतारागमं क्षीरार्णवनिकेतनत्वमाह—
“वसुः” तत्र वसतीति । यथा ‘स लोकानां द्विनार्थाय क्षीरोदे वस-
ति प्रभुः’ ‘एष नारायणः श्रीमान् क्षीरार्णवनिकेतनः । नागपर्य-
कुमुत्सृज्य द्वागतो मथुरां पुरीम् ॥’ इत्यादि ॥ ७०१ ॥

[७०२. वसुमनाः] तत्र लक्ष्मीजन्मभूमौ वसतोऽपि
वसौ वसुदेवे मनोऽस्येति “वसुमनाः” । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा
भामेतिवद् वसुर्वसुदेव इति महामाष्यपिदः ॥ ७०२ ॥

(७०३. हविः) देवकीवसुदेवसर्मापवासरुचिरप्यपद्-
प्रेमाकुलाभ्यां ताभ्यां कंसाद् गुप्तये नन्दयशोद्वाभ्यामादीयतेति
“हविः” ॥ ७०३ ॥

[७०४. सदुगतिः] जायमान एवासुरकृतापदपनोदनः
सतां गतिः “सदुगतिः” । यथा “सतां सन्तोषमधिकं प्रशमं चण्ड-
मारुतः” इति ॥ ७०४ ॥

[७०५. सत्कृतिः] सत्यः सकलसंसारनिगलच्छे-
दिन्यो दधिनघनीनचोरणोल्लुखलपन्धरिहृणारासक्रीडादिमुग्ध-
कृतयोऽन्येति “सत्कृतिः” । यथा “जन्म कर्म च मे दिव्यम्”
इत्यादि ॥ ७०५ ॥

[७०६. सत्ता] सत्तापि सतां स्वयमेवेति “सत्ता”
न हि सत्त्वतिरेकेण किञ्चित् स्यात् “न तदस्ति बिना यत् स्था-
न्यया” इति ॥ ७०६ ॥

[७०७. सद्भूतिः] सतां पुत्रो मित्रं पन्धुर्वृषः सारथिर-
न्यञ्च तद्भवन् “सद्भूतिः” ॥ ७०७ ॥

(७०८. सत्परायणम्) “कृष्णाश्रयाः कृष्णवृद्धाः कृष्ण-
नाथाश्च पाण्डवाः । कृष्णः परायणं तेषाम्” इति ‘सत्परायणम्’ ।
आह च ‘मामेवैष्यसि’ इति । पुलिङ्गत्वे सन्तोऽस्य परायणमिति
“सत्परायणः” । यथा “मम प्राणा हि पाण्डवाः” इति । “पाण्ड-
वानां भवान्नाथो भवन्तं च भिता वयम्” “ज्ञानी त्वात्मेव मे
मत्तम्” इति ॥ ७०८ ॥

(७०९. शूरसेनः) यादवपाण्डवादयो भूभारावतरण-
सहाया अत्येति “शूरसेनः” ॥ ७०९ ॥

(७१०. यदुभ्रेष्ठः) “अयं स कथ्यते प्राज्ञैः पुराणार्थ-
विशारदैः । गोपाहो यादवं वंशं मग्नमभ्युद्धरिष्यति ॥” इति
“यदुभ्रेष्ठः” ॥ ७१० ॥

(७११. सन्निवासः) मनुष्यधर्मशीलत्वेऽपि सतां सन-
कादीनां विभ्रान्तिभूमिः “सन्निवासः” । यथा “सनन्दनाद्यैर्मु-
निभिः सिद्धयोगैरकल्मषैः । संचिन्त्यमानं तत्रस्थैर्नासापन्यस्तलो-
चनैः ॥” इति ॥ ७११ ॥

(७१२. सुयामुनः) शोभनं पावनं मनोहरं यमुनासम्ब-
न्धि अलङ्क्रीडापुष्पापचयरासक्रीडादि यस्येति “सुयामुनः” ॥ ७१२ ॥

(७१३. भूतावासः) कृष्णत्वे निन्दुतपरभावत्वाद् “वस-
न्ति त्ययि भूतानि भूतावासस्ततो हरे” इति “भूतावासः” ॥ ७१३ ॥

(७१४. वासुदेवः) यमुदेवापत्यत्वे द्विपदकाव्यात्मं
नियच्छतीति “वासुदेवः” । अत एव हि च नामप्रद्वयहवासुदेवो
“माथुरायान्तुतमायाय” इति मथुरावतारेण विशेष्यते ॥ ७१४ ॥

(७१५. सर्वासुनिलयः) एवं सर्वगणाकम्भनं “सर्वा-
सुनिलयः” । यथा “विना कृष्णेन गोध्रजाः” “असूर्जमिव सूर्येण
निषातमिव वायुना । कृष्णेन समुपेत्य जह्वे भारतं पुरम् ॥”
इत्यादि ॥ ७१५ ॥

(७१६. अनलः) तेषामेव सर्वोद्धरणत्वेऽपि 'अनलः' न किञ्चित् कृतमेपां मयेत्यविरुद्धः, "अथ प्रयुद्धमिष मे हृदया-
प्रापसर्पति" इति । स्वभक्तविषयापराधं खादुं नालमिति वा । "ह्री
तु मे वधकालेऽस्मिन् सन्तर्ज्यो कथञ्चन । यज्ञविघ्नकरं हन्यां पाण्ड-
वानाञ्च दुर्द्धम् ॥" इति ॥ ७१६ ॥

(७१७. दर्पहा) गोवर्धनोद्धरणपरिजानापहरणवाक्य-
दोष्यगडखण्डनादी देवानां दर्पमात्रं हतवानिति 'दर्पहा' ॥ ७१७ ॥

(७१८. दर्पदः) शत्रुयामनदुर्जयद्वारवतीकरण-
शत्रुभ्यानिधिसुरवरसुधर्माहरणादिना निर्भरीकृतेभ्यो यादवेभ्यो
मधुपानादिदर्पं दत्तवानिति "दर्पदः" ॥ ७१८ ॥

[७१९. अहसः] अथापि स्वयम् "अहसः" । सभा-
पर्वणि "एवंविधानि कर्माणि कृत्वा गरुडवाहनः । न विस्मयमु-
पागच्छत्यारमेष्ठयेन तेजसा ॥" इति । यशोदानन्दलाजनेहसो वा ।

[७२०. दुर्धरः] बाललोळादिप्रसङ्गेषु सत्तमातङ्गवत्
ताभ्यां "दुर्धरः" दुर्धाराचञ्चलचेष्टित इति । यथा माऽऽह "यदि
शक्नोषि गच्छ स्थमसिचञ्चलचेष्टित" इति । दुरात्मनां वा 'दुर्धरः' ।
यथा "हमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पमेधसः । पटेनाग्निं प्रज्व-
लितं यथा बालो यथाऽबलाः" ॥" इति, "दुर्महः पाणिना वायुर्वः
स्पर्शः पाणिना शरी । दुर्धरा प्रथिवी मूर्त्तां दुमहः केरावो बला-
त् ॥" इत्यादि ॥ ७२० ॥

(७२१. अपराजितः) अथ भारतसंग्रामे निष्परिग्रहा

अपि सत्परिग्रहात् पञ्चापि पाण्डवाः शतेनापि बहुपकरणरुढमूलैर्वा
 धार्तराष्ट्रैर्न पराजिता इति "अपराजितः" यथाऽऽरण्यके कर्णा-
 येन्द्रः "एकं हनिष्यामि रिपुं गर्जन्तं तं महासृषे । न तु यं प्रार्थयत्येकं
 रक्षते स महात्मना ॥ यमाहुर्वेदविदुषो धाराहमजितं हरिम् ।
 नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्षते ॥" जयद्रथाय रुद्रः
 "अजय्याश्चाप्यध्व्याश्च यारयिष्यामि तान् युधि । ऋतेऽर्जुनं महा-
 बाहुं देवैरपि दुरासदम् ॥ यमाहुरमितं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 प्रधानस्तोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्षते ॥" "यस्य त्वं पुरुषज्याघ
 सारथ्यमुपजग्मवान् । ध्रुव इव जयस्तस्य न तस्यास्ति पराज-
 यः ॥" भीष्मद्रोणादयश्च "शक्तोऽहं धनुर्पैकेन निहन्तुं सर्वपाण्ड-
 वान् । यथेपां न भवेद् गोप्ता विष्णुः कारणपूरुषः ॥" "ध्रुवं वै प्रा-
 ण्ये सत्यं ध्रुवा साधुषु सन्नतिः । श्रीध्रुवा चापि वक्ष्ये ध्रुवो नारायणे
 जयः ॥" "अजय्यः शाश्वतो ध्रुवः", "अजितः खड्गधृक्" "यतः
 कृष्णस्ततो जयः" "यत्र योगेश्वरः कृष्णः" इत्यादि । आयुर्वेदे चरके
 औषधपेपणमन्त्रे "यथाऽहं नायिजानामि वासुदेवे पराजयम् ।
 मातुश्च पाणिग्रहणं समुद्राय च शोषणम् । एतेन सत्यवाक्येन सि-
 ध्यतामगदो ह्ययम् ॥" वैतरणे च विषहरणमन्त्रं वदन् "रत्नाकर
 इयाक्षोभ्यां हिमयानिव चाचलः । जातवेदा इवाधृष्यो नारायण
 इवाजयः ॥" इति ॥ ७२१ ॥

[७२२. विश्वमूर्तिः) कथं दुर्बलान् बलवन्तो न जयन्ति ?

सर्गस्य तच्छरीरत्यान्, नहि स्वशरीरं स्वानिष्टे चेष्टते ; इदमभि-
प्रेत्याह “विश्वमूर्तिः” । यथा “अहमात्मा गुहाकेश सर्वभूताशाय-
स्थितः” इति ॥ ७२२ ॥

(७२३. महामूर्तिः) विश्वाश्रयमूर्तिः “महामूर्तिः” ।

यथा “इहैकस्थं जगत्कृतनं परयाद्य सचराचरम् । मम देहे गुहा-
केश यद्यान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥” इति ॥ ७२३ ॥

(७२४. दीप्तमूर्तिः) यत्किञ्चित् केनचिद् गुणेन दीप्तं
तदस्य विशेषणं मूर्तिरिति “दीप्तमूर्तिः” । यथा “यद्यद्विभूतिमत्
सत्त्वं श्रीमद्ूर्जितमेव वा” इत्यादि ॥ ७२४ ॥

(७२५. अमूर्तिमान्) अमूर्तयोऽन्यत्पुरुषादयोऽन्ये-
वमस्य स्वमिति “अमूर्तिमान्” । यथा “भूमिरापोऽनलो वायुः”
“अपरेय मितस्त्वन्यां प्रकृतिम्” इति, “यस्याव्यक्तं शरीरम्” “य-
स्यान्मा शरीरम्” इति च । पूर्वोत्तरमूर्तिमत्त्वोक्तिविरोधाद् अमू-
र्तिरित्येतावता निषेधसिद्धौ मतुच्चैयस्याच्च नैष मूर्तिनिषेधः ॥ ७२५ ॥

(७२६. अनेकमूर्तिः) कृष्णत्वेऽप्यजहद्वासुदे-
वादिचतुर्मूर्तित्वात् “षोडश बीसहस्राणि शतमेकं ततोऽधिकम् ।
तावन्ति चक्रे रूपाणि भगवान् देवकीसुतः ॥” इति चासाधारणा-
नेकमूर्तित्वाद् “अनेकमूर्तिः” ॥ ७२६ ॥

(७२७. अव्यक्तं) इदं मनुष्यत्वेन गूढत

इति "मध्यन्तः" । यथा "नाहं प्रकाशस्सर्वस्य" "नाहं वेदेर्न तपसा" इत्यादि ॥ ७२७ ॥

(७२८. शतमूर्तिः) अथ दिदृक्ष्वेऽर्जुनाय व्य-
कथैश्वर्यरूपः "शतमूर्तिः" "अथ मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सह-
स्रशः" इति ॥ ७२८ ॥

(७२९. शताननं) "शताननः" । तत्रैव चा-
र्जुनः "अनेकवक्त्रनयनम्" इति ॥ ७२९ ॥

[७३०. एकः] उक्ते महिम्नि सप्राचीयस्वरूपेया-
संभवादद्वैतं गच्छतीति "एकः" । "इण् गतौ" इत्यस्माद् "इण्-
भोका" इत्यादिना कम्प्रत्ययः । एकोपाधिपतितान् हि संवृण्वते,
यथा "द्वौ ब्राह्मणौ त्रयः क्षत्रियाः" इति । नहि भगवतः कश्चित्
केनचिदुपाधिना तुल्यकृत्तः । यथा "एक इन्द्राज्जगतो यभूव" "न
ताय प्रतिमास्ति" इति च ॥ ७३० ॥

शान्कर (७३१. नैकः) अत इदमेक्यं न सर्वेनिन्दव-
विषयसंकरणं गौरवमादिनिमित्तम्, किं तु विभूतितया विजाली-
येन सर्वेण द्वितीययानेवेति "नैकः" । यथा "नान्तोऽस्ति मम-
दिद्व्यानां विभूतीनां परन्तप" इति ॥ ७३१ ॥

[७३२. सः] एषाकुमारमस्त्रिद्विधा स्व-
विषयं ज्ञानं स्यतीति "सः" । स्यतेः "शमिमुपि स्यति" इत्यादिना
हः ॥ ७३२ ॥

[७३३. वः] यथाप्रसिद्धि सर्वावसिखाद् “वः”

वर्तते । “यसन्ति तत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि । स च भूतेष्वसौ पु वकारार्थस्ततो मुने ॥” इति ॥ ७३३ ॥

[७३४. कः] महीमधेषु वसन्तपि कनतीति “कः” ।

कनतेर्लः ॥ ७३४ ॥

(७३५. किम्) तत्तात्सर्गेऽसिचक्षुमुत्सृज्य निरुपाधि-

कप्रष्टव्यत्वात् “किम्” । “प्रच्छ क्षीप्तायाम्” इत्यस्मात् “प्रच्छिदं-
सि” इत्यादिनेम् प्रत्ययः कादेशाद् । “सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञा-
सितव्यः” इति ॥ ७३५ ॥

[७३६. यत्] तेषां रक्षायै यत्न इति “यत्” ।

“यती प्रयत्ने” किम् । यथा “कृष्ण कृण्येति कृण्येति यो मां
स्मरति नित्यशः । जलं भित्त्वा यथा पद्मं नरकादुद्धराम्यहम्” इति
“अहं स्मरामि मङ्गलं नयामि परमां गतिम्” इति च ॥ ७३६ ॥

[७३७. तत्] तेषां स्वज्ञानमर्कं वनोतीति “तत्”

“गमादीनाम्” इति किप् नकारलोपपन्तुगागमश्च । अतो हि “तत्
सवितुर्गणेशियम्” “ओं तत् सविति निर्देशः” इत्यादि ॥ ७३७ ॥

(७३८. पदमनुत्तमम्) तेषां परमप्राप्यत्वाद्

“पदमनुत्तमम्” । पद्यते प्राप्यत इति पद्यम् ॥ ७३८ ॥

[७३६. लोकबन्धुः) एवमविशेषेणाशेषानुग्रहेऽवर्जनीयं बान्धवं निबन्धनमाह 'लोकबन्धुः' लोकानां स्वजनः । "बन्ध बन्धने" "रहस्युस्तिहि" इत्यादिनोप्रत्ययः । यथा "माता पिता आता निवासः शरणं सुहृद् गतिर्नारायणः" "पिताहमस्व जगतः" इत्यादि ॥ ७३६ ॥

(७४०. लोकनाथः) वन्मूलमसाधारणं स्वाभाविकं च सम्बन्धमाह "लोकनाथः" इति स्वामी ॥ ७४० ॥

(७४१. माधवः) बान्धवविशेषमाह—मातापितृ-
त्वं भिया सहाम्य सूचयति "माधवः" मधुकुलोद्भवत्वाद्वा "माध-
वः" । 'मीनाद् ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम्' इति वा ।

(७४२. भक्तवत्सलः) उक्तस्वाम्यबान्धवोत्सुकेषु भक्ते-
षु विशेषं आपते—"भक्तवत्सलः" तज्ज्ञाभसंभ्रमयिस्मृतान्यकामः ॥

[७४३. सुवर्णवर्णः] उक्तगुणवत् फनकनिकप-
निर्दोषोज्ज्वलदिव्यवर्णः "सुवर्णवर्णः" । यथा "यदा परयः परयते
रुक्मवर्णम्" "रुक्मभासं स्वप्नयोगम्यम्" "आदित्यवर्णम्" "हिर-
ण्यमयः पुरुषः सर्व एव सुवर्णः" इत्यादि ॥ ७४३ ॥

(७४४. हेमाङ्गः) वर्याधिष्ठानं च नित्य दिव्य स-
त्त्वमयमङ्गमस्येति "हेमाङ्गः" "हिरण्यमयः पुरुषो हरयते" इति ७४४ ॥

[७४५. वराङ्गः] तदेतदौपनिषदं देवक्या त्रियमाण-
मस्त्रिनिन्दुतदिव्यचिन्दमाधिष्कृतमिति "वराङ्गः" । यथा "कुल्लेन्दी-
वरपत्राभं चतुर्बाहुं निरीक्ष्य तम् । श्रीवत्सवत्सं जातं तुष्टावान-
कदुन्दुभिः ॥" इति ॥ ७४५ ॥

(७४६. चन्दनाङ्गदी) चन्दनानि आह्लादनानि—
अनन्याभरणमप्यङ्गं स्वसंघलिततयोन्मील्य ददतीति वा केयूरोपल-
क्षणेन वा दिव्यभूषणान्यङ्गवादीनि भूयिष्ठान्यस्येति 'चन्दनाङ्गदी'
भूमनीनिप्रत्ययः ॥ ७४६ ॥

[७४७. वीरहा] अतिमुग्धस्तनन्धयोऽपि पूदनाशकटा-
जुंदादीन् सुरादीन् वज्रकान् समूलघातं हन्तीति "वीरहा" ७४७

[७४८. विषमः] एवमुज्जुकुटिलाशयेषु हेमंकर-
भयंकरविषमवृत्तत्वाद् "विषमः" ॥ ७४८ ॥

(५४६. शून्यः) मरुत्पत्यत्वेऽप्यशेषदोषैर्विर्वाजितः "शु-
न्यः" । "शुन गतो" ण्यत् ॥ ७४६ ॥

(७५०. घृताशीः) "घृ सेचने" घृतं संचनं स्वगुणैर्ज-
गदाप्यायनम्, तत्र वा गोपगृहगल्ये वाऽऽरातिरस्येति "घृताशीः" ।

(७५१. अचलः) दुर्योधनादिभिर्दुरात्मभिरभेद्यः
"अचलः" ॥ ७५१ ॥

(७५२. चलः) प्रणतपाण्डशयेः प्रयोजनाय मत्प्रसम-
यावेच्छतीति "चलः" । स ह्यवधीरितानायुधस्पर्शसमयः समुद्धृ-
तको भीष्ममाचक्राम । यथा "तमात्तचक्रं प्रगदन्तमुखैः क्षुब्धं
महेन्द्रावरजं समीक्ष्य । सर्वाणि भूतानि भृशं चिन्तयित्वा कथं कुरु-
यामिति चिन्तयित्वा ॥ स चासुदेवः प्रगृहीतचक्रः सचननिष्ठा-
मिव जीवलोकम् । अभ्युत्पतन् लोकगुरुर्यमासे भूतानि शरयन्नि-
घ्नमकेतुः ॥" इत्यादि ॥ ७५३ ॥

(७५३. अमानी) भस्तेष्वनहंयुः "अमानी" । अतो
हि दूत्यादावनपत्रपिष्णुरधिचकार ॥ ७५३ ॥

(७५४. मानदः) अर्जुनोपसेनयुधिष्ठिरादिभ्यो गथित्वा-
विराव्यबहुमानं दत्तवान् "मानदः" ॥ ७५४ ॥

(७५५. मान्यः) तदीयत्वेन सम्मन्तव्यो "मान्यः" ।
तथा ह्ययमात्मानं बह्वमस्त "न सारथेः सात्त्वतकौरवाणां क्रुद्धस्य
मुच्येत रणेऽय कश्चित्" इति ॥ ७५५ ॥

(७५६. लोकस्वामी) क एषां कर्मकरः ? "लोक-
स्वामी" ॥ ७५६ ॥

(७५७. त्रिलोकधृत्) एषमवितुङ्गः कथं नीचैर्म-
वति ? "त्रिलोकधृत्" अशेषाणामपि धारणपोषणयोर्भारकत्वा-
दिति । यथा "विष्टभ्यामिदं कुत्सन्म्" इत्यादि ॥ ७५७ ॥

(७५८. सुमेधाः) आराधकसुसाधुबुद्धिः “सुमेधाः” ।
“नित्यमसिच् प्रजामेधयोः” इति समाधान्तोऽसिच् ॥ ७५८ ॥

(७५९. मेधजः) अतो मेवे देवकीपुत्रीयव्रतरूपे यज्ञे
जात इति “मेधजः” । स हि तामाह “स्तुतोऽहं यत् त्वया पूर्वं पुत्रा-
र्थिन्या तवद्य ते । सफलं देवि संजातं जातोऽहं यत् तपोदरात् ॥”
“सम्यगाराधितेनोक्तं यत् प्रसन्नेन ते शुभे । तत् कृतं सफलं देवि”
इति ॥ ७५९ ॥

(७६०. धन्यः) तज्जन्मधनलाभाद् “धन्यः” । “धन-
गणं लब्ध्वा” इति यत् ॥ ७६० ॥

(७६१. सत्यमेधाः) “जातोऽहं यत् तपोदरात्” “अहं-
वो बान्धवो जातः” इति बल्लवबसुदेवादिंसाजात्याभिमानिनी मेधा
सत्याऽस्य न नटनमात्रमिति “सत्यमेधाः” । स हि बल्लवानाह “यदि
नोऽस्ति मयि प्रीतिः श्लाघ्योऽहं भवतां यदि । तदात्मबुद्धिसदृशी बु-
द्धिर्वः क्रियतां मयि ॥” इति, “नाहं देवो न गन्धर्वो न यक्षो न च
वानधः । अहं वो बान्धवो जातो न वञ्चित्यमतोऽन्यथा ॥”
इत्यादि ॥ ७६१ ॥

(७६२. धराधरः) “तदेतदस्त्रिलं गोष्ठं प्रातव्यमधुना
मया । इममद्रिमहं धैर्यादुत्पाट्याशु शिलाघनम् । धारयिष्यामि
गोष्ठस्य पृथुच्छत्रमिवापरम् ॥” इति गोवर्धनं धरमादधद् “धरा-
धरा” ॥ ७६२ ॥

[७६३. तेजोवृषः] पृथं सुदृत्पालनलक्षणं तेजो वर्प-
तीति "तेजोवृषः" ॥ ७६३ ॥

(७६४. द्युतिधरः) तेन तारुण्येऽपीन्द्राभिभावुकामति-
मानुर्यां द्युतिं धृतवान् "द्युतिधरः" ॥ ७६४ ॥

(७६५. सर्वशस्त्रमृतां वरः) नरकजरासन्धादिसम-
रेषु "सर्वशस्त्रमृतां वरः" । यथा "मनुष्यपर्मुलीलम्य लीला सा
जगतः पतेः । अस्त्राण्यनेकगुणाणि यदरात्रिषु मुञ्चति ॥" इति ॥

(७६६. प्रग्रहः) अर्जुनः सारथिनां नन रश्मिभिरिव
प्रगृह्यत इति "प्रग्रहः" ॥ ७६६ ॥

(७६७. निग्रहः) अर्जुनवोकथनिरपेक्षेण सारथ्यवैशि-
ष्ट्येण निग्रहान्ते शत्रव इति "निग्रहः" ॥ ७६७ ॥

(७६८. वृग्रः) अर्जुनवैरिनिग्रहे युद्धकर्मागहमानो
"वृग्रः" । "अग कुटिलायां गतो" "अस्त्रेन्द्राग्र" इत्यादिना-
रन् प्रत्ययो निपातितः । यथा भीष्माभिक्रमणे "ये यान्ति यान्त्येव
शिनिप्रवीर येऽवस्थिता सत्वरं तेऽपि यान्तु । भीष्मं रथात् पश्यत
पात्यमानं द्रोणं च संख्ये सगणं मयाऽञ्ज ॥" इत्येवमुक्त्वा "रथा-
दयप्लुत्य विसृज्य पाहान्" इत्यादि ॥ ७६८ ॥

(७६९. नैकशृङ्गः) बुद्धियोगसारस्यानायुषप्रदण्ड्या-
जः प्राप्तकाले तद्वप्रदणमिति बहुवैरिषाधकमत्येति "नैकशृङ्गः" ।

“शुद्धितायाम्” ‘शृणानेहस्यञ्च’ इति गन्तव्ययः किन्तुडागमश्च ।

(७७० गदाग्रजः) गदनाम्नोऽग्रजो “गदाग्रजः” ७७०

(७७१ चतुर्मूर्तिः) विभावेऽपि तन्मूढग्रहं प्रत्यभिज्ञापयति “चतुर्मूर्तिः” । यद्यभद्रवासुदेवप्रभुः स्तान्निगृह्याभिदयाश्चतस्रो मूर्तयो गदुकुलेऽप्यस्येति ॥ ७७१ ॥

(७७२ चतुर्बाहुः) व्यूःभूनेन निरुधाधिकाररूपेण देवक्यामघततारेति “चतुर्बाहुः” । सा ह्येतमाह “उत्संहर सर्वात्मन् रूपमेतच्चतुर्भुजम् । जानातु माऽवतारं ते कंसोऽयं दितिजन्मजः ॥” इति ॥ ७७२ ॥

(७७३ चतुर्व्यूहः) अत्रापि तथैव समस्तव्यसनपाशुष्यवस्थत्वात् “चतुर्व्यूहः” ॥ ७७३ ॥

(७७४ चतुर्गतिः) उवासकाभियोगनारतस्यकृतक्रमाघतस्रः प्राप्तयोऽस्मिन्निति चतुर्गतिः” ॥ ७७४ ॥

(७७५ चतुरात्मा) तेनैवाधिकारितारतम्येन प्रादुर्कृतम्यूहसूक्ष्मजाप्रदादिचातुरात्म्यमुत्तीक्ष्णायत्वार आरमानोऽस्येति “चतुरात्मा” ॥ ७७५ ॥

(७७६ चतुर्भावः) एवं षोडशात्मनि चतुर्व्यूहेऽधिकृत-

प्रयोजनाभिप्रेत्यजनानि यस्य

जगद्वशापारशास्त्रदानादिस्थूलसूक्ष्मव्यूहप्रयोजनपुञ्जव्यञ्जनात् “व-
तुर्भावः” । भावो भावनाऽभिव्यञ्जनम् ॥ ७७६ ॥

(७७७. चतुर्वेदवित्) व्यूहविभवयोर्विभावितमिदं म-
हाविभवं महाविभूतिमहाण्वलवमात्रं परापरविभवकोविदानां
चतुर्वेदविदां प्रतिभातीति “चतुर्वेदवित्” ॥७७७॥

(७७८. एकपात्) “एकपात्” । अतो हि त एवमाहुः
“अंशावतारो ब्रह्मर्षे योऽयं यदुकुलोद्भवः” “अंशांशेनावतीर्थोऽर्था-
म्” “विष्णोर्भावममीमांस्यम्” “साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागाः” इति ॥७७८॥

[७७९. समावर्तः] एतादृशं सदा सर्वत्र सर्वथा सम-
न्ताद्व्यूहवैभवावर्तनमस्येति “समावर्तः” ॥७७९॥

[७८०. निवृत्तात्मा] कृपालुतयैव जगत्संचलितो-
ऽधिकारः, स्वतस्तु तदसम्मतमनाः “निवृत्तात्मा” । यथा “अवा-
क्यनादरः” इति ॥ ७८० ॥

[७८१. दुर्जयः] सुरनरादिशक्त्याऽशक्त्यो वशीकर्तुं ‘य-
ज्ञ दर्शितवानेप कस्तदन्वेष्टुमर्हति” इति “दुर्जयः” ॥ ७८१ ॥

(७८२. दुरतिक्रमः) अथ सर्वस्य पादमूलमतिक्रम्य न
गत्यन्तरमिति ‘दुरतिक्रमः’ भूषते हि “यदा चर्मवदाकारं वेष्टयि-
ष्यन्ति मानवाः । तदा देयमयिज्ञाय दुःखस्यान्तं निगच्छति ॥”
इति, “वासुदेवमनाराध्य को गोक्षं समवाप्नुयात्” “न हि विष्णु-

मृते काचिंदू गतिरन्या विधीयते । इत्येवं सततं वेदा गायन्ते नात्र संशयः ॥” इति ॥ ७८२ ॥

(७८३. दुर्लभः) ‘तस्याप्यन्यमनस्तस्य सुलभो न जनार्दनः’
‘अप्राप्यः केरावो राजमिन्द्रियैरजितैर्तृणाम्” इति “दुर्लभः” ॥ ७८३ ॥

(७८४. दुर्गमः) नेत्रदुर्वलानामिव मध्याह्नमास्त्रोऽप्र-
धृष्यतेजा दण्डापूर्पिक्या “दुर्गमः” ॥ ७८४ ॥

(७८५. दुर्गः) अविद्यायावरणैर्दुष्पवेशाश्च “दुर्गः” । “सु-
दुरोरधिकरणे” इति डः ॥ ७८५ ॥

(७८६. दुरावासः) एषं च दूरे दुष्करस्तत्पदापास इति
“दुरावासः” ॥ ७८६ ॥

(७८७. दुरारिहा) एवं दौर्लभ्यमप्रपित्सुपापविषये प्रय-
च्छन् बुद्धावतारं नियच्छति “दुरारिहा” दुर्मार्गगामिनो दुरारिणः,
तान् प्रथीमार्गत्याजनादिभिस्तैस्तेरुपायैर्हंतवानिति । यथा वैष्णवे
“मायामोहेन ते देव्याः प्रकारैर्बहुभिस्तदा । व्युत्थापिता यथा नैवा
त्रयीं कश्चिदरोचयत् । इताश्च तेऽसुरा देवैः सन्मार्गपरिपन्थिनः ॥”
इति ॥ ७८७ ॥

(७८८. शुभाङ्गः) कथं ताननुप्रविष्टः ? “शुभाङ्गः” । अयं
परमप्रत्ययित इत्यसुरविप्रलम्भकमायामोहनविप्रहः ॥ ७८८ ॥

(७८६. लोकसारङ्गः) कीदृशविप्रलम्भः ? “लोकसारङ्गः”
लोके यत् सारं न्यायादनपेक्षं भोगमोक्षवर्त्म सदृ गच्छतीति । “गमेः
सुप्युपसंख्यानम्” “स्वयं वा द्विद्वक्तव्यः” इति । स स्वल्पाद् “कुल-
ब्धं मम वाक्यानि यदि मुक्तिमभीप्सथ” इत्यादि ॥ ७८६ ॥

(७८७. सुतन्तुः) शोभनो न प्रतिलक्ष्यतत्प्रदृशवागुरा-
तन्तुः कृत्रिमशान्तिभावनादिरूपोऽग्येति “सुतन्तुः” ॥ ७८७ ॥

[७८९. तन्तुवर्धनः] एवं पापकृषिभिरंशुभिरिव संसार-
तन्तुं सन्ततोतीति “तन्तुवर्धनः” । यथा “तानहं द्विपतः क्रूरान्
संसारेषु नराधमान्” इत्यादि “श्रयीमाणंसमुत्सर्गं मायामोहेन
तेऽसुराः । कारितास्तन्मया ह्यसंस्तथान्ये तत्प्रचोदिताः । तैरप्यन्ये-
परे तैश्च तैरप्यन्ये परे च तैः ॥” इति ॥ ७८९ ॥

(७९२. इन्द्रकर्मा) “तम्युस्तकला देवाः प्रणिपात-
पुरस्सरम् । प्रसीद नाथ देत्येभ्यस्त्वाहीति शरणार्थिनः ॥” इति
शरणार्थसेन्द्रार्थ एवमिष्यन्त्यापारत्याद् “इन्द्रकर्मा” ॥ ७९२ ॥

(७९३. महाकर्मा) एवं प्रपन्नपरिपालनार्थत्वाद्
राचारदण्डनार्थत्वाच्च सन्तु परमकारुणिकार्येण विप्रलम्भसंभवः,
यथे न्यायवृत्तत्वाद् “महाकर्मा” ॥ ७९३ ॥

(७९४. कृतकर्मा) तद्विप्रलम्भस्य स्वयमप्यनुमिततदा-
चारः “कृतकर्मा” ॥ ७९४ ॥

[७६५. कृतागमः] तत्स्थेऽग्ने प्रणीतबुद्धाहंसादिसामयि-

कागमः "कृतागमः" ॥ ७६५ ॥

(७६६. उद्भवः) मुक्तगुणदेशनादित्त्वेन भवादुद्भूत

इत्य "उद्भवः" ॥ ७६६ ॥

[७६७. सुन्दरः] तद्दृष्टिमनोहरः "सुन्दरः" ॥ ७६७ ॥

[७६८. सुन्दः] तेनासुरमनांसि मुपहूयतीति "सुन्दः"

प्रपोंदरादिः ॥ ७६८ ॥

(७६९. रत्ननाभः) पाण्डित्यविद्वन्मनमृष्टोदरव्यकर-

म्यनाभी "रत्ननाभः" ॥ ७६९ ॥

[८००. सुलोचनः] तथा हृदयालुचोरलोचनः "सु-

लोचनः" । यथा "ततो दिगम्बरो मुण्डः" "पुनश्च रक्ताम्बरधृक्
नायामोहोऽजितेक्षणः" इति ॥ ८०० ॥

इति श्रीहरितकुलतिलकश्रीवत्साङ्गमिमसूनोः, श्रीरत्ननाथ-

दिव्याञ्जालव्यश्रीपराशरभट्टापरनामधेयस्य,

श्रीरत्ननाथाय कृती श्रीमद्विष्णुसहस्र-

नामविवरणे भगवद्गुणदर्पणे

अष्टमं शतकं सम्पूर्णम् ॥

॥ अथ नवमशतकप्रारम्भः ॥

(८०१ अर्कः) अहो महात्माऽतिधार्मिक इति तैः स्तुतः
“अर्कः” । “अर्कं स्तुतो” ॥ ८०१ ॥

[८०२. वाजसनिः] नास्तिक्यवादेनैहिकमन्नादिकमेव
संभजतीति “वाजसनिः” । “वनं पण्यं संभजती” इन् । सपण्यकप्रतं
दीवं यत् प्रातः प्रातर्दध्योदनकयलान् गृह्यत इति ॥ ८०२ ॥

[८०३. शृङ्गी] शृङ्गमिवाहिंसाविदम्बनपिच्छिकास्य करे-
जतीति “शृङ्गी” यथा “वर्हिपत्त्रधरा” इति ॥ ८०३ ॥

[८०४. जयन्तः] आस्तिक्यवादिनः संप्रियात्मत्वप्रपञ्च-
मिष्यात्वमिष्यावादेर्जितवानिति “जयन्तः” । “जि जये” ‘तृभूव-
हिवसिभासिसाधिगण्डिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च’ इति ऋच्प्रत्ययः ८०४ ।

[८०५. सर्वविजयी] कथं चेतान् प्रमाणविरुद्धं
प्रत्याययति ! “सर्वविजयी” । सर्वज्ञा अपि हि जय्या अत्येति ८०५ ।

[८०६. सुवर्णविन्दुः] सर्वशक्तित्वात्पदुत्तरपदकवर्णै-
रास्तिकतापलापात् “सुवर्णविन्दुः” । “विदि अपलापे” ॥ ८०६ ॥

[८०७. अक्षोभ्यः] गम्भीराशयत्वेनाविकार्यः “अक्षो-
भ्यः” ॥ ८०७ ॥

(८०८. सर्ववागीश्वरेश्वरः) अतो वादिस्ववाग्विम्ब-

सूयोः पारं गतः । यथा “उत्तरोत्तरयुक्ती च यक्ता वाचस्पतिर्यथा”
इति ॥ ८०८ ॥

(८०९. महाहृदः) यत्र पापकर्माणोऽपुनरुत्थानं निम-
ज्जन्ति “क्षिपाम्यजस्रमशुभानामुर्ध्वेष योन्निपु” इति, यत्र च
पुण्यकृतो गाहं गाहं वृणन्ति, सः “महाहृदः” । “हृद अव्यक्ते
शब्दे” । हृदत इति हृदः । प्रबोदरादित्वाद् ह्रस्वत्वम् ॥ ८०९ ॥

(८१०. महागर्तः) एवं पादकुदष्टिविनिविष्टनष्टात्मनां
शौरवादिगतां अस्मादिति “महागर्तः” यथा “अभक्ष्यानाः पुरुषा
धर्मस्यास्य परन्तप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥”
इति ॥ ८१० ॥

(८११. महाभूतः) एवं स्वशासनातिलङ्घिनामसुराणां
निग्राहकवशुकम् । अथ दीर्घी संपदमभिजातानां स्वशास्त्रवश्यानाम-
नुग्राहकत्वम् । “महाभूतः” महान्तो महात्मानोऽस्य स्वभूता इति ।
यथा “महात्मानस्तु मां पार्थ” इत्यादि ॥ ८११ ॥

(८१२. महानिधिः) वे निधिवदतिप्रियां अस्येति
“महानिधिः” । यथा “मे तु धर्म्यामृतमिदम्” इत्यादि ॥ ८१२ ॥

(८१३. कुमुदः) श्री प्रकृतिमण्डल एव तेसह मोदत
इति “कुमुदः” ॥ ८१३ ॥

(८१४. कुन्दरः) कुं मुक्तिभुवं ददातीति वा कुन्दकुसुम-
जट्टेमत्याद्वा कुन्दं परतत्त्वज्ञानम्, प्रबोदरादिः, तद्वाप्ति ददातीति “कुन्द-

रः” । “आतोऽनुपसर्गे कः” “ददामि बुद्धियोगं तम्” इति ॥८१४॥

(८१५. कुन्दः) अथ च “कुन्दः” जितपूर्वपूर्वज्ञान-
वैराग्यादिभूमिकेभ्य उत्तरोत्तरा परभक्तिपरज्ञानादिभुवं ददातीति ।
अथवा कुमिति निपातः । (निपातनाम्नान्तस्त्वम्) पापार्थो निपा-
तितः, पापं दारयतीति “कुन्दरः” । अपि च विदारितं पापं शोष-
यतीति “कुन्दः” । “दैर् शोषणे” “आतोऽनुपसर्गे कः” इति कः ॥

(८१६. पर्जन्यः) “अर्जं अर्जने” “पर्जन्यः” इत्यम्य-
प्रत्ययः पर्जन्यश्च निपात्यते । स्वतत्त्वज्ञापनेन त्रितापापहः “पर्ज-
न्यः” ॥ ८१६ ॥

(८१७. पावनः) तथा पवन इति “पावनः” पविर्गत्यर्थः

(८१८. आनलः) तदनुग्रहे प्रोक्तनिरपेक्षत्वाद् “अनि-
लः” । “इल प्रेखे” प्रेरयतीतीलः “इगुपधात् कः” साऽस्य नास्ती-
ति । यथा “तत्प्रार्थित आतो ददाति मधुसूदनः” इति ॥८१८॥

(८१९. अमृताशः) तान् स्वगुणामृतमाशयतीति “अ-
मृताशः” ॥ ८१९ ॥

(८२०. अमृतवपुः) रूपमप्यमृतमग्न्येति “अमृतवपुः”

(८२१. सर्वज्ञः) तेषां शक्याशक्यसाध्यासाध्यादिकम-
नुसन्धयति इति “सर्वज्ञः” ॥ ८२१ ॥

(८२२. सर्वतोमुखः) तेषामनेनैव मुखेन सुप्रदो नाग्ये-

नेति नियमं निर्धूय तेन केनापि व्याजेन सुप्रवेशरशाम्
“सर्वतोमुखाः” । यथा “आर्तो वा यदि वा द्युतः परेषां शरणागतः”
इत्यादि ॥ ८२२ ॥

(८२३. सुलभः) ततः “सुलभः” अनर्थोऽरि मूल्यामा-
सेन स्वीकर्तुं शक्यः, यथाऽङ्गरागदायिनो नैकबक्रा “वस्त्रं प्रगृह्य
गोविन्दं मम गेहं प्रजेति वै” इति स्वाधीनं चकार ॥ ८२३ ॥

(८२४. सुव्रतः) यथाकथंचित् प्रविष्टानां सर्वथा परिपा-
कनष्टः प्रतः “सुव्रतः” यथा “सकृदेव प्रपन्नाय” इत्यादि ॥ ८२४ ॥

(८२५. सिद्धः) स्वतत्त्वस्थितिर्विदा “सिद्धः” अयत्न-
साध्यः । न ह्यस्य गोप्त्वस्वमीपाधिकं सदा स्वत एव सर्वगोप्सुत्वाद्
इति साक्षादविर्भावाः ॥ ८२५ ॥

(८२६. शत्रुजिच्छत्रुतापनः) अथ व्यवहिताः ।
तत्र शत्रुजिद्धिः ककुत्स्थपुरुकुत्सादिभिः स्वदिव्यनेत्रसाऽऽप्यायितैर-
यैरपरिपन्थिनस्तापयतीति “शत्रुजिच्छत्रुतापनः” । यथा वैष्णवे चतु-
र्थेऽंशे “शतकृतोर्युपभरूपधारिणः ककत्स्थोऽतिरोपसमन्वितो भग-
वत्तद्वराचरगुरोरच्युतस्य तेजसाऽऽप्यायितो वैवासुरसंग्रामे सम-
त्वानेवासुगान्निजघान” इति, यथा च “पुरुकुत्सो रसातलगतश्चा-
सौ भगवत्तेजसाऽऽप्यायितधीर्यः सकलगन्धर्वान् जघाम” इति च ।

(८२७. न्यग्रोधोदुम्बरः) न्यग्रोधश्चासावुदुम्बरश्चेति
“न्यग्रोधोदुम्बरः” । न्यग्रधूदैरघःकृताञ्जलिभी रुण्यते स्वप्रसादी-

मुख्येन व्यवस्थाप्यत इति “न्यमोधः” यथा “भक्तज्ञिः परमा मुद्रा
 क्षिप्रं देवप्रज्ञादिनी” इति ‘कृतापराधरप द्वि ते नान्यत् पश्याम्यहं
 क्षमम् । अन्तरगाञ्जलिं बध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥” इति च ।
 सर्वगुणैरुद्भूतमम्बरं परं धाम तदुपलक्षिता लक्ष्मीपद्मिजनादयोऽ-
 स्योत “उदुम्बरः” । पृषोदरादित्वाद्गुणव्यत्ययः । अत्युच्छ्रितसेव्यो-
 पत्यस्तनीचानामध्वनुवसनसाध्य इत्यर्थः । वैष्णवे “एवं मौनेयग-
 न्धर्वावधूतैरुगैरपि । अर्थितो भगवान्नादिपुरुषः पुरुषात्तमः ॥”
 इत्यादौ व्युत्पत्तेतत् ॥ ८२७ ॥

[८२८. अश्वत्थः] अथ प्रादुर्भावान्तरसंज्ञः । स्वाङ्ग-
 मूलतत्तद्देवतामुखेन जगाम्रयमनम्, तत्राद्य स्थितमपि न श्वः अग्नि-
 स्यमिन्द्रादित्यादिपदं येषां तेषु नियामकतया तिष्ठतीति “अश्वत्थः”
 पृषोदरादिः । यथा वैष्णवे “मूर्तिं रजोमयीं प्राक्षीमाभित्य सृजति
 प्रजाः । आभित्य पौरुषीं मूर्तिं सान्निध्या यः स पालयन् । कालाद्यां
 तामसीं मूर्तिमाभित्य प्रसते जगत् ॥” इत्यादि ॥ ८२८ ॥

[८२९. चाणूरान्ध्रनिषूदनः] तद्विरोधनं चाणूर-
 नामानमसुगान्ध्रमस्तं निषूदतवानिति “चाणूरान्ध्रनिषूदनः” । सुपा-
 मादित्वात् पत्यम् ॥ ८२९ ॥

[८३० सहस्रार्चिः] पाचनशोषणप्रतापनप्रकाशन-
 धर्माण्यव्युत्प्रेक्षोत्काशांश सहस्रनर्च्यनेन सूर्ये निषिक्तानीति
 “सहस्रार्चिः” भाष्येऽप्ये “अग्नापामात्मसंश्लेष देवस्य परमा-

स्मनः । सूर्याचन्द्रमसौ विद्धि साकारौ सांचनेश्वरी ॥” इति “यदा-
दित्यगतं तेजा अगच्छत्सयतेऽस्मिन् । यच्चन्द्रमसि यच्चगती तत्तं-
जो विद्धि मामकम् ॥” इति ॥ ८३० ॥

[८३१. सप्तजिह्वः] तथाऽग्निजिह्वा देवाप्यायकाद्वि-
ग्रहणवदनाधिकाराः कालीकरालप्रभृतयः सप्तात्येति “सप्तजिह्वः” ।
श्रीपौण्डरे “तद्वक्त्रदेवतानां च द्रुतमुक् परमेश्वरः । मन्त्रपूतं यनादा-
य द्रुतमावापुःसरम् ॥ अक्षारदभुवनं सर्वं सन्तर्पयति सर्वदा”
इति ॥ ८३१ ॥

[८३२. सप्तैधाः] इन्धनानि पाकहविस्तोमसंत्वनानि
प्रत्येकं सप्तसंख्यानीष्टार्तूरूपाणि सप्त धानस्पत्यास्तमिधो-
ऽत्येति “सप्तैधाः” ॥ ८३२ ॥

[८३३. सप्तबाहनः] सप्तकाराकगायत्र्यादिष्वन्दस्त्वैदि-
कमन्त्राभिमानानि रविरथधुर्याणि सप्त यादनान्यस्येति “सप्तबाह-
नः” । यथाऽऽम्नायते “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति” इत्यादि “गुहाराया
निहिताः सप्त” इत्युक्तम् । सप्त वायुस्कन्धान वहतीति वा । श्रीपौ-
ण्डरे “दिव्यशराणुराकैर्वै धातुवास्यमधिदेवतम् । जगत्सन्तर्पकं
चैव नानास्कन्धात्मना तु वै । एते भगवदारामास्तिष्ठन्तश्चस्मिन्
जगत्त्रये ॥” इत्यादि ॥ ८३३ ॥

(८३४. अमूर्तिः) अग्नैवमधिष्ठेतेभ्यः स्वभावविप्रकर्षो ।

“अमूर्तिः” स्थूलभौतिकमूर्तिव्यवृत्त इत्यर्थः ॥ ८३४ ॥

[८३५. अनघः] अकर्मपरयत्वेन सन्मग्नजीवविलस-
तः “अनघः” ॥ ८३५ ॥

(८३६. अचिन्त्यः) मुक्तोपमयापि दुर्निरूपः ‘अचिन्त्यः’

[८३७. भयकृद् ८३८. भयनाशनः] स्वशा-
सनातिवर्तिन्यनुवर्तिनि यथासंख्यं “भयकृद्” “भयनाशनः”
“भयामयकरः कृष्णः” इति ॥ ८३७ ॥ ८३८ ॥

(८३९. अणुः) अथाणिमाद्यधिष्ठानमतिप्रकृष्टमैश्वर्यम् ।
अतिसूक्ष्मदहराकाराभ्यक्तजीवानुप्रवेशसामर्थ्याद् “अणुः” ।
गण्यर्थादणुतेः “अणुश्च” इत्युप्रत्ययः । तदणिमाप्येतदणुः ।
“अणोरणीयान्” “निपुणोऽणीयान् विसोर्णीयाः” ॥ ८३९ ॥

[८४०. बृहत्] व्याप्त्या विपुलपरमव्योमादि चुलकी-
कृत्यातिमहत्वा माहम्ना “बृहत्” । “पृषद्बृहन्महत्” इत्यादिना
बृहदतिप्रत्ययः शतयज्ञावञ्च निपात्यते । यथा “स भूमिं धिग्वतो
ब्रुत्वा अत्यविष्टहराकुलम्” “महतो महीयान्” “वर्षोर्वाञ्च पृथि-
व्याः” इत्यादि ॥ ८४० ॥

(८४१. कृशः) तूष्णानिलाद्यतिशयिना लघिम्ना सर्वत्रा-
भ्याहतगतवरः “कृशः” । “कृश सनूदरये” । एगुपधत्वात् कः ।

कशिमा चायं लघिमा चेति प्रकरणद्वन्द्वम् । यथा “अत्रमेवोऽनियो-
व्यश्च यत्र ह्यभगमो वशी” इति ॥ ८४१ ॥

(८४२, स्थूतः) सर्वमन्त्रवर्धनमेकत्र स्थित्वा स्पष्टं भूमि-
मस्य च चन्द्रसं परिमार्ष्टुं शक्तिः प्रसिद्धः, तयाऽतिप्रकृष्टया विशिष्टः
‘स्थूतः’ । “स्वर्जपिञ्जादिभ्य ऊतोऽचौ” इत्युक्तम् । “ध्रुवः समाहृत्य
तिष्ठति” इति ॥ ८४२ ॥

(८४३, गुणभृत्) स्वमंकल्पेन सर्वं स्वगुणभूतसर्वाव-
स्थं कुर्वन् विभर्तीति “गुणभृत्” । इदमस्य प्रकृष्टमीशित्वम् ।
“सर्वस्य वशी सर्वभ्येशानः” इति ॥ ८४३ ॥

(८४४, निगुणः) अतद्व्यतिरिक्ततया तत्संस्पर्शोऽप्यनुपपत्त-
वृत्तगुणः “निगुणः” परमस्वतन्त्रः । इदमस्य परमं वशित्वम् “वि-
श्वस्य मियतो वशां” “सत्त्वादयो न सन्तीये यत्र च प्राकृता गु-
णाः” इति च ॥ ८४४ ॥

[८४५, महान्] प्राकाम्यमिच्छानभिधातः, भूमावुन्म-
ज्जति निमज्जति च यथोदके, तस्य परमप्रकर्षाद् “महान्” । मह-
तेः “पृषद्बृहद्” इत्यादिना पूर्णवन्निपातनम् । यथा “संयोज्य
विश्वोऽप्ययं कामकारकरः प्रभुः” “यद्वद्विच्छेदं शीरिस्तत्सत्कर्षाद्-
वस्तुतः” इति ॥ ८४५ ॥

(८४६, अधुना) क्षायानुपवेरोन परधिरावशीकारः, भव-

प्यानेन तद्वित्ताधिष्ठानम्, सजीवस्योत्थितश्रीयस्य वा शरीरस्यानु-
प्रवेशनम्, इष्टार्तोधिष्ठानं चेति चतुर्विधं यत्रकामावसायित्वमाहुः ।
तादृशवैश्वरूप्यप्रकर्षेण क्वचिद् घृतो नियमितो नेति “अघृतः” ।
तत्प्रकर्षश्च सर्वादा स्वाच्छ्रान्यम्, यतो होति ह स्माहुः असिद्धसमाधयो
हि वैदिकपुत्रास्तत्संकल्पादपुनरावृत्तिपरमपदं प्रापुः, अवाधर्तेन
पुनरायर्तन्ते च, चिदचित्तस्वरूपाविपर्याससामर्थ्येऽप्यसौ कस्यापि
हेतोर्न विपर्यासयतीति ॥ ८४६ ॥ ✓

(८४७. स्वघृतः) मन्सौपचितपःसमाधिसिद्धाद्वृद्धैश्व-
र्याद्भगवदैश्वर्यं व्यापयत्येति “स्वघृतः” । एतदैश्वर्यमस्य न समाध्या-
द्युपाधिकम्, किं तु स्वभावतो घृतमिति स्वघृतः ॥ ८४७ ॥

(८४८. स्वास्यः) अथ मुक्तैरवर्थात्-“स्वास्यः” । आस्या
मासनम् । “आतश्चोपसर्गे” इत्यक् । सा शोभनाऽस्येति । मुक्तस्य
आविर्भूतस्वाभाविकैरवर्यरूपमासनं दुष्टं पूर्णमविद्यातिरोहितत्वात्,
नैवं भगवतः, सदाधिर्भावादिति ॥ ८४८ ॥

(८४९. प्राग्गंशः) अथ नित्यानामैरवर्थात्-“प्राग्गंशः” ।
“यत्र पूर्णं” इति श्रुतिः । अनादिमुक्ताः प्राञ्चः, तेषां गंशः समुद्रव-
भूमिर्नित्यस्वरूपाविर्भावनिबन्धनभूत इति । सर्वं हि सर्वथा
तद्विच्छोपाधिकमित्यविवादः । सर्वास्यास्य संप्रहो वैष्णवे “तदष्टगुण-
मैरवर्यं नाथ स्वाभाविकं परम् । निरस्ततिशयं यस्य ततस्त्वोप्यामि
किं त्वहम् ॥” इति ॥ ८४९ ॥

(८५० वंशवर्धनः) अथ तद्विलक्षणस्य तत्तत्ताद्रूप-
हेतुत्वात् तत्र 'वंशवर्धनः' वंशमनन्तरोक्तं स्वसन्तानभूतं नित्यवर्ग-
सिद्धवर्गं वर्धयतीति । यथा "प्रणतोऽम्भ्यन्तसन्तानम्" इति ॥ ८५० ॥

(८५१. भारभृत्) मुक्तानां च बन्धसंसर्गस्वरूपाविर्भा-
वस्वप्राप्तिभारं विभर्तीति "भारभृत्" ॥ ८५१ ॥

(८५२. कथितः) तत्र प्रमाणयति "कथितः" उक्त-
वक्ष्यमाणगणवत्तया सर्वशास्त्रेषु । यथा "वेदेषु सपुगाणेषु साङ्गो-
पाङ्गेषु गीयसे" "वेदे रामायणे पुराणे भारते भरतवर्षम् । आदौ
मध्ये तथान्ते च विष्णुः सर्वत्र गीयते ॥" "वचसां वाच्यमुन-
मम्" इत्यादि ॥ ८५२ ॥

(८५३. योगी) सर्वमेतत्संभावयतीति "योगी" यु-
ज्यतेऽनेनेति योगोऽघटितार्थघटनं महाप्रभावः, सोऽस्यातिशयेन
नित्ययोगेन चेति । यथा "पश्य मे योगमैश्वरम्" "योगेश्वरः कृष्णः"
"योगं योगेश्वरात् कृष्णात्" "महायोगेश्वरो हरिः" इत्यादि ॥ ८५३ ॥

(८५४. योगीशः) पदेष्वपि सहजसमाधिकानां सन-
कादियोगिनामपि धुर्यः "योगीशः" । "सनन्दनादीनपक्कमपान्
मुनीन्धकार भूयोऽतिपवित्रितं पदम्" इति ॥ ८५४ ॥

(८५५. सर्वकामदः) योगस्थितेभ्योऽप्यणिमादिका-
मानन्तरायतया ददातीति "सर्वकामदः" । यथा "प्राप्य पुरय-
कृतां लोकानुपित्वा शारवतीः समाः" इत्यादि ॥ ८५५ ॥

(८५६. आश्रमः) ततो नियुक्त्य सुभिन्नपरविद्येषु वैष्ण-
वगेहेषु तेषां विधान्तिहेतुः “आश्रमः” । “शुचीनां श्रीमतां गेहे
योगभद्रोऽभिजायते” इति ॥ ८५६ ॥

(८५७. श्रमणः) भोगजन्मभ्यामनुपक्षीणसर्वसंस्कारै-
स्तत्र समाधिशेषोऽज्ञायासेन भ्रम्यतेऽभ्यस्यत इति “श्रमणः” ।
“युवोरनाकौ” इत्यनः । “तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिक-
म्” इति ॥ ८५७ ॥

(८५८. क्षामः) एवं स्वयोगाभिमुख्यमात्रेण ते योग-
भ्रष्टा अपि दुर्गं तरितुं क्षमन्तेऽस्मादिति “क्षामः” । यच्च । “न हि
कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गं तात गच्छति” इति ॥ ८५८ ॥

(८५९. सुपर्णः) एवं प्रत्यापन्नसमाधीन् समाधिविपाक-
द्वारा तमसः पारं नयतीति “सुपर्णः” । “स्वपारं भगवान्नयति”
इति मौलाः । “अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्” ॥
इति ॥ ८५९ ॥

(८६० वायुवाहनः) तांश्च प्रबलहेतुभिः पतितानपि
वायुनाऽनुपमगन्धरेण पतगपतिना वाहयत्युत्तारयतीति “वायु-
वाहनः” । यथा परमर्षिशापादध्वज्वरं परमभागवतं वस्तुं गरुत्मता
पुनरुपरिचरीचकार । श्रीविष्णुनखे च “अथवा पक्षिराट् तूर्ण-
मागत्य स्वार्मनः पद्मं नेप्यति” इति ॥ ८६० ॥

(८६१ धनुर्धरः) ईदृगुपासकानां कण्टकोद्धरणाय स्वय-

मेव “धनुर्धरः” । “एतदर्थं हि लोकेऽस्मिन् क्षत्रियैर्धार्यते धनुः”
“धार्यते क्षत्रियैश्चापो नार्तशब्दो भवेदिति” इति ॥ ८६१ ॥

(८६२. धनुर्वेदः) अन्येऽपि सुरनरेश्वाद्यो धनुरादिकं
तत्तच्छास्त्रप्रवर्तकेऽस्मिन् विन्दन्तीति “धनुर्वेदः” ॥ ८६२ ॥

(८६३. दण्डः) वेदधर्मक्षेमंकरनृपतिमुखेन दण्डनीत्या
दुष्टान् दाम्यतीति “दण्डः । “जमन्तादृः” ॥ ८६३ ॥

(८६४. दमयिता) स्वयञ्च राषणादींस्ताच्छ्रीत्येन
“दमयिता” ॥ ८६४ ॥

(८६५. अदमः) न आशान्यः कश्चिदेवमिति “अदमः”
यथा “भस्म कुर्याज्जगत्सर्गं मनसैव जनार्दनः । न नु कृत्स्नं जगच्छ-
क्तं किञ्चित्कर्तुं जनार्दने” ॥ इति ॥ ८६५ ॥

(८६६. अपराजितः) एवं सयतोमुखे प्रशासने कश्चित्
कदाचित् कुतश्चिदप्रतिहतः “अपराजितः” । यथा “दाशा-
हमपराजितम्” “यस्य “मन्त्री च गोप्ता च सुहृद्वैव जनार्दनः ।
हरिर्लोकेश्वरनाथरसनं किं नु तस्य न निर्जितम् ॥” इति च ८६६

(८६७. सर्वसहः) स्वशासनेन सर्वं देवतान्तरमपि म-
न्दाधिकारिणामाराध्यतया सहते विभर्तीति “सर्वसहः” ॥ ८६७ ॥

(८६८. नियन्ता) तत्र तत्तद्रूपीन् प्ररोचयस्मियच्छतीति
“नियन्ता” । “यो यो यां यां तनुं भक्तः भद्वयार्चितुमिच्छति” इति ।

(८६९. नियमः) तत्फलं च जात्यायुर्मोगादिकं नियम्य-

तेऽस्मिन्निति “नियमः” । “यमः समुपनिविषु च” इत्यप् । यथा
 “लभते च ततः कामान् मयैव विद्वितान् हि तान्” इति ॥८६६॥

(८७० यमः) तत्तत्फलनियामकान् यमादीनपि य-
 च्छतीति “यमः” । यथा “प्रभवान् संयमने मतापि विष्णुः”
 इति । एवं रजस्तमसोर्नियमनम् ॥८७०॥

(८७१ सत्त्ववान्) अथ सत्त्वव्य । परमप्रकारात्ताच-
 वसुत्वसंपदा मोक्षमूलं मत्त्वं साक्षादधिष्ठेयमस्येति “सत्त्ववान्” ।
 यथा “महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः” इति । द्रुहिणादि-
 मुखे हि रजस्तमसी । भ्रामति धाराहे देवः “सत्त्वेन मुच्यते जन्तुः
 सत्त्वं नारायणात्मकम् । रजसा सत्त्वयुक्तेन भवेच्छ्रीमान् यशो-
 ऽधिकः” ॥ “तच्च पैतामहं वृत्तं सर्वशालेषु पठ्यते । रजस्तमसो-
 पेत सोऽहं नात्यत्र संशयः ॥” इति ॥ ८७१ ॥

(८७२ सात्त्विकः) धर्मज्ञानवैगम्यैरवर्यरूपफलनिय-
 मनेन च सत्त्वमर्हतीति “सात्त्विकः” । ‘तदहंति’ इति ठक् ॥८७२॥

(८७३ सत्यः) सात्त्विकशास्त्रप्रतिपाद्यतया यथार्थवैभवः
 “सत्यः” “सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमस्मिन् प्रतिष्ठितम् । सत्ता-
 सत्ते च गोविन्दस्तस्मात्सत्यः सतां मतः ॥” इति वा “सत्यः” ॥

[८७४ सत्यधर्मपरायणः] निरुपाधिसात्त्विक-
 चादनाधिकारिकलक उत्तमधर्मोऽस्य परायणं परमप्रीणनमिति
 ‘सत्यधर्मपरायणः’ ॥ ८७४ ॥

[८७५ अभिप्रायः] सत्यधर्मनिष्ठेन निरुपाधिको-
द्देश्यतयाऽभिप्रेत इति “अभिप्रायः” ॥ ८७५ ॥

[८७६ प्रियार्हः] एवमेदमर्थं ज्ञानिनं प्रियमेवार्ह-
तीति “प्रियार्हः” । एकभक्तिपु हि भगवतः स्वन एव प्रावण्यम्,
आर्तोर्थार्थिजिज्ञासुष्वौदार्यबलात्करणेन, “तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त
एकभक्तिर्विशिष्यते” “स्वदारास्सर्वं पवैते” इति ॥ ८७६ ॥

[८७७ अर्हः] अनन्यस्पृहाणां तेषामप्ययमेव योग्य
इति “अर्हः” “आम्भितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्”
इति । ॥ ८७७ ॥

[८७८ प्रियकृत्] अन्यपरानपि भजतस्तच्छब्दानुवर्त-
नेन प्रियान् करोतीति “प्रियकृत्” “निराशीः कर्मसंयुक्तान् सात्त्व-
तांश्चाप्यकल्पयम्” इति ॥ ८७८ ॥

[८७९ प्रीतिवर्धनः] अथोत्तरोत्तरगुणाविष्कारेण
तां प्रीतिं वर्धयतीति “प्रीतिवर्धनः” । “भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तम्” इति ॥ ८७९ ॥

[८८० विहायसगतिः] तथा निरुद्धभक्तिपरकोटि-
मिविहायसं परमव्योमपदमेव गम्यतेऽस्मादिति “विहायसगतिः”
स स्तत्वाद् “भुक्त्वा च भोगान् विपुलास्तवमन्ते मत्प्रसादतः । ममा-
नुस्मरणं प्राप्य मम लोके निवस्यसि” । इति, सूत्रं च “तदोक्तोऽ-
प्रम्यजनं सत्प्रकाशितद्वारो विद्यासा^मर्ग्योत्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च

हार्दानुगृहीतः शताधिक्या” इति ॥ ८८० ॥

[८८१. ज्योतिः] तदारोहणनिषेधया अर्चिरादिगतेः प्रथमं पदमर्चिराह “ज्योतिः” श्रोत्यतेऽम्मादिति श्रुतेरित्यत्र जादेश्च । यथा “तेऽर्चिपमभिसंभवन्ति” इति । उपासनप्रसङ्गेन भगवता उपासकातिवहने नियुक्तत्वेनातिवाहिका अर्चिर्गाव्यः “अर्चिरादिना तत्प्रथितेः” “आतिवाहिकास्तस्मिन्नात्” इत्यादौ चिन्तिताः ॥ ८८१ ॥

(८८२. सुरुचिः) सूर्गेदयांद्रोचत इति रुचिरहः, माऽस्य शोभनेति “सुरुचिः” । ‘इगुपधात् कित्’ इतीन् कित् “अर्चि-पोऽहः” इति ॥ ८८२ ॥

(८८३. हुतभुग्विभुः) अमृतपरिणामं हुतं भुञ्जानः सोमो यस्मिन् शुक्लपद्माद्या विभुः पूर्णो भवति सः “हुतभुग्विभुः” “अह आपूर्णमाणपक्षम्” इति ॥ ८८३ ॥

(८८४. रविः) उत्थानकाक्षतयोदगयनद्वारा रूपते प्रशस्यत इति “रविः” “आपूर्णमाणपक्षाद्यान् पञ्चदशेति मासान्” इति ॥ ८८४ ॥

(८८५. विरोचनः) द्वाभ्यामयनगतिभ्यां संवत्सरो रयेनावित्यं विरोचयतीति “विरोचनः” “मासेभ्यः संवत्सरम्” “संवत्सरोऽस्यावावित्यः” इति ॥ ८८५ ॥

(८८६. सूर्यः) वायुः सदा सरस्वत्यादिति “सूर्यः” “रा-

जसूयसूर्य" इत्यादिना निपातितः । बहुलवचनादस्येति कृतः प्राप्त-
मर्थं व्यभिचरन्तीति कृत्प्रत्ययानां सर्वत्रेष्टार्थत्वं द्रष्टव्यम् । "स
वायुलोकम्" इति ॥ ८८६ ॥

(८८७. सविता) सूर्यद्वारा वृष्टिसस्यादिकं सूत इति
"सविता" "संवत्सरादिशम्" "वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम्"
इति न्याय्यं व्यवधानम् ॥ ८८७ ॥

(८८८. रविलोचनः) रविरश्मिसंक्रान्त्यादिमुखेन च-
न्द्रविद्युद्गुणान् लोचयतीति "रविलोचनः" "आदित्याश्चन्द्रमसम्
चन्द्रमसो विद्युतम्" "स वरुणलोकम्" इति ॥ ८८८ ॥

[८८९. अनन्तहुतभुग्भोक्ता] सप्तवन्सुपु हुतं भु-
ङ्क्त इतीन्द्रो हुतभुक्, प्रजा भुनक्ति पाळयतीति प्रजापतिर्भोक्ता,
तौ महान्तावस्येति "अनन्तहुतभुग्भोक्ता" "स इन्द्रलोकं स प्रजापति-
लोकम्" इति ॥ ८८९ ॥

(८९० सुखदः) अमानवमुखेन स्पृष्ट्वा सवासनं संसार-
मुत्सार्य स्वाप्तिमुखं ददातीति 'सुखदः' "तत् पुरुषोऽमानवः स
एतान् ब्रह्म गमयति" इति ॥ ८९० ॥

[८९१ नैकदः] एक ददातीत्येकदाः, तद्विरुद्धा नैकदा
असंख्येयमालाञ्जनयासःप्रभृतिप्रक्षालद्धारवायिन्यो मुक्ताभ्युत्था-
नविदो दिव्याप्सरसोऽस्येति "नैकदः" । "तं पञ्च शतान्यप्सरस
उपधायन्ति शतं मालाहस्ताः शतमञ्जनहस्ताः" इत्यादि कौपीतकि-

नस्वमामनन्ति । 'तं ब्रह्माळङ्कारेणालं कुर्वन्ति' इत्यादि च ॥८६१॥

(८६२. अग्रजः) एवं प्राप्तवतां मुक्तानामग्रं सह सर्वे-
श्वर्या भिया यथापर्यङ्कविद्यं परमभोग्यो जायत इति "अग्रजः" "स
आगच्छति अमितौजसं पर्यङ्कम्" इतिप्रभृति 'उपभौरुपवृंहणं तस्मि-
न् ब्रह्मास्ते, तमिस्थवित् पादेनैवाग्र आरोहति, तं ब्रह्माह कोऽसी-
ति" इतिप्रभृति च "सा या ब्रह्माणि चित्तिर्या व्यष्टिः तां चित्तं
लयति यां व्यष्टिं व्यस्तुते इति" इत्येवमन्ता द्वि पर्यङ्कविद्या ॥८६२॥

(८६३. अनिर्विण्णः) एवमाभितं महता प्रणिधाने-
न संसारगर्तादुत्तार्यात्मानं प्राप्य च तमशोच्यं पश्यन् "अनिर्वि-
ण्णः" "कृतकृत्यस्तवा रामो विजयरः प्रसुमोद ह" इतिवत् ॥ ८६३ ॥

[८६४. सदामर्षी] ततः प्रभृति सर्वकालं तेन कृतप्रति-
कृतं मर्षितुं निर्बोद्धुं शीलमस्येति "सदामर्षी" "सोऽस्तुते सर्वान्
कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता" इत्यादि ॥ ८६४ ॥

(८९५. लोकाधिष्ठानम्) "अनुत्तमेपूतमेषु लोकेषु"
इति मुक्तानां मुक्तभोग्यानां नित्याश्रयो "लोकाधिष्ठानम्" ॥ ८६५ ॥

[८६६. अद्भुतः] तत्र च "अद्भुतः" । "अदिभुषो दुत-
च" सर्गोदा सर्वैः सर्गोदाऽनुभवेऽप्यपूर्ववदतिविस्मयनीयः ॥८६६॥

[८६७. सनात्] तेषां संभजनान् "सनात्" सनस्तना-
दिति गण्ये निपातितः ॥ ८६७ ॥

[८६८. सनातनतमः] एतं "सनातनतमः" सना पुराणे

तनपि रूपम्, पुण्यतमः पुरापि नवः पुराणः, सदातनत्वेऽपि तदा-
तनवन्नित्यं नूतनभोग्यः ॥ ८६८ ॥

[८६६. कपिलः] किरूपः ? मध्यस्थनीललोचद्विशु-
क्लेखोऽञ्जलवर्णः “कपिलः” ॥ ८६६ ॥

(६००. कपिरव्ययः) स्वयमपि तदनुभवमुखनिवृत्तिं पाति
पिबतीति वा “कपिरव्ययः” । “इन् सर्वधातुभ्यः” । आतो लोपः ॥
इति श्रीहरिकुलतिलकश्रीचत्वारिंशसूक्तोः, श्रीरङ्गराजविद्या-
शास्त्र्यश्रीपराशरभट्टापरनामधेयस्य श्रीरङ्गनाथस्य कुतौ
श्रीमद्विष्णुसहस्रनामविवरणे भगवद्गुणदर्पणे
नवमं शतकं समाप्तम् ॥

॥ अथ दशमशतकमारम्भः ॥

(६०१. स्वस्तिदः) एवं महन्मङ्गलं ददातीति “स्वस्तिदः”

(६०२. स्वस्तिकृत्) स्वगुणैः स्वभोगाशिषं करोतीति
“स्वस्तिकृत्” ॥ ६०२ ॥

(६०३. स्वस्ति) स्वयमेव महन्मङ्गलं “स्वस्ति” । “स्व-

स्ति शिवाशिपोः" "सावसेरिशत्" इति तिप्रत्ययः । शित्वाद् भू-
भावाभावः ॥ ६०३ ॥

[६०४ स्वस्तिभुक्] सर्वमेतत्स्वस्ति भुनक्ति पाकयतीति
"स्वस्तिभुक्" ॥ ६०४ ॥

[६०५ स्वस्तिदक्षिणः] अन्यदपि स्वपरिचरणानु-
रूपं दिव्यशरीरशक्त्यादि स्वस्ति स्वात्मदानदीर्घसन्नेष्टस्तिवर्ग्यो देया
दक्षिणाऽभ्येति "स्वस्तिदक्षिणः" ॥ ६०५ ॥

[६०६ अरौद्रः] परमेश्वरेऽपि गुणशीतलिम्बा 'अरौद्रः' ।

[६०७ कुण्डली] यथाचितदिव्यभूषणः "कुण्डली" ॥

[६०८ चक्री] सादृशदिग्वायुधः "चक्री" ॥ ६०८ ॥

(६०९ विक्रमौ) गाम्भीर्यानुकूलविलासः "विक्रमौ" ॥

(६१० ऊर्जितशासनः) विरिञ्चिपुरन्दरायलङ्घयाज्ञः
"ऊर्जितशासनः" ॥ ६१० ॥

(६११ शब्दातिगः) अनन्तजिह्वेनानन्तेनानन्तशालैरा-
म्नायैस्ताज्ञात् सरस्वत्या च दुरुदाहरमहिमा "शब्दातिगः" ॥ ६११ ॥

(६१२ शब्दसहः) अथ गजेन्द्रमोक्षणम् । अस्पृष्टशब्दा-
नां तिरश्चामप्यार्तशब्दमतिभारमिव सहत इति "शब्दसहः" ।
"भक्तिं वक्ष्यानुचिन्त्य" इति ॥ ६१२ ॥

(६१३. शिशिरः) अतःशब्दभवनानन्तरमसित्वरया गतः “शिशिरः” । “शश ष्युतगतौ” “अजिरशिशिर” इत्यादिनां रक्पत्ययान्तो निपातितः ॥ “भुत्वा चक्रगदाधरः । साजि-
ध्यं कल्पयामास तस्मिन् सरसि” इति ॥ ६१३ ॥

(६१४. शर्वरीकरः) शृणोते: “कृगशृण्व् चतिभ्यः ष्वरच्” इति ष्वरच् । पित्वान्ङीम् । शर्वरी हिंसा परविदारिणी पञ्चायुधी तदा करेऽस्येति ॥ ६१४ ॥

(६१५. अक्रूरः) गजपरिजिहीर्षया करस्यैरप्यायुधैर्ग्राहमपि भटित्यकुत्तवान् “अक्रूरः” “कृतेरञ्जः कृ च” इति रक् कृरादेश-
श्च । यथा “ग्राहमस्तं गजेन्द्रं च तं ग्राहं च जलाशयात् । उज्ज-
हाराप्रमेयात्मा सरसा मधुसूदनः ॥” इति ॥ ६१५ ॥

(६१६. पेशलः) संभ्रमादयथायथस्रग्भूपाश्चररमणीयः “पेशलः” ॥ ६१६ ॥

(६१७. दक्षः) क्षिप्रमागन्ता “दक्षः” ॥ ६१७ ॥

(६१८. दक्षिणः) तथाऽऽगत्य धिग् मां दूरगतोऽहं त्वा-
मिति सान्त्वनेर्गजेन्द्रस्यानुकूटः “दक्षिणः” । “दक्ष ष्टो” “द्रु-
क्षिभ्याम्” इतीनन् । यथा “प्रीतिमान् पुण्डरीकाक्षः शरणगतव-
त्सलः । भञ्जन्तं गजराजानं मधुरं मधुसूदनः ॥” इत्यादि ॥ ६१८ ॥

[६१९. क्षमिणां वरः] तद्दर्शनेन धृतात्मा “क्षमिणां वरः”
“अभवत्तत्र वै देशः” इति ॥ ६१९ ॥

[६२०. विद्वत्तमः] तच्चिकित्सायां “विद्वत्तमः” । “एषमुक्त्वा कुरुभेष्ट गजेन्द्रं मधुसूदनः । स्पर्शयामास हस्तेन” इत्यादि ॥

(६२१ वीतभयः) तत्समागमतुमुलोपलम्भाद्धीतं भयं गजेन्द्रस्येति “वीतभयः” ॥ ६२१ ॥

[६२२. पुण्यभ्रवणकीर्तनः] “श्रुतेन हि कुरुभेष्ट स्मृतेन कथितेन वा । गजेन्द्रमोक्षणेनैव सद्यः पापात् प्रमुच्यते ॥” इति “पुण्यभ्रवणकीर्तनः” ॥ ६२२ ॥

(६२३. उत्तारणः) तौ सरस उत्तारितवान् “उत्तारणः” ।

(६२४. दुष्कृतिहा) “स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः” इति “दुष्कृतिहा” ॥

(६२५. पुण्यः) जनया कीर्त्याऽऽस्मदादीनपि पुनातीति “पुण्यः” ॥ ६२५ ॥

(६२६. दुःस्वप्ननाशनः) क एषम् ? “दुस्वप्ननाशनः” “ये मां त्वां च सररचैव” इत्युपक्रम्य “दुस्वप्नो नश्यते तेषाम्” इति “दुस्वप्नोपशमायालम्” इति च ॥ ६२६ ॥

(६२७. वीरहा) वीरं तद्वाचकं हतवान् “वीरहा” “मोक्षयामास नागेन्द्रं पाशेभ्यः शरणागतम्” इति ॥ ६२७ ॥

(६२८. रक्षणः) तं स्पर्शनपरिरम्भणसाम्बनादिभी रक्षितवान् “रक्षणः” । “स्पर्शयामास हस्तेन” इत्यादि ॥ ६२८ ॥

(६२६. सन्तः) एवमाभितान् संतनोतीति “सन्तः” ।
 “अन्येष्वपि दृश्यते” इति ङः । तेषामस्तीति षा “सन्तः” । वच-
 नरूपस्यः । तेभ्य इष्टं दत्तवानिति षा । सनोतेर्निष्ठा । “जनसन”
 इत्यादिनाऽऽत्वविकल्पः ॥ ६२६ ॥

(६३०. जीवनः) स्वहस्तेन हननाद् ग्राहमपि गन्धर्वस्ये-
 न जीवयन् ‘जीवनः’ । “स हि देवतशापेन दुर्हर्गन्धर्वसत्तमः ।
 ग्राहत्वमगमत्कृष्णाद्वधं प्राप्य दिवं गतः” इति ॥ ६३० ॥

(६३१. पर्यवस्थितः) वात्सल्याद् गजेन्द्रं परि परितो-
 ऽवस्थित इति “पर्यवस्थितः” “प्रीतिमान् पुण्डरीकाक्षः शरणा-
 गतवत्सलः” इति ॥ ६३१ ॥

(६३२. अनन्तरूपः) ईदृशि सद्यः संपाद्यान्यनन्ता-
 वि रूपाण्यस्येति “अनन्तरूपः” ॥ ६३२ ॥

(९३३. अनन्तश्रीः) तेभ्यो देवाः स्वप्राप्तिपर्यन्ता
 अनन्ताः भियोऽप्यस्येति “अनन्तश्रीः” । “ततो दिव्यबपुर्भूत्वा
 हस्तिराट् परमं पदम् । जगाम” इति ॥ ६३३ ॥

(६३४. जितमन्युः) यः शरणागतगजेन्द्रद्वेषिणे जल-
 कीटाय क्रोधः स इदानीं जित इति “जितमन्युः” ॥ ६३४ ॥

(६३५. भयापहः) अस्मदादीनामपि स्वधात्सल्येन
 वाटशानाथत्वभयं बध्नादित्यार्षसनाहः “भयापहः” । “आशिषि

हनः" इति छः । "भये महति मग्नांश्च त्रासि नित्यं जनार्दनः" इति ।

[६३६ चतुरश्रः] यद्यपि स्वमहिमोचितं गर्जते गजाय
श्लथान्धरामरणमालं जगाम, यद्यपि क्षुद्रजलकीटाय चुक्रोध, तथापि
"चतुरश्रः" समवेतकारी आभितार्थः सम्भ्रमो हि साम्प्रतम् ॥ ६३६ ॥

(६३७ गभीरात्मा) अन्येषां चतुर्मुखमुत्तानामप्रभृ-
त्यगाम्भीर्यः "गभीरात्मा" ॥ ६३७ ॥

(६३८ विदिशः) तेषां विनयगद्गदस्तुतिगिरामस्य दूरे
विविधा दिशा वेशा इति "विदिशः" ॥ ६३८ ॥

(६३९ व्यादिशः) तेषामभिमतं तत्तत्पदमतिस्तृजतीति
"व्यादिशः" इगुपधत्वात् कः ॥ ६३९ ॥

(६४० दिशः) न तान् गजेन्द्रवदन्तगङ्गोफरोति,
किन्त्वाष्ठापयतीति "दिशः" पूर्ववत् कः "गजेन्द्रमोक्षणं दृष्ट्वा सर्वे
सेन्द्रपुरोगमाः । प्रक्ष्णमप्रतः कृत्वा देवाः प्राञ्जलयस्तदा ॥
वधन्दिरे महात्मानं प्रभुं नारायणं हरिम् । विस्मयोत्कुलनयना
प्रजापतिपुरःसराः" ॥ इति "गजेन्द्रप्राहमोक्षी च संसारो-
न्सारलक्षणः" इति ॥ ६४० ॥

(६४१ अनादिः) एषं तिर्यदपि भक्तेषु विवशो ब्रह्मा-
दिषु फलगुफलमेव प्रयच्छति, यस्माद् "अनादिः" तैरन्यपरैर्न
स्वामित्वेनाधीयत इति ॥ ६४१ ॥

(६४२. भूभुवः) भवतीति भूः स्वरास्पृशनेनात्मला-
भवान् तस्य भुवः स्वयमेव भूः पदं भवतीति “भूभुवः” “निवसि-
ष्यसि मर्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः” इति ॥ ६४२ ॥

(६४३. लक्ष्मीः) तेषां “लक्ष्मीः” सर्वा संपद्य । “भव-
द्रतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च” इति “कृष्णाभयाः कृष्ण-
धलाः कृष्णनाथाश्च पाण्डवाः । कृष्णः परायणं तेषां उद्योतिषामिव
चन्द्रमाः” ॥ इति च ॥ ६४३ ॥

(६४४. सुवीरः) तेषां विनिपातप्रतीकारः “सुवीरः” ॥

(६४५. रुचिराङ्गदः) तेभ्यस्त्वं रुचिरमतिमनोहरमनु-
भवयोग्यमङ्गं वदतीति “रुचिराङ्गदः” यथा “न ते रूपम्” इत्यादि

(६४६. जननः) अथ सर्वभगवद्दयापाराणां प्रयोज-
नम् । तदनुभवक्षमकरणयुक्तानन्यानपि जनयतीति “जननः” ॥

(६४७. जनजन्मादिः) तेषां जनानां जन्मन आदि-
निमित्तं प्रयोजनमिति “जनजन्मादिः” यथा “अथ मे सफलं जन्म”
“जन्मन्यपि फला सैका या गोविन्दाभया कथा । मुञ्जन्मदेहमत्य-
न्तं तदेवाशेषजन्तुषु । यदेव पुन्यकोद्भासि विष्णुनामनि कीर्षिते ।
अथ जन्म यथार्थं मे” इत्यादि ॥ ६४७ ॥

[६४८. भीमः] एवंविधमहानुग्रहविमुखानां “भीमः”
गर्भनरकादिहेतुः । स ह्यनात्मनीनान् हितयुद्धया शत्रुवद्भाषयते
“तानहं द्विषतः” इति ॥ ६४८ ॥

[६४६. भीमपराक्रमः] अन्येष्वपि जगदहितनिरतेषु हिरण्यादिषु “भीमपराक्रमः” भयमप्यनुग्रह एव, यथोन्मादितो नि-
गलनिग्रहस्तस्य तद्वाच्यानां चानुग्रहः ॥ ६४६ ॥

[६५०. आधारनिलयः] धार्मिकतया जगदाधाराः
प्रह्लादविभीषणपाण्डवादयः, तेषां निलयः “आधारनिलयः” ते
आधाराः, यथा भीविष्णुस्मृतौ “वर्णाश्रमाचारपराः सन्तः शास्त्रैक-
तत्पराः । त्वां घरे धारयिष्यन्ति तेषु स्वद्वारमादितम्” ॥ इति ॥

[६५१. धाता] स्वयं च धर्माचार्यकेण “धाता” “न मे
पार्थोस्ति कर्तव्यम्” इत्यादि ॥ ६५१ ॥

[६५२. पुष्पहासः] एवं निष्पादितस्वानुभवशक्तीनां
सायमिष पुष्पस्यं हासो भोग्यतोह्लासोऽस्येति “पुष्पहासः” ॥

[६५३. प्रजागरः] सस्येष्विषं कृषीवलातेषु रात्रिदिषं
प्रजागतीति “प्रजागरः” “य एषु सुषेपु जागर्ति कामं कामं पुरुषो
निर्मिमाणः” इति ॥ ६५३ ॥

[६५४. ऊर्ध्वगः] कुतस्तदर्थमनिद्रः ? यत “ऊर्ध्वगः”
स्वभावतुङ्गः । यथा “महात्मनां संश्रयमभ्युपेतो नैवावसीदत्यति-
दुर्गतोऽपि” इति ॥ ६५४ ॥

[६५५. सत्पथाचारः] तन्महत्त्वफलं सत्पथे स्वाभावि-
कदास्यमार्गे आचरणं तेषां प्रवर्तनमस्येति “सत्पथाचारः” “अनि-
त्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्” इत्यादि ॥ ६५५ ॥

(६५६ प्राणदः) एवं विषयविषयमूर्च्छितनष्टात्मभ्य आ-
त्मोज्जीवनं ददातीति “प्राणदः” ॥ ६५६ ॥

(६५७ प्रणवः) प्रणवेनेदृशसंबन्धमुद्घोष्य “मां नमस्कुरु”
इति स्वचरणारविन्दयोस्तान् प्रणमयतीति “प्रणवः” “प्राणान्
सर्वान् परमात्मनि प्रणामयति एतस्मात् प्रणवः” इति ॥ ६५७ ॥

(६५८ पणः) एवं तेषां स्वाम्यदास्यव्यतिहारेण व्यवह-
रतीति “पणः” “पण व्यवहारे” ॥ ६५८ ॥

(६५९ प्रमाणम्) एवं निःसंशयविषययवेदरहस्यपर-
मार्थप्रत्यायकत्वात् “प्रमाणम्” ॥ ६५९ ॥

(६६० प्राणनिलयः) प्राणन्तीति प्राणाः अन्ये हि
जीवाः, ते स्वनीड इव शकुन्तास्तस्मिन् स्तीयन्त इति “प्राणनिलयः”
“पुंसि संज्ञायाम्” इत्यादिना च ॥ ६६० ॥

(६६१ प्राणधृत्) तान् मातृवद्धारयति चेति “प्राणधृत्”

(६६२ प्राणजीवनः) तानमपानीयादिवज्जीवयतीति
“प्राणजीवनः” ॥ ६६२ ॥

(६६३ तत्त्वम्) दधिदुग्धयोरिव दधिसारश्चिदचित्तो-
दर्यामिप्रयोजनाभ्यां सारांशः “तत्त्वम्” यथा “परमार्थमशेषम्
जगतः प्रभवाप्ययम् । शरण्यां शरणं गच्छन् गोविन्दं नावसीदति”

“एकतो वा जगदुत्पत्तिर्मेकतो वा जनार्दनः । सारतो जगतः कुत्सना-
दतिरिक्तो जनार्दनः ॥” इति ॥ ६६३ ॥

(६६४ तत्त्ववित्) तथा तत्त्वमात्मनो वेत्तीति “तत्त्व-
वित्” “त्वमेव त्वां वेत्थ” इति, “स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं
पुरुषोत्तम” इति ॥ ६६४ ॥

(६६५ एकात्मा) सर्वस्य चिदविद्वर्गस्यायमेक एव
शेषी भोक्ताऽभिमानि चेति “एकात्मा” ॥ ६६५ ॥

(६६६ जन्ममृत्युजरातिगः) तथापि तदुभयविष-
मात्मा “जन्ममृत्युजरातिगः” ॥ ६६६ ॥

[६६७ भूर्भुवःस्वस्तरुः] भूर्भुवःस्वरूपलक्षितैः प-
क्षिपथिकैरिव प्राणिभिरुपजीव्यमानच्छायपत्रलपारिजातः “भूर्भुवः-
स्वस्तरुः” “समांभिताद् मल्लतरोरनन्तानिःसंशयः पक्षफलप्रपातः”
इति ॥ ६६७ ॥

(६६८ तारः) तेषां संसारतारणात् “तारः” ॥ ६६८ ॥

[६६९ सविता] सर्वेषां साक्षाज्जनयिषा “सविता” ६६९

[६७० प्रपितामहः] पितामहस्यापि जनकत्वात् “प्रपि-
तामहः” ॥ ६७० ॥

[६७१ यज्ञः] स्वाराधनधर्मसमृद्धिरिच्छानां तदर्थिनां स्वय-
मेव “यज्ञः” ॥ ६७१ ॥

(६७२ यज्ञपतिः) स्वयङ्कफलप्रदः “यज्ञपतिः” ॥ ६७२ ॥

(६७३, यज्वा) अराजानां स्वयमेव यजमानः ‘यज्वा’
“सुयजोर्ङ्निप्” आश्रमेधिके वैष्णवे धर्मे भगवान् “तेषां तु पाव-
नायाहं नित्यमेव युधिष्ठिर । उभे सन्ध्येऽनुतिष्ठामि ह्यस्वप्नं तद्
प्रतं मम ॥” इति ॥ ६७३ ॥

(६७४, यज्ञाङ्गः) समर्थानुष्ठितमपि यज्ञान्तरमस्य शे-
षभूतमिति “यज्ञाङ्गः” ॥ ६७४ ॥

(६७५, यज्ञवाहनः) तेषां शक्तिभक्षाधिकारदानेन
यज्ञं वाहयतीति “यज्ञवाहनः” ॥ ६७५ ॥

(६७६, यज्ञभृत्) विकल्पमपि यज्ञं स्वगमरणपूर्वावृत्ति-
भ्यां पुण्यातीति “यज्ञभृत्” यथा “प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रत्ययव-
त्पञ्चरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः”
इति ॥ ६७६ ॥

(६७७, यज्ञकृत्) जगद्धिताय यज्ञमादौ सृजतीति
“यज्ञकृत्” ॥ ६७७ ॥

(६७८, यज्ञी) सर्वयज्ञानां शेषी “यज्ञी” ॥ ६७८ ॥

[६७९, यज्ञभुक्] तान् भुङ्क्ते भुनक्ति चेति “यज्ञभुक्” ॥

(६८० यज्ञसाधनः) तेऽस्य ज्ञानद्वारा सिद्ध्युपाया इति
“यज्ञसाधनः” ॥ ६८० ॥

(६८१. यज्ञान्तकृत्) “सर्गं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिस-
माप्यते” इति यज्ञपर्यवसानं स्वतत्त्वज्ञानं करोतीति “यज्ञान्तकृत्”

(६८२. यज्ञगुह्यम्) यन्निरपेक्षोऽपि सापेक्षवद्येषु पुरो-
डाशादिकं भुक्त्या कृष्यंस्तर्पयति, तद्यज्ञविधिगतिसाधनविन्द एव
विदन्ति न स्थूलदृश इति “यज्ञगुह्यम्” यथा वेद्युदाहरणे “सर्वं
वेदास्सर्ववेद्यास्सर्वं यज्ञाः सर्वं इज्यञ्च कृष्णः” “विदुः कृष्णं
ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये तेषां राजन् सर्वयज्ञाः समाप्ताः” “त्रयोतीपि
शुक्लानि च यानि लोके त्रयो लोका लोकपालास्त्रयी च । त्रयोऽग्न-
यश्चाहुतयश्च पञ्च सर्वे वेदा देवकीपुत्र एव ॥” इत्यादि ॥ ६८२ ॥

(६८३. अन्नम्) एवं निष्पादितभोक्तृशक्तिभिर्भुज्यते
इति “अन्नम्” ॥ ६८३ ॥

(६८४. अन्नादः) तान्श्च तथा मुक्त्वा इति “अन्नादः” ।
कोऽन्य ईदृश इत्येवकारः, चराज्जसर्गमुक्तमेकप्राप्तिम् समुच्चिनोति ।

[६८५. आत्मयोनिः] दुग्धेनेव सितावलयमात्मना
भोक्तारं मिभयतीति “आत्मयोनिः” ॥ ६८५ ॥

(६८६. स्वयंजातः) प्रार्थनानिरपेक्षतया जातः “स्वयं-
जातः” ॥ ६८६ ॥

[६८७. वैखानः] जनित्वा भवदुःखविखननाद् “वै-
खानः” । विपूर्वात् खननेः “खनो घ च” इति घञ् विखननः,
“तत्र साधु” इत्यण् ॥ ६८७ ॥

(६८८. सामगायनः) स्वप्राप्तिमधुपानेन हावु हावु हावु इति सामानि गायमानो मुक्तोऽस्मात्तीति "सामगायनः" "एयुट् च" इति एयुट् । "एतत्साम गायत्र्याते" इत्यादि ॥ ६८८ ॥

(६८९. देवकीनन्दनः) एवंविधो न परावस्थः, किंतु "देवकीनन्दनः" "य एष पृथुदीर्घाक्षः सम्यग्धी ते जनार्दनः" "एष भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ" इति ॥ ६८९ ॥

(६९०. स्रष्टा) परावस्थोऽपि स एवेति "स्रष्टा" ॥ ६९० ॥

(६९१. क्षितीशः) "योऽनन्तरूपोऽखिलविभ्ररूपो गर्भेऽपि लोफान् यपुषा विभक्तिं" इति । सर्वेश्वत्वेऽप्यार्तिभूयिष्ठत्वाद्भूयिष्ठं भूमेरीशः "क्षितीशः" ॥ ६९१ ॥

[६९२. पापनाशनः] अत्र वधिनवर्नातस्तैन्धरास-
क्रीडादिकथामृतेन परेषां "पापनाशनः" अवतारेऽपि विष्णुवानां
बाह्याभ्यन्तरशत्रुनाशनः ॥ ६९२ ॥

[६९३. शङ्खभृत्] परमेश्वर्यचिन्हदिव्यायुषात् "शङ्ख-
भृत्" स्वाधरविद्रुममुषया पाञ्चजन्यं पुष्पातीति ॥ ६९३ ॥

[६९४. नन्दकी] भगवतापि मामयं नन्द्यादिति प्रार्थो
नन्दकः । "आशिपि" इति बुम् । सोऽस्य नित्ययोगीति "नन्दकी"

[६९५. चक्री] नित्यमुदशनः स्वभृत्यसुरप्रतिभटवरक्षोऽ-
सुरशोणितकलनापितज्वालाञ्जितं चक्रमपि तथैवेति चक्री ॥ ६९५ ॥

[६९६. शार्ङ्गधन्वा] शार्ङ्गं च विरत्तरितयाघोष-

शारवर्पनाशिताशेरविद्वेषिवार्त्तं स्वसदृशं घनुरस्येति "शार्ङ्गधन्वा"

[६६७. गदाधरः] गदाधिपत्नी च सर्गतस्समुद्रान्तक-
ल्पान्तानलग्नफुल्लिङ्गिनी नित्यसंमोदिनी कौमोदकी धारयतीति "गदा-
धरः" ॥ ६६७ ॥

[६६८. रथाङ्गपाणिः] यथोचितं रथाङ्गं च पाणाव-
स्येति "रथाङ्गपाणिः" । चक्रीत्यनेन स्वस्वार्मिभावसम्बन्ध उक्तः,
अथ सदोद्यतत्वमित्यपुनरुक्तिः ॥ ६६८ ॥

[६६९. अक्षोभ्यः] प्रपन्नाभयदानदाढ्यात्तत्त्वमहिम्नापि
"अक्षोभ्यः" ॥ ६६९ ॥

(१०००. सर्वप्रहरणायुधः) स्वनिष्ठानां सर्वानिष्टो-
न्मूलयितृष्यसंख्येयान्यमर्यादसामर्थ्यान्यात्मोचितान्यनन्तान्यामर-
णधिकृत्यानि सदा सर्वात्र सर्वाया सर्वाप्रकारसमाभितसरंक्षा-
दीर्घसत्प्रदीक्षितानि सर्वैश्वर्यधुरन्धराण्यन्यान्यपि दिव्यायुधान्य-
स्येति "सर्वप्रहरणायुधः" एषमशेषदोषप्रत्यर्थ्युपाधिसंख्यावधि-
विरोधितुङ्गमङ्गलस्वरूपरूपगुणविभवचेष्टितमनकुशैश्वर्यसौरीत्यमा-
पत्सखमर्थिकल्पकं प्रपन्नैकजीवातुं भियः पतिं भगवन्तं पुरुषोत्तम-
माभितानामाश्रयः सर्वसंपत्समुदायः ॥ १००० ॥

इति भीरुरितकुलतिलकभीरुसाक्षुमिभ्रसूतोः भीरङ्गनाथदि-

व्याहृतलघ्वभीपराशरभट्टापरनामधेयस्य भीरङ्गनाथ-

स्य कृतौ भीर्माद्विष्णुसहस्रनामविवरणे भग-

वद्गुणदर्पणे दशमं शतकं समाप्तम् ॥

॥ अथ फलश्रुतिश्लोकाः ॥

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।

नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ।

अथास्य नामसहस्रस्य गौरवं प्राह्यन् शान्तनवः कौन्तेयमाह
“इतीदम्” इति । यदेतत्कीर्तनं भगवन्महिम्नि, अद्यप्रभृति भग-
वान् कीर्तनारम्भमर्हतीत्युक्तं कीर्तनीयस्येति । अत्र कारणं केशव-
स्य महात्मन इति । नाम्नां प्राकृतपरमपद्व्यवहारयोग्यत्वमाह
दिव्यानामिति । त्वद्गौरवात्किञ्चिदपि स्मृतव्यं न हापितमित्याह
अशेषेणेति ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ।

नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित्सोऽमुत्रेह च मानवः ॥

अथाधिकारिकडाङ्गनिर्णयः । य इदं शृणुयादित्यादि । यथा
धिकारि भवत्युपमनयोः सामान्येनोभयलोकाद्युभविरोधित्वं ताव
त्फलमुक्तम् ॥

वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्त्रिषो विजयी भवेत् ।

चेरथो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥

अथ चतुर्णां धर्मविशेषाणामनविरुद्धभगवद्भक्तीनामनाका-
ङ्क्षितफलविशेषाणां यथायोग्यं फलमाह “वेदान्तगो” इति ॥

धर्मार्थी प्राप्नुयादर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ।
कामानवाप्नुयात्कामो प्रजार्थी प्राप्नुयात्प्रजाम् ॥

अथ वर्णविशेषेण यथाकाममभ्युदयफलमाह धर्मार्थीति ॥

भक्तिमान्यः सद्गोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः ।

सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥

यशः प्राप्नोति विभुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च ।

अचलां भिगमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥

न भयं कचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च त्रिन्दति ।

भवत्यरोगो यतिपात्र यत्नरूपगुणान्वितः ॥

रोगार्तो मुच्यते रोगाद् यदो मुच्येत बन्धनात् ।

भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः ॥

अथ नियमविशेषवत्परूपसंकीर्तने भक्तस्य सर्वसंमुखिनाह-
भक्तिमान् य इत्यादिभिश्चतुर्भिः । अनुत्तमं श्रेयो मुक्तिः । अन्ये-
ऽभ्युदयविशेषाः ॥

दुर्गाययतिरतृत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥

अथ भगवदेकार्थिनोऽनन्यमक्तेरार्थितामध्यनर्थनिवृत्तिमाह
दुर्गायतीति ॥

वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ॥

न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ।

जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नैवोपजायते ॥

अथ तेषां तत्प्राप्तिमाह वासुदेवाभय इति ॥

इमं स्तवपञ्चायानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

युज्येतात्मसुखक्षान्निधीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः ॥

“नियमयतो भक्तस्यानुपक्षिणीमभ्युदयमिद्विमाह इमं स्तवमिति ।
भक्तां सगौरवत्थरा । भक्तिर्व्याख्याता । आत्मा चेतनः । भगवति
भक्तिर्मेहतः सुकृतस्य फलं “गोविन्दभक्त्यभ्यधिकं श्रेयश्चास्यन्न विद्य-
ते” इति ।

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥

तत्त्वत एते दोषाः स्वभावत एव निवर्तन्ते इत्याह न क्रोध इति ।

द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्पद्मेदधिः ।

वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥

नायं फलार्थवाद्दशद्वयो निर्माग्यैः कुतार्किकैः, भगवत्प्रभाव-
स्यासंभान्याभावेनातिवादापवादयोरसंभवादित्यभिप्रयन् सस्यं सं प्रमा-
वमाह द्यौःसचस्रेति । विधृतानीति नानालिङ्गानां “नपुंसकमन-
पुंसकेनैकवचस्यान्यतरस्याम्” इति नपुंसकलिङ्गशेषता ॥

ससुरासुरगन्धर्वी सयक्षोरगराक्षसम् ।

जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥

सर्वस्य तच्छक्तिविधृतत्वमुक्त्या तद्वशवर्तित्वमाह ससुरासुरेणा
वर्ततेदमित्यार्षो संहिता । अवर्तनेदमिति वा ॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्व तेजो बलं धृतिः ।

वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ॥

इदं तद्वशवर्तित्वं शरीरात्मभावेन विशिनष्टि इन्द्रियाणीति ।

वासुदेवात्मकानि तच्छरीराणीत्यर्थः । आहुः शास्त्राणीति शेषः ।

सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्पितः ।

आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥

एवं तत्त्वशास्त्रार्थानां तादधीन्यमभिधायानुष्ठानशास्त्रार्थानामपि तादधीन्यं मन्दाधिकारिणां भयमपनेतुमाह सर्वागमानामिति । सर्वागमानां सर्वधर्मप्रमाणाणां प्रथमं परिकल्पितः प्रथमप्रतिपाद्यधर्मो आचारः शौचादिः, तदङ्गः श्रौतो धर्म इति, तत्पाराध्यः फलदः सहायश्चाच्युत इति ॥

ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ।

जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥

धर्मानुषन्धनामपि तदुद्भवत्वमाह ऋषय इति । ऋषयो मन्वादयस्तस्य स्मर्तारोऽनुष्ठातारश्च । पितरो देवाश्चायान्तराराध्याः । महाभूतानि वियदादीनि । धातवस्तत्कार्याणि त्वक्चर्मादीनि । एतानि धर्मफलभोगोपकरणानि । भोक्तृवर्गो जङ्गमाजङ्गमं जगदिति ।

योगज्ञानं तथा सांख्यं विद्वयाः शिल्पादि कर्म च ।

वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेवत्सर्वं जनादेनात् ॥

ज्ञानहेतुतामप्याह योगज्ञानमिति । ज्ञानं शास्त्रम्, योगस्य ज्ञानम् । योगो द्विविधः समाधियोगः कर्मयोगश्चेति । सांख्यया तत्त्वानामवधारणं सांख्यम् । विद्या व्याकरण्यिदं विद्याः, धनुराद्युर्गान्धर्वप्रभृतीनि दृष्टार्थान्युपविद्याः, शिल्पानि, सर्वत्रानुष्ठेयं कर्म, वेदाः प्रधानविद्याः, शास्त्राणि स्मृतीतिहासपुराणानि, सर्वमेतद्वि-

ज्ञानं शास्त्रं जनार्दनाद्ब्रूयतीति शेषः ॥

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकयः ।

श्रीन् लोकान् व्याप्य भूनात्मा मुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥

अनया महाविभूतिवैचित्र्या भगवतो महानिर्वाहं दरायति एको विष्णुरिति । स्वयमेकः सन्ननेकशोऽसंख्येयतया रूपप्रकारपरिणा मप्रयोजनभेदेन पृथक् च स्थितानि महान्ति भूतानि त्रीन् लोका-
श्च बद्धमुक्तनिस्थान् चेतनान् व्याप्य तेषां नियमशेषित्वादिभिरात्मा भवन् विश्वमुक् सर्वाथा परिपालकस्तथाप्यव्ययस्तदोपरपरामृष्टः पुनश्च परविभूत्या महद्भूतमबाङ्मनसगोचरश्च भवन् मुङ्क्ते लीलाभोगरसमनुभवतीति ॥

इमं स्तनं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ॥

पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥

निःसीमभूमा भगवांस्तुत्यः, तभिगरणक्षमज्ञानवाग्बिभ्रो भगवान् व्यासः स्तोता, तदुभयमाद्भुत्यमहिमेवं स्तवरत्नम्, तदपने-
यमहादारिद्र्यमिदं जगत् तदधिकारोति पुष्कलमेतत् । यः कश्चिच्छेतेनः परावरभ्रेयोऽर्थी निर्विशङ्कः सेवतामित्याह इमं स्तवमिति ॥

विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाम्ययम् ।

भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥

न ते यान्ति पराभवमिति ॥

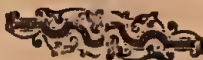
इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रसंहितायां वैयाखिक्यां प्राक्-
शान्तिपर्वणि स्थितः संप्रत्यानुशासनिके पर्वणि द्वाधमप्रकरण-
स्थो भीष्मयुधिष्ठिरसंवादरूप एकोनपञ्चाशदधिकशततमः श्रीविष्णोः
सहस्रनामस्तोत्राध्यायः समाप्तः ॥

एवं । यथायत् एव समस्तद्वन्द्वप्रतिद्वन्द्विसकलकल्याणगुणा-
 धरं प्रपन्नपारिजातं पुण्डरीकाक्षं लक्ष्मीपतिं भगवन्तं भजमानानां
 स एव सर्वोत्थमिति तत्संपदो वाचामगोचराः, कुतः सांसारिक-
 परिभवप्रसङ्ग इति पर्याप्नयति विश्वेश्वरमिति । तमिममर्थं शपथेन
 भावयन् न ते यान्ति पराभवं न वे यान्ति पराभवमित्यावृत्त्या
 पूरयतीति ॥

अस्माकमत्र च परत्र च सर्वदुःख-
 मुन्मूढस्य संपदमशेषविधां विधाय ।
 भू-भृतराजमहिषो स च दौष्णवानां
 रुक्मात् सुखं सह जयेन सदा क्रियास्ताम् ॥

इति भीमरितकुलतिलकप्रीयत्साङ्गमिश्रसूतोः भीरङ्गराजदिव्याज्ञा-
 लब्धभीपराशराभट्टापरनामधेयस्य भीरङ्गनाथस्य कृतौ भीमद्विष्णु-
 सहस्रनामविवरणं भगवद्गुणदर्पणाख्यं भाष्यं समाप्तम् ।

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

द्विखल ४६ से २४४ पृष्ठ तक छपा—

मुद्रक— ए. नराल खत्री, प्रबोध प्रेस, राजमन्दिर, काशी ।

